J. W. DRAPER — HISTORY OF THE CONFLICT BETWEEN RELIGION AND SCIENCE.

UKR RES
DUPLICATE

ІСТОРІЯ БОРОТЬБИ ВІРИ З НАУКОЮ

Написав

ДЖ. ДРЕПЕР.

Переклав із 21-ого анґлїйського виданя.

М. ПАВЛИК.

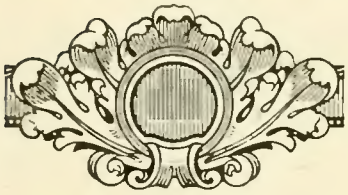

— 1919. —

Накладом
УКРАЇНСЬКОЇ КНИГАРНЇ ім. Т. ШЕВЧЕНКА і СПІЛКИ.
168 E. 4th Street, — New York, N. Y.

ЗМІСТ:

Від перекладця ..... стор. V—VIII
Переднє слово ..... IX—XV
I. Початок Науки ..... 1—24
II. Початок Християнства. — Його переміна від захопленя імператорської власти.—Його відносини до Науки ..... 25—48
III. Боротьба за доктріну про одного Бога. — Перша або південна Реформація ..... 49—73
IV. Віднова Науки на Півдні ..... 74—86
V. Боротьба за природу душі. Доктріна про Еманацію тай Абсорпцію ..... 87—110
VI. Боротьба за природу Світа ..... 111—134
VII. Суперечка за вік Землї ..... 135—148
VIII. Боротьба за ознаку Правди ..... 149—168
IX. Суперечка за кермоване Вселенною ..... 169—188
X. Латинське Християнство та новіща цівілїзація 189—210
XI. Відносини Науки до новіщої цівілїзації .... 211—240
XII. Нависла кріза ..... 241—270
Показчик ..... 273—280

ВІД ПЕРЕКЛАДЦЯ.

Видаючи по українськи книжку про боротьбу віри з наукою,—боротьбу, котра, як усяка боротьба, була, на нашу гадку, користна тим, що ворушила людий, до житя й мисленя, і могла би бути на далї ще користнїща, акби вела ся, з обох боків, способами чесними, гідними, прінціпіяльними, — ми, натурально, цікаві бачити вплив її на теперішню віру наших народних мас,—яка, треба зазначити, в сути однакова на всему просторі Руси-України, з кольонїями, але правду кажучи, далека від властивого християнства. Отже яло ся сказати, що й тої віри се ся книжка, сама про себе, розуміє ся, не звалить, навіть коли дійде до відома всїх одиниць нашого народу; але вона певно підотне в нїй до-разу темноту, забобонність, бездушні форми, грубий матеріялїзм і, головно, найгірше лихо релїґійне, що перебрало ся з поля віри й на всї инші людські відносини, декуди й на поле науки — нетерпимість. Якби після сего краща частина тої віри була помирена з наукою та перенята ідеями отсеї книжки, то моглаби підняти ся ид тому рівневи релїґійности, на якому стоїть її автор. Уважний читач покмітить, певно, що той рівень — безмірно вищий від найвищого вершка Християнства — (особливо величний у Дрепера, розуміє ся, бог). Тим вищий, очивидячки, Дреперів розум, який сягає в безоднї світів: безконечно-великого тай безконечно-малого, і то не лише фізичного, але й духового тай морального, зводячи тоті світи в одну цїлість, кермовану одним испоконвічним законом, освічену одним сяєвом, одушевлену одним духом. Дійсно, світогляд Дреперів на прочуд одноцїльний, повний, широкий, величний, живий і живущий тим, що правдивий, реальний, заснований на строгій науцї. По нашому, Дрепер—один із найбільших фільософів світа, тим симпатичнїщий, що при тім і горячий пропо-

відник невсипущої праці задля поступу людської породи, на історію якої він дивить ся особливо живо.

Ось чому вплив ідей його книжки—найвиразнїщої і найяснїщої синтези дотеперішнього вселюдського поступу — був великий власне в Америцї та в Анґлії, як се видко хотьби з числа видань оріґіналу (в Европі він іде помаліще: Франція напр. усуває лихо, вказане ним на ст. 238—9 і 252, аж тепер, касуючи вихованє клєрикальне і заводячи загально світське та йдучи до розділу церкви й держави). Але той вплив може тай повинен бути ще далеко більший на дальший гармонїйний розвій народів, межи ними й нашого.

У нас отся книжка повинна би заінтересувати найперше людий релїґійних, і з них головно наших сектантів у Росії, які вже йдуть до свого бога самі, без посередників, але при тому роблять чималі промахи. Ся книжка далаби велику підмогу їх розумови, звязавши його, одним боком, із науковою критикою св. письма тай історією релїґій, а другим, із земними інтересами мас нашого народу в Росії, від яких ті наші релїґійні мислителї відвертають ся, на шкоду тим масам.

Сему відвертаню винна власне віра тих мас, яка счеплена в Росії з офіціяльною російською церквою,—ненавистною і людям дійсної віри, і людям науки. Дрепер, не знаючи Росії, не зазначив, що офіціяльна церква Росії, православіє, одна з найбільших і найміцнїще з'орґанїзованих Грецьких Церков — воріг науки й поступу людського, навіть чисто релїґійного, такий самісінький, як і римський католїцізм, або й гірший, бо ще темнїщий (а цензурує всї книжки про віру!), тай дужший, о стілько, що зільлятий зо світським росийським деспотизмом, якого вже нема нї в одній цівілїзованій державі світа, і який давить одиницї тай цїлі народности, особливо нашу, так само, як воно було в західній Европі за середновіччини, під панованєм католицького Рима. Ми певні, що коли ідеї сеї книжки доберуть ся до загалу наших селян у Росії, то причинять ся дуже і до зваленя світського росийського деспотизму.

Повинні би заінтересувати ся сею книжкою і ті наші люди, які, відчімхнені долею від України, впинили ся в батьківщинї Дрепера, на вільній Американській землї, де вони, що правда, допали ся до великого добра, але й

наскочили на нову небеспеку — на поверховний американізм або т. зв. американський гумбуґ (між иншим і релїґійний), який заїдає маси менше культурних людий із европейських націй. Праця Дреперова — глибінь дійсно вільного (а не самовільного!) американського духа, — вказалаби тамошним нашим людям вихід із тої грізної небеспеки. Вказує-ж вона вихід із теперішної релїґійної крізи всїй людській породї, — вихід певний і навіть доволї лехкий, якби в той бік подали ся найперше її духовні проводирі, — на що, розуміє ся, нема найменшої надії. Тим часом, власне зо становища релїґії, настанє—намісь безлїчи теперішних вір, церков і сект, — одної віри, ідеальної, чисто духової, з одною-однїсїнькою релїґійною старшиною—богом, уявленим відповідно, і зільлянє тої одної віри з наукою, або,— докладнїще кажучи: станє вічно-поступаючої науки (розуміє ся, оживленої далеко більше, нїж тепер), запаленою вірою всїх народних мас на світї, з богом-піддержувачем того руху — то булаби найбільша подія на землї, подія, від якої пішов би такий поступ, якого ми тепер і здумати не годні. Такий стан віри й така її роля варті чейже бажаня горячого власне релїґійних людий. Вони повинні зважати, що, супроти безлїчи ріжних і ворожих собі вір, церков і сект (із яких кожда чванить ся, що вона єдиноспасительна, тай гадає, що до неї навернеся увесь світ!)— наука, з самого свого первопочатку тай доси, одна-однїсїнька, згідна на всему світї, і між иншим власне сею своєю єдністю дійшла доси, при дуже невидній скількости рішучих прихильників, без меча навіть задля власної оборони, а зовсїм мирними способами, до результатів, як отсе й показує Дрепер, величезних, і що, коли теперішні віри, церкви й секти не з'єднають ся з собою та не зрівнають ся з наукою, яка все більше й більше росте й поступає, при своїй повній єдности, — то жде їх неминуче доля всїх передущих вір, церков і сект, які впали від досвіду й науки, і вже не встануть а ті всї віри, церкви й секти, які повсталиби після впадку теперішних, були би все тусклїщі та тусклїщі, так що нарештї дійшлоби неминуче до погасненя всякої віри, в усїх закутинах землї, на віки. Ось що повинні тямити люди дійсно релїґійні....

А в тім, по практицї з 1-го виданя,— яке й вийшло на домаганє декого з наших селян-радикалів,— ми може-

мо міркувати, що ідеї сеї книжки захоплять найбільше тоту частину наших селян, які найздібніщі по природі, але при тому більше „сегосвітні". Розуміє ся, що й їм перехід на становище Дрепера не буде лехкий. Мусять же вони перебути, за впливом його книжки, важку духову крізу, в якій трісне їх теперішній світогляд, мов банька з мила. Але за те вона-ж, отся книжка дасть їм добро нове, тривке. Вона ростворить широко їх очи на світ, покаже їм його в дійсному, реальному стані, визначить їм їх дійсне становище в нім, заставить їх заглянути глибоко і в себе самих, ізбудить у них силу незалежного людського духа, ясне розумінє реальних людських інтересів — матеріяльних, духових і моральних — тай енерґію-завзятє в праці й боротьбі за ті інтереси.

Що такі робітники й борці за народні інтереси із самого нашого робучого люду, розсіяні скрізь серед мас того люду, рушать нарешті ті маси в напрямі до поступу — про се не може бути найменшого сумніву.

Розуміє ся само собою, що потрібна сеся книжка й нашій інтеліґенції, не виключаючи й письменників особливо ґазетярів, — яко взорець дійсної вчености, себ то не лише докладного знаня фавтів, але й ідейности — синтези, розуміня внутрішної звязи фактів, їх духа тай ваги задля живого людського поступу; взорець дійсної інтеліґенції, культурности, того, як серіозно розуміти своє покликанє супроти рідного народу, за які живі культурні справи брати ся тай як їх обробляти, а, найперше, як проводити ся зо справами й людьми.

Ті наші інтеліґенти, які живуть серед нашого робучого люду, повинні знати добре справи, зачеплені в отсій книжці, ще й тому, що читачі її з менше просвічених людий певно звертати-муть ся до них за поясненєм непонятних їм наукових назв і річий. Знадіявши ся на сю братню підмогу з їх боку, ми покинули нашу первісну думку — додати толковий словарець, тим більше, що він мусів би значно вбільшити обєм і кошт виданя книжки тай вийти за межі її головної завдачі.

М. П.

Львів, 29. VIII. 1904.

ПЕРЕДНЄ СЛОВО.

Хто мав нагоду пізнати духовий стан інтеліґентних кляс в Европі та в Америці, той мусів завважати, що там іде велика і чим раз борзіща розлука з публичною релїґійною вірою. Щиріщі з тих утїкачів не ховають ся з сим зовсїм, але далеко більше й далеко небеспечнїще відступство — приватне, потайне.

Се відступство таке розширене тай таке могуче, що до него не можна ставити ся нї згорда нї грізно. Його не знищиш анї сміхом, анї лайкою, анї силою. Наближає ся швидко час, коли воно дасть поважні полїтичні наслїдки.

Церковний дух уже не одушевляє полїтики світа. Воєнний запал до віри погас. Його одинокі памятки—се мармурові подоби лицарів-хрестоносцїв, які стоять на їх гробах, захованих по мовчазних церковних закамарках.

Що нависає кріза,, се видко з постави великих держав до папства. Папство репрезентує ідеї та змаганя двох третин Европейської людности. Воно домагає ся полїтичного верховенства, покликуючи ся на свій божеський початок і міссію, домагає ся привернення середно-вічних порядків, вигукуючи, що воно й чути не хоче нї про яке помирене з новіщою цівілїзацією.

Противенство межи Релїґією та Наукою, яке ми бачимо тепер, се дальший тяг тої боротьби, яка почала ся ще тодї, коли Християнство стало захопляти у свої руки полїтичну власть. Обява Божа мусить неминуче нетерпіти всяке противенство вона мусить відкидати всяке полїпшене в собі самій і дивити ся згорда на те полїпшене, яке росте від поступового інтелєктуального розвою чоловіка. Але-ж наші погляди на всяку річ переміняють ся без устанку, від невпинного поступу людського знаня.

Чи можемо-ж ми більшати вагу сеї незгоди, в яку мусить, хотя-не-хотя, вмішати ся кожда мисляча людина? В такій важній справі, як справа релїґії, всї люди, яких дочасні інтереси не потонули в істнуючих інстітуціях, бажають щиро найти правду. Вони хочуть знати і справи незгоди, і поведїнку суперечників.

Історія Науки се не самі звістки про окремі відкритя;

се оповіданє про боротьбу двох супротивних сил, про розширну силу людського розуму, з одного боку, та про здавлюванє переказаною вірою й людськими інтересами, з другого боку.

Доси ніхто не розглядав справи із сего погляду. А власне з сего погляду вона показує ся нам живою справою — ба, найважнїщою з усїх живих справ.

Скілька років тому був полїтичний і, значить добрий звичай, навіть не натякувати на сю незгоду, ховати її як найдалї в кут. Супокій суспільности так дуже залежить від твердости її релїґійних переконань, що не можна виправдати нікого, хто би колотив їх лехкодушно. Але Віра по своїй природї неперемінна, стоюча; Наука-ж, по своїй природї, проґрессівна; і нарештї вони мусять розійти ся так, що сего не сховаєш. Оттодї ті, що взнали оба способи мисли, обовязані виявити свої погляди — скромно, але твердо; порівнати супротивні претенсії супокійно, безпристрастно, фільософічно. Історія показує, що коли сего не робити, то заводять ся грізні, тривкі суспільні нещастя. Коли стара мітольоґічна релїґія Европи падала, під вагою власних незгод, то нї Римські імператори, нї тодїшні фільософи не зробили нічогісїнько такого, що могло би запанувати над публичною опінією. Вони махнули рукою на релїґійні справи,—ось чому ті справи допали ся в руки темним, лютим церковникам, дармоїдам, евнухам і рабам.

Інтелєктуальна ніч, яка вкривала Европу, через таке велике занедбанє обовязку, минає; ми живемо на зорях кращих річий. Суспільність жде жадно світла, аби побачити, в якім напрямі вона пливе. Вона бачить ясно, що дорога, по якій доси йшла цівілїзація, полишена, та що почато нову плавбу по незвісному морю.

Я був глибоко перенятий такими думками, а про те не був би зважив ся написати отсю книжку тай набивати ся громадї ідеями, які вона показує, як би росказані в нїй факти не були передумані мною докладно й серіозно. Мене спонукало сильно взяти ся за сей обовязок те, що видану мною скілька років тому „Історію Інтелєктуального Розвою Европи", яка видержала богато видань в Америцї тай була перепечатана в численних Европейських мовах: анґлїйській, французькій, нїмецькій, російській, польській, сербській і т. и., принято скрізь прихильно.

Збираючи й порядкуючи матеріяли до томів, виданих мною під заголовком „Історія Американської Горожанської Війни", твору, що коштував мене дуже богато праці, я привчив ся прирівнувати супротивні свідоцтва тай розбирати супротивні домаганя. Признає, з яким повитала сей твір Американська публика, критичний суддя розбираних подій, натхнуло мене новим довірєм до себе. До того-ж я посвятив чимало уваги експеріментальному дослідови появ природи і видав про сї справи скілька добре звісних праць. А чейже-ж ніхто не може віддати ся сим змаганям і повернути велику частину свого житя на публичне подаванє науки, без деякої безпристрастности тай правди, яку будить Фільософія. Вона натхає нас бажанєм посвятити дни свої добру нашої породи, так аби тоді, як померкати-ме світло вечера нашого житя, ми, обзираючи ся назад себе, не мусїли признати, якими то марними та безхосенними справами ми займали ся.

Не жалував я праці ні в чому, складаючи отсю книжку, а про те чую добре, яка вона не рівна справі, задля гарного викладу котрої треба знати порядно науку, історію, теольоґію, полїтику; кождісїнька сторінка повиннаби трепотїти живо інтелїґенцією тай блискати фактами. Але потім я нагадав собі, що се-ж лише немовби переднє слово, передтеча цїлої лїтератури, яку викличуть події тай потреби нашого часу. Ми впинили ся на самому краю великої інтелєктуальної переміни. Купа теперішнього лехкодушного читаня буде виперта лїтературою, повною мисли, серіозною, оживленою загроженими інтересами, тай запаленою від церковної пристрасти.

Я намагав лише показати ясно та безпристрасно погляди й учинки двох ворожих собі партій. В одному розуміню, я старав ся тожсамити себе з обома, аби порозуміти докладно їх мотіви; але в иншому, вищому розуміню, я намагав стояти з боку тай росказувати їх поступки безпристрастно.

Ось чому я надію ся, що хто схоче критикувати сесю книжку, той тямити-ме, що цїль її є не боронити погляди та претенсії сеї чи тої партії, але показати ясно і докладно погляди й претенсії їх обох. Порядкуючи кождий розділ, я звичайно клав на перше місце правовірний погляд, а на друге погляд супротивний.

У такому викладї не конче треба було звертати ува-

гу на більше поміркованї або посередні погляди, бо хоть вони самі про себе її можуть значити велико, та в таких боротьбах безпристрастному читачеви важні не поміркованї, але крайні погляди. Від їх рухів залежить кінець.

Ось чому я мало-що мав сказати про два великі Християнські обряди, про Протестантську тай Грецьку Церкву. Грецька Церква, від відновленя науки, не виступала ніколи ворожо проти поступу знаня. На виворoть, вона все зустрічала його радо. Вона дивила ся на правду з пошаною, хоть би відки тота йшла. Признаючи очивидні незгоди межи своїми толкованями об'явленої правди та відкритями науки, вона все надіяла ся, що появлять ся вдоволяючі поясненя й помиреня, і тут вона не помилила ся. Гарно булоби задля новіщої цівілїзації, якби Римська Церква робила була так само.

Говорячи про Християнство, я в загалї маю на увазї Римську Церкву, а то по-части тому, що її прихильники чинять більшість Християнства, по-части тому, що її домаганя найпретенсійнїщі, а нарештї й тому, що вона старала ся звичайно силувати до тих домагань горожанською властю. Нї одна протестантська Церква не займала коли-небудь такого приказуючого становища — нї одна не мала коли небудь такого широкого впливу. Протестанські Церкви відвертали ся по найбільшій части від силуваня і, з виімкою скількох пригод, їх незгода найбільше хиба будила теольоґічну ненависть.

Наука-ж не думала ніколи кликати на поміч горожанську власть. Вона не пробувала ніколи завести ненависть або знищити суспільно яку-небудь людську істоту. Задля того, аби піддержати або розширити свої ідеї, вона не завдавала ніколи нікому душевного горя нї тїлесної муки, а тим менше смерти. Вона чиста від лютощів і проступків. Але в Ватиканї — ми нагадаємо лиш Інквізіцію— руки, що бач, піднимають ся вгору, молячи ся до Всемилосерного, червоні. Вони мачали ся в крови!

Є два способи історичного виклику, артистичний і науковий. По першому, люди роблять події; задля того вибирає ся якусь визначну особу, малює ся її в фантастичній формі і робить ся її героєм роману. Науковий спосіб стоїть на тому, що людські справи се безперервний ланцюх, де кождий факт дитина якогось передущого факту і родич якогось дальшого факту, тай каже, що не

події залежні від людий, але люди від подій. Перший спосіб дає твори, які є лише на один ступінь вищі від новель, хотьби як дуже вони інтересували або радували нас; другий спосіб поважний, може й немилий, бо він утовкмачує нам завзято переконанє про невідмінне пановане закона тай про невидноту людських змагань. У такій величній справі, якій посвячена сеся книжка, і романтичність і популярність зовсім невмітні. Хто хоче говорити про сю справу, мусить усе дивити ся на той ланцюх долї, який показує всесьвітна історія; мусить відвертати ся згірдно від зрадливих привидів пап, державників і королїв.

Якби ще треба було чого, що могло би показати недостовірність артистичних історичних творів, то ось вам наш особливий досвід. Як часто наші найближші приятелї не бачать дійсних мотивів наших щоденних учинків; як часто вони толкують хибно наші наміри! Коли-ж воно так у тому, що йде перед нашими очима, то якже-ж нам не бути переконаними, що годї порозуміти справедливо вчинки тих людий, які жили дуже давно, і яких ми й не бачили нїколи!

Я вибирав і порядкував справи, які отсе маю показати, по-части за вказівкою „Вірую" останього Ватиканського Собора, по части-ж за вказівкою порядку подій в історії. Не без інтересу завважає читач, що справи виходять тепер перед нами так само, як виходили перед давними грецькими фільософами. Ми все ще займаємо ся тими самими питанями, за які перечили ся тамті. Що таке Бог? Що таке душа? Що таке світ? Як управляє ся світ? Чи маємо ми яку міру або ознаку правди? І мислячий читач певно запитає ся найповажнїще: „Чи наші-ж розвязки сих завдач лїпші бодай трохи від їхнїх?"

Отже загальний зміст отсеї книжки такий:

На сам перед я звертаю увагу на початок новіщої науки, яка ріжнить ся від давної науки тим, що стоїть на обсервації, експеріменті й математичному дослїдї, замісь на самій спекуляції, тай показую, що се вийшло із Македонських походів, які звели до купи Азію з Европою. Короткий нарис оттих походів тай Александрійського Музея показує її характер.

Потім я нагадую коротенько звісний добре початок Християнства, тай показую його поступ до захопленя імператорської власти, його переміну через перемішанє з

поганством, тодішньою Релїґією Римської Імперії. Ясне розумінє про непомиримість його з наукою спонукало його закрити силоміць Александрійські Школи. Воно було всилувано до сего полїтичними потребами свого стану.

Розмістивши таким чином партії, готові кинути ся на себе, я росказую далї історію їх першої явної боротьби; се перша або Південна Реформація. Перечили ся тодї за природу Бога. Тут є й зріст Могаметанства. Із сего вийшло те, що велика частина Азії тай Африки, з історичними містами Єрусалимом, Александрією тай Картаґіною, відпала від Християнства, і доктріна про одного Бога була встановлена в більшій частинї колишньої Римської Імперії.

Після сеї полїтичної події настало відновленє науки, позасновувано колеґії, школи тай бібльотеки скрізь там, де запанували Араби. Сесї завоювачі, женучи швидко на перед у своїм інтелєктуальнім розвою, відкинули антропоморфічні ідеї про природу Бога, які лишили ся в іхній простонародній вірі, тай приймили инші, більше фільософічні, рідні тим, які були вже давно в Індії. З сего вийшла друга боротьба, боротьба за природу душі. Під назвою Аверроізму виступили на перед теорії про Еманацію тай Абсорпцію. В кінци середнїх віків Інквізиція встигла прогнати з Европи ті доктріни і тепер Ватиканський Собор прокляв їх формально, врочисто.

Тим часом, через плеканє астрономії, ґеоґрафії тай инших наук, люди придбали собі вірні погляди на становище й відносини землї тай на будову світа; і як Релїґія, покладаючи ся на св. письмо, стояла на тому, що земля се центральна і найважнїща частина всего світа, то зняла ся третя боротьба. Тут Галилей ішов по переду Науки. Скінчила ся боротьба тим, що Церква була побита в спірній справі. Після того повстала менша суперечка, за вік світа, при чому Церква стояла на тому, що світови всего шість тисяч років. І тут вона була побита.

На Европу падало мало-по-малу світло історії тай науки. В шіснацятому столїтю принадність Римського Християнства змаліла дуже через отті інтелєктуальні поражки тай через його полїтичний і моральний стан. Чимало набожних людий бачило ясно, що Релїґія не була винна тому фальшивому становищу, в якому вона впинила ся, але що се лихо йшло просто з її давньої злуки з

поганством. На се був одинокий лік—вернути ся до первісної чистоти. Таким чином повстала четверта боротьба, звісна під назвою Реформації—другої або Північної Реформації. Специяльна її форма була суперечка за міру або ознаку правди, чи її можна найти в Церкві чи в Біблії. Означенє сего містило в собі встанову прав розуму або інтелєктуальну волю. Лютер, визначний чоловік сеї епохи, здійснив свій намір дуже вдатно; і скінчила ся боротьба тим, що Північна Европа пропала задля Римського Християнства.

Ми живемо серед суперечки за спосіб управи світом за те, чи се робить ся за безперестанним вмішуванєм божим, чи за впливом первісного і невідмінного закона. Інтелєктуальний рух Християнства досяг тої точки, на якій стояв Арабізм у десятому та в одинацятому столїтю; і доктріни, про які говорено тоді, появляють ся на чергу знов; се доктріни про Еволюцію, Сотворінє, Розвій.

Під сими загальними заголовками помістили ся, на мою думку, всї головні точки сеї великої суперечки. Розміщуючи під отсї короткі роздїли факти, які ми маємо розглянути, і росказуючи про кожду ґрупу окремо, ми певно порозуміємо ясно їх обопільну звязь і їх історичний лад.

Росказав я сесї боротьби, по змозї, так як вони йшли, хронольоґічно, але задля доповненя додав іще ось які роздїли:

Дослїд того, що дало Латинське Християнство новіщій цівілїзації.

Відповідний дослїд того, що дала Наука.

Становище Римського Християнства в грозячій боротьбі, так як воно назначено Ватиканським Собором.

Увага купи людий, які шукають правди, була так виключно занята подробицями сектантських незгод, що довга боротьба, котрої історії посвячені отсї листки, звичайно звісна лише мало. Стараючи ся все тямити намір написати сей твір безпристрастно, говорити про ворогуючі партії з пошаною, але при тому нїколи не ховати правди, я здаю його на прихильний осуд мислячого читача.

ДЖОН ВІЛЬЯМ ДРЕПЕР.

Університет, Ню-Йорк, у Грудни, 1873.

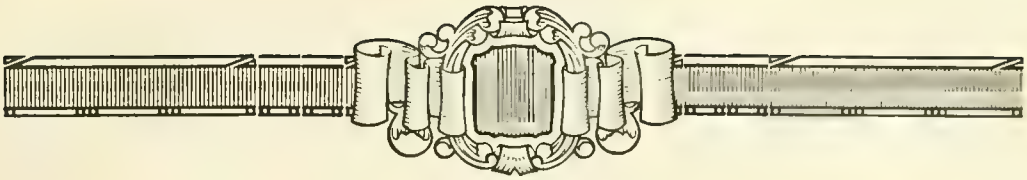

I.

ПОЧАТОК НАУКИ.

Стан релїґії Греків у четвертому столїтю перед Христом. Наступаючи на Перську державу, Греки починають дивитись інакше на природу і пізнають нові релїґійні сістеми. Воєнна, інжінерська й наукова діяльність, яку підносять македонські походи, доводить до заснованя в Александрії Музея, — інстітуції задля розвою знаня експеріментами, обсервацією та математичними дослїдами. — Отсе й є початок науки.

Ніяке видовище не може навести на мислячого чоловіка такої задуми й такого суму, як упадок старої релїґії, яка розраджувала в свій час чимало людських поколїнь.

В чотириста років перед різдвом Христовим, Греція почала переростати швидко свою давню віру. Її фільософи, дослїджуючи світ, були вражені глибоко противенством межи величним діянєм природи та нужденними олїмпійськими богами. Її історики, запримічуючи природний хід полїтичних справ, очевидну похожість людських учинків тай те, що нема такої події, якої годї було би пояснити передущою подією,—стали підозрівати, що чудеса та вмішуванє богів, про які було тільки наросказувано в старих лїтописях — чистий туман. Як же пропав вік надприродного, то вони стали питати себе, чому то занїмили пророчні та чому тепер уже не діють ся чудеса на світї?

По переказам покон-вічним, яким колись набожні люди вірили свято, — на островах Середземного моря та в сусїднїх країнах було повно надприродних чудес: відьом,

відьмаків, велитнів, людоїдів, гарпій, ґорґон, центаврів, циклопів. Голуба небесна стеля була підлогою неба; там царював Зевс серед гурту инших богів, їх жінок і наложниць, роблячи то само, що й люди тай не здержуючи ся від людських пристрастей і гріха.

Береги Греції, дуже поврізувані, та море з найпишнїщими на світї островами додали Грекам духа до морського житя, ґеоґрафічних відкрить і кольонїзації. Їх кораблї плавали скрізь по Чорнім і Середземнім морі. Показало ся, що нема зовсїм чудес, які колись були шановані, величані в „Одіссеї" тай обожані прилюдно. В міру кращого пізнаня природи. Греки переконали ся, що їх небо—іллюзія, що там нема нїякого Олїмпу, що в горі лише простір та звізди. Як же щезли божі палати, то щезли й самі боги як йонського Гомерівського так і дорійського Гезіодівського тіпу.

Та се не зробило ся без противенства. Прості люди й попи особливо кинули ся були зразу на сумнїви яко на атеізм. Переступників карали конфіскатою маєтку або прогнанєм із краю або навіть засудом на смерть. Вони казали, що те, в що здавна вірили набожні люди і що стояло віки, мусить бути правда! Потім, коли докази противників стали невідпірні, то вони допустили тілько, що ті чидеса були аллеґорії, в які мудрість старих людий заховала чимало святощів і тайн. Але з боязни, аби не вийшло, що все те чиста байка, вони старали ся помирити ті святощі й тайни з розвоєм власної просвіти. Та марний був їх труд! Усяка публична опінїя мусить неминуче перейти певні стадії. Зразу в тім, що перше шанували, починають сумнївати ся, потім толкують його по новому, далї погляди двоять ся, нарештї покидають усе яко чисту байку.

За фільософами та істориками, від старої віри почали відступати поети. Евріпіда ненавиділи яко єретика, Есхіля мало не вкаменували за богохульство. Але люті змаганя тих, що піддержують помилки — марні. Деморалїзація ширила ся невпинно в усїй лїтературі, аж поки не захопили і простих людий. Грецький фільософічний критицизм поміг грецькому фільософічному дослїдови нищити народню віру. Він підпер усякими арґументами широко розширене невірство. Він порівнував доктріни ріжних шкіл, показував на їх суперечних ученях, що нема

певної ознаки правди, що ідеї про добро і зло в кождій країні инші, і що, значить, вони не можуть находити ся первісно в природі, а мусять бути вповні витвором виховання; що правда та кривда то лише привиди, сотворені громадою задля власної користи. В Атенах деякі поступовіщі верстви не лише що відкидали все невидиме, надприродне, але й казали, що світ то лише сон, привид і що в загалі нема нічого.

Топоґрафічні зариси Греції відбили ся на її політичному стані. Вони розділили націю на окремі громади з супротивними інтересами та зробили її неспосібною до централізації. Безперестанні усобиці межи ворожими державами спиняли її розвій. Греція була бідна, її проводирів можна було купити. Вони були все готові проміняти свій патріотизм на чужі гроші, продати його за перські гостинці. У Греків було дуже розвите почутє краси, воно виявилось у скульптурі та в архітектурі, так як ніде й ніколи перед тим, ані після того, але практичного розуміня добра й правди у них не було.

Тоді як европейська Греція, повна ідей про волю й незалежність, відкидала пановане Персії, азіятська Греція признавала його рішуче. В ті часи простір Перської держави рівнав ся половині теперішньої Европи. Персія досягала до моря Середземного, Еґейського, Чорного, Каспійського, Індійського, Перського і Червоного. Її країнами текло шість найбільших рік на світі: Евфрат, Тиґр, Інд, Яксарт, Оксус і Ніль,—кожда довга поверх 1000 анґлійських миль. Її поверхня простирала ся від тисячі триста стіп пониж поверхні моря до двацять тисяч стіп повище неї. Ось чому в Персії було повно всякого добра. Її мінеральне богацтво було невичерпане. Вона посіла славу держави Медійської, Вавилонської, Ассірійської, яких літописі сягали в зад на більше ніж дві тисячі років.

Персія вважала все Грецію европейську політично нікчемною, бо її не було і половини тілько, що яка небудь перська сатрапія. А про те перські походи задля поневоленя Греції показали Персам, що Греки добрі вояки. До перського війська узято грецьких наємників, які цінили ся яко найкраща його сила. Иноді Персія не вагала ся віддавати грецьким ґенералам провід над своїм військом, а грецьким капітанам провід над своєю воєнною фльотою. В політичних усобицях, які трясли Персією, гре-

цьких наємників уживали часто ворогуючі перські проводирі. Сї воєнні операції були дуже важні. Вони показали бистрому окови сих воєнних наємників політичну слабість Перської держави, тай можливість дібрати ся до її осередка. Після смерти Кира в битві коло Кунакси показав безсмертний відступ десятитисячного грецького війська під проводом Ксенефонта, що грецька армія може не лише дібрати ся до осередка Персії, але й вибити ся відти назад.

Пошана до воєнної вдачі азіятських ґенералів, яка було вразила Греків глибоко таким інжінєрським ділом, як міст через Геллєспонт і прокопанє перешийка Афонської гори Ксерксом, ищезла коло Саляміни, Плятеї та Мікалє. Грабованє богатих перських провінцій стало непоборною покусою. Такий був похід спартанського короля Аґезіляя, але блискучу його вдачу знищило перське правительство своєю давньою випробованою політикою. правительство своєю давньою випробованою політикою, підкупом сусідів Спарти, аби вдарили на неї. „Мене побідило трицять тисяч перських стрільців", сказав з досади король Аґезіляй, сїдаючи назад на кораблї, — він натякав на перські гроші дарейки, на яких був вибитий стрілець із луком.

Нарештї Филип, македонський король задумав повторити сї проби з далеко грізнїщою орґанїзацією тай ширшими плянами. Він хотїв стати головним ґенералом над усїми Греками не задля самого нападу на перські сатрапії, але й задля поваленя перської дінастії в самім осередку її сили. То поки він приладив ся, його вбито і після него настав Александер, тодї ще молодець. Загальні збори Греків у Коринтї вибрали його в один голос намісць батька. Але в Іллірії зняли ся несупокої і задля всмиреня їх Александер мусїв іти з армією на північ аж до самого Дунаю. Тим часом як його не було, Тебанцї ще з деякими иншими задумали на него зраду. Вернувши ся, він узяв Тебц приступом, посїк шість тисяч Тебанців, продав їх трицять тисяч у неволю, само-ж місто знищив до тла. Ся остра воєнна росправа вийшла в користь його азіятському походови: йому не треба вже було бояти ся повстаня за плечима.

На веснї 334 року перед Христом Александер переправив ся через Геллєспонт до Азії. Його армія складала

ся з трийцять чотирьох тисач піхоти за чотирьох тисяч кінноти. Він мав з собою всего на всего сїмдесять талантів. Ішов він просто на перську армію, далеко більшу від його, що стояла здовж ріки Граніка. Він перейшов через ріку силоміцю, побив неприятеля тай став паном усеї Малої Азії з її богацтвом. Останок сего року він обернув на воєнну орґанїзацію здобитих провінцій. Тим часом перський король Дарій, поставив шістьсоттисячну армію, аби не дати Македонцям зайти в Сірію. В битві під гірськими пєреходами коло Ісса Перси були знов побиті. Бійня була така страшенна, що Александер та Птоломей, один з його ґенералів, перейшли пропасть, наповнену трупами. Рахували, що Перси втратили не менше як девять тисяч піших і десять тисяч їздців. Побідникови допало ся в руки королївське шатро та ще й із жінкою та дїтьми Дарія. Сірія була також здобута Греками. В Дамасцї захоплено було чимало Дарієвих наложниць, офіцерів та богату військову касу.

Перед тим заки йти в Месопотамські поля, задля останьої боротьби, Александер старав ся закрити собі плечі та забезпечити дорогу до моря. Задля сего він пішов на південь берегом Середземного моря та поздобував по дорозї всї міста. В своїй промові на воєнній радї після битви коло Ісса, заявив Александер своїм ґенералам, що не треба гнати ся за Дарієм, поки не здобудуть Тира та не відірвуть від Персів Єгипта і Кипра, бо як би Персія захопила знов у свої руки морські затоки, то перекинула би війну у Грецію, тому то йому потрібно конче стати паном моря. Маючи в руках Кипр і Єгипт, він не журивби ся Грецією. Облога Тира взяла йому більше як півроку. З пімсти за сю задержку він кажуть, прибив на хрест дві тисячі полонених. Єрусалим піддав ся від разу і через те з ним обійшли ся делїкатно. Але в походї на Єгипт македонська армія була задержана коло Гази; перський намісник Бетіс боронив завзято се місто, аж поки його не взято приступом після двомісячної облоги. Десять тисяч мущин упало від меча, решту з жінками й дїтьми продано в неволю. Самого Бетіса волочили живого навкруги міста, привязавши його до колїсницї побідника. Тепер уже не було нїякої перешкоди. Єгиптяне, з'огидивши собі перське пановане, приняли Александра з роспростертими руками. Він з'орґанїзував

країну задля власної користи, роздаючи македонським офіцирам усі військові посади, цивільну-ж управу полишаючи в руках родимих Єгиптян.

Поки лагодили ся до рішучого походу, Алкесандер відвідав святиню Юпітера Аммона на оазі в Лібійській пустині, віддаленій двісті анґлійських миль. Тамошня пророчня заявила Александрови, що він син того бога, який під видом вужа дібрав ся до його матери Олімпіяди. Безгрішне почате та злізане богів на землю вважало ся тоді за щось таке звичайне, що як лише хто дуже визначив ся в людських справах, то вже й думали, що він надприродного роду. Навіть у Римі, кілька століть опісля, ніхто не міг заявити безбоязно, що се місто не мало свого засновника, Ромуля, дякуючи сходинам бога Марса зневинною дівчиною Реєю Сільвією, коли вона йшла в керницю по воду. Єгипетські ученники Плятона були би дуже обурили ся на тих, хто би не признавав леґенди, що Періктіона, мати сего великого фільософа, почала його яко невинна дівчина від Аполлона та що сам бог сказав її нареченому Арістонови, відки у неї взяла ся дитина. Колиж Александер у своїх листах, наказах і декретах звав себе „Королем Александром, сином Юпітера Аммона", то Єгиптяне та Сірійці приймали се з такою пошаною, про яку тепер годі й подумати. А про те вільнодумні Греки знали такому родоводови дійсну ціну. Олімпіяда, котра чейже сама знала справу найкраще, казала жартуючи, що „бажала би, аби Александер перестав сварити її з Юпітеровою жінкою". Арріян, історик македонського походу, каже так: „Я не можу осудити його за змагане вселити у своїх підданих віру в свій божий рід тай не можу вважати сего за якийсь великий злочин, бо треба-ж думати, що він хотів тим лише піднести свою повагу у своїх вояків".

Зробивши таким чином усе задля забеспеки собі плечей, вернув ся Александер назад у Сірю тай пішов зі своєю арміяю в пятьдесять тисяч добрих вояків у похід на Схід. Переправивши ся через Евфрат, він подав ся далі попід Мазійські гори, аби не йти у велику спеку південніщими месопотамськими полями; так запевнено й буйніщу пашу коням. На лівім березі Тиґра, коло Арбелї, він зійшов ся з величезною армією в міліон сто тисяч мужа, яку вів Дарій із Вавилону. Смерть перського монарха,

незабаром після його побитя, причинила ся до того, що в руках македонського завоювача опинила ся величезна країна від Дунаю аж по Інд. Опісля він розширив своє завойоване аж по Ґанґес. Здобич, захоплена ним, була майже неймовірна: в одній Сузі він найшов — як каже Арріян — самих гроший пятьдесять тисяч талантів.

Новіщі воєнники не можуть начудувати ся отсим незвичайним походам. Перехід через Геллєспонт, насильний перехід і битва коло Граніка, зима обернена на політичну орґанізацію здобутої Малої Азії, марш правого крила та середини армії здовж Сірійського Середземноморсьокого берега, важка перемога Тира, взятє Гази приступом, розлука Персії з Грецією, відокромленє її кораблів від Середземного моря спиненє всїх її заходів підняти інтриґами чи підкупом Атенців або Спартанців, колись так часто вживаних удачно, завойоване Єгипта, друга зима обернена на політичну орґанізацію сеї шановної країни, злука на другу весну всеї армії задля месопотамські поля, перехід через оброслий сумними вербами Евфрат попри знищений міст коло Тапсаку, перехід через Тиґр, нічні розвідини перед великою та памятною битвою коло Арбелї, скісний рух на полї битви і перерва неприятельської середини — маневр, якому судило ся бути повтореному чимало столїть опісля коло Австерлїца, — енерґічна нагінка за перським монархом: се такі геройські вчинки, яких не сповнив нї-однїсїнький пізніщий гетьман.

Се все спонукало Греків могуче до духової діяльности. Межи ними були люди, які перейшли з македонською армією від Дунаю аж до Нїлю, від Нїлю аж до Ганґесу. Вони дізнали ся що таке холодні гіперборейські вітри в країнї за Чорним Морем, дізнали ся, що таке самуми та піскові бурі в єгипетських пустинях. Вони бачили піраміди, які стояли вже по двацять столїть, бачили записані гієроґлїфами обеліски Люксору, ряди мовчазних і потайних сфінксів, величезні подоби монархів, які панували на Сходї землї. В сїнях Есар-гаддону вони стояли перед престолами давних грізних ассирійських королїв, яких стерігли крилаті бики. У Вавилонї ще лишили ся були його мури, які перше займали поверх шістьдесять анґлїйських миль і ще й тодї, хоть понищені трьома столїтями та трьома здобувачами, були поверх вісїмдесять стіп зав-

вишки ;тут були ще руїни святині Ваала, яка досягала до хмар і на вершку якої стояла обсерваторія, де халдейські астрономи — ворожбити займали ся звіздами; тут-же були й останки двох палат із їх висячими садами, де в повітрі росли великі дерева, лишили ся й останки гірдавлічних машин, які достачали садам воду з ріки. У штучне озеро, з його великим апаратом водопроводів та спустів, спливали з вірменських гір стаплені сніги і були спинювані в бігу через місто греблями Евфрата. Та мабуть найбільше чудо з усего був тунель попід корито ріки.

Коли Халдея, Ассірія та Валилонія мали чудову й шановну старину, яка сягала взад аж до темряви часу, то Персія мала свої новіщі чудеса. В стовпових сінях Персеполя було повно чудес штуки — повирізуваних річий, скульптури, поливаних річий, алябастрових бібліотек, обелісків, сфінксів та величезних биків. Екбатана, прохолодна літня домівка перських королів, була боронена сімома круглими мурами з тесаного блискучого каміня; найкрайніщий із них від надвору був найнижчий, а кождий дальший все вищий та вищий і кождий помальований иншою краскою, в астрольоґічній згоді з сімома планетами. Палата була покрита срібними плитами, її стовпи були позолочені. О пів-ночи в її салях ішли на взаводи з соннічним сьвітлом рясні нафтові свічники. Рай — роскіш східніх монархів — був викоханий серед міста. Перська держава від Геллеспонту аж по Інд була дійсно садом нашої землї.

Я посвятив кілька сторінок історії сих чудових походів через те, що воєнний талан, плеканий ними, довів до заснованя в Александрії математичних і практичних шкіл, дійсної колиски наук. У македонських походах започало ся все наше точне знанє. Гумбольдт завважав справедливо, що пізнанє нових і великих предметів природи розширює людський розум. Александрові вояки й товариші його табору зустрічали на кождім поступі ненадіяну та живописну картину. З усіх народів Греки визначали ся найтоншою увагою, найшвидшим і найглибшим вражінєм. От тут лежали піскові поля без краю, там стаяли гори з верхами повище хмар. У пустині показували ся воздушні привиди, на кручах гір тіни хмар, які прилїтали швидко поверх лїсів. Вони були в країні дак-

тильових пальм, амброві краски та кипарісів, тамарісків, зелених мірт, олеандрів. Коло Арбелї вони били ся против індийських слонів, у гущавинах над Каспійським морем сполошували з берлогу захованого там тиґра-короля. Вони бачили звірів, які против европейських були не лише що чудні, але й величезні — носорожця, гіппопотама, вельблюда, крокодиля Нїлю й Ганґеса. Вони пізнали людий ріжної масти і в ріжній одежі: чорнявого Сірійця, оливкового Перса та чорного Африканця. Про самого Александра розказують, що він уже на смертній постелї казав свому адміралови Неархови сидїти коло себе та слухав палко оповіданя про пригоди сего моряка — про його плавбу по Інді в Перську затоку. Завоювач бачив відплив і приплив моря і чудував ся. Він казав робити кораблї задля досліду Каспійського моря, бо догадував ся, що воно, як і Чорне море, се мабуть затоки великого океана, як про се переконав ся Неарх на перськім та Червонім морі. Він задумав був обплисти своєю фльотою Африку і вплисти у Середземне море помежи Геркулєсові стовпи — що, як кажуть, сповнили були давно фараони.

Та не лише найбільші грецькі полководцї, але й найбільші грецькі фільософи найшли в здобутій державі чимало такого, що могло їх зачудувати. Каллістен дістав у Вавилонї цїлий ряд халдейських астрономічних дослїдів, які сягали взад 1903 роки; він післав їх Арістотелеви. Дослїди були написані на палених цеглах, то може новіщі вчені найдуть їх дуплікати в цегольних бібліотеках ассірійських королїв. Плотомей, єгипетський астроном, мав вавилонський спис затьмінь сонця й місяця, який доходив до 747 року перед нашою рахубою. Треба було довгих, безперестанних і точних обсервацій, поки можна було означити декотрі з тих астрономічних результатів, які дійшли до нашого часу. Так Вавилонцї означили були триванє тропічного року точно, лише без 25 мінут; у їхній оцїнцї сїдеричного року було лише дві мінутї більше. Вони відкрили були настанє рівних днїв і ночий. Вони знали причини затьміня сонця й місяця, і могли вгадувати їх на перед, при помочи свого цикля, що звав ся Сарос. Їх оцїнцї сего циклю, що обіймав поверх 6585 день, хибувало лише 19½ мінути, против теперішнього.

Такі факти доказують безперечно, що астрономією займали ся в Месопотамії щиро і розумно і що вона розвила ся була доволї гарно, не вважаючи на недосконалї струменти. Ті давні дослїдники зробили були спис звізд, роздїлили зодіяк на дванайцять знаків, подїлили день на дванайцять годин і ніч на дванайцять. Вони, як каже Арістотель, займали ся довгий час обсерваціями закриваня звізд місяцем. У них був вірний погляд на будову сонїчної сістеми і знали вони порядок розміщеня планет. Вони придумали годинники сонїчні, водяні, астролябії та ґномони.

Не без інтересу дивимо ся ми й доси на проби їхнього друку. Вони вирізували свої записи клиновим письмом на верткім валку і проводячи його по мняких глиняних, робили незнищимі відбитки. З їхнїх цегольних бібліотек ми ще й тепер беремо дані до лїтератури й історії. Вони тямили дещо і в оптиці. Випукле скло найдене в Німродї доказує, що вони знали побільшаючі струменти. В аритметиці вони відкрили значінє числових знаків по їх позиції, хоч їм незвісний був великий індійській винахід цифер.

Се все були дива для грецьких завоювачів, які доти не займали ся нї експеріментами, нї обсерваціями. Вони вдоволяли ся самим міркованєм та марними абстракціями.

Але грецький духовий розвій, що йшов, значить, по части від ширшого погляду на природу, був дуже підпертий і пізнанєм релїґії завойованої країни. Грецьке божкохвальство було Персам усе гидке; нападаючи на Греків, вони все нищили їх святинї та неславили домівки їхнїх звіроватих богів. Безкарність за таку погань вражала глибоко і причинила ся не мало до підкопаня гелленської релїґії. Та ось поклінник негідних олїмпійських богів, яких розпустність мусїла вражати усїх праведників, опинив ся перед великою, поважною, та кріпкою релїґійною сістемою, заснованою на фільософічній підвалинї. Персія, як і инші довговічні держави, перебула кілька перемін релїґії. Вона признавала зразу, Зороастрів монотеїзм, опісля приняла дуалїзм, а далї перемінила його на маґіянїзм. У часи македонського походу вона вірувала в усесвітній Розум, Творця, Хоронителя і Керманича всїх річий, найсвятїщу суть правди, давця

всякого добра. Його годі було представити в якім небудь образі, або вирізаній формі. І як в усіх світових річах ми бачимо наслідок двох супротивних сил, то й під тою істотою стояли два рівні й вічні прінціпи, в образі Світла й Темряви. Сї прінціпи бороли ся з собою без перестанку. Земля була полем їх боротьби, чоловік їх нагородою.

По давним дуалїстичним леґендам, Злий Дух післав, як кажуть, змія знищити рай, який сотворив Добрий Дух. Сї леґенди переняли Жиди, як були у вавилонській неволї.

Істноване злого прінціпу — неминуча умова істнованя доброго прінціпу, так як тїнь неминуча умова істнованя світла. Таким чином можна було пояснити істноване зла на землї, якої творець і керманич є найлїпший. Оба сї олицетровані прінціпи світла й темряви,, Ормузд і Аріман, мають під собою ангелів, своїх порадників і своє військо. Добрий чоловік повинен жити по правдї, бути чесним і працювати. Колись, як мине ся отсе житє, він може ждати житя на тому світї, надїяти ся на воскресенє тїла, на безсмертє душі та на свідоме будуще істноване.

Перед кінцем Перської держави, прінціпи маґіанїзму брали мало-помалу верх над прінціпами Зороастра. Маґіанїзм поклоняв ся головно силам природи. З них вогонь уважав ся за найгіднїщого репрезентанта найвищої Істоти. На вівтарях, поставлених не по святинях, але під небом, горіли без перестанку вогнї і сходяче сонце вважало ся за найгіднїщий предмет людського обожаня, В азіятській суспільности не бачать нїчого окрім монарха; в просторі неба щезає все перед сонцем.

Александер умер у Вавилонї на трицятому третьому роцї житя (323 перд Христом), відорваний перед часом від усяких великих плянів. Підозрівали, що його втроєно. Він зробив ся був такий дикий, такий лютий, що його ґенерали і навіть його найближчі приятелї жили в вічному страху. Клїта, одного з остатних, він пробив у нападї біснуватости, Каллїстена, посередника межи ним і Арістотелем, він казав повісити або, як упевняли ті, що знали справу, віддав на муки і потім роспяв на хрестї. То може лише задля самооборони змовили ся зрадники убити його. Та певно се обмова, коли до справи вмішу-

вали Арістотелево імя. Арістотель був би швидче стерпів від Александра і найгірше, ніж мав би приставати до такого великого злочину.

Колотнечі та вбійства, які були настали потім, не уймили ся навіть після того, як македонські ґенерали розділили межи себе державу. Межи тими перемінами треба звернути увагу на одну подію: Птоломей, син короля Филипа від Арсіної, прегарної наложниці, який хлопцем був пригнаний у купі з Александром, коли оба не подобали ся були батькови, в богатьох Александрових битвах і в усіх його походах його вірний товариш, став намістником і потім королем Єгипта.

При облозї Рода, Птоломей зробив був таку важну прислугу його жильцями, що вони в подяку за те вшанували його яко бога і назвали Сотером — Спасителем. Сим прізвищем — Птоломей Сотер — він визначає ся від пізніщих королїв із македонської дінастії в Єгиптї.

Він оселив свій уряд не в якій небудь давній столиці краю, але в Александрії. За мандрівки до святинї Юпітера Аммона, македонський завоювач заложив був се місто, віщуючи, що воно може стати торговим маґазином між Азією та Европою. При тому важне особливо одно. Треба завважати особливо те, що не лише сам Александер вивів чимало Жидів із Палестини задля заселеня міста, не лише що Птоломей Сотер після облоги Єрусалима привів їх іще поверх сто тисяч, але й Птоломей Філядельф, його наступник, визволив із неволї сто девятьдесять вісїм тисяч сего народу, заплативши за них їх єгипетським властителям повну вартість грішми. Усїм тим Жидам дано ті самі привілеї, що й Македонцям. Через сю розумну полїтику, дуже богато їх земляків, і богато Сірійців прийшли добровільно в Єгипет. Їх прозвано гелленїстичними Жидами. Так само богато Греків, принаджених праведним панованєм Птоломея Сотера, шукали пристановища в сїй країнї і напади Пердіккаса та Антіґона показали, що грецькі вояки перебігали охоче від инших ґенералів до його армій.

Людність Александрії складали ся, таким чином із трьох ріжних національностей: 1) Родимих Єгиптян, 2) Греків, 3) Жидів — факт, який відбив ся на релїґійних віруванях новіщої Европи.

Грецькі будівники та інжінери зробили Александрію

найкращим містом старого світа. Вони наповнили її пишними палатами, святинями та театрами. В осередку міста, де перехрещували ся, під прямим кутом, його дві великі вулиці, серед садів, фонтан та обелїсків, стояв мавзолей, де лежало тїло Александрово забальсамоване, по єгитетському звичаю. Його перевезено із Вавилона серед великих похоронних свят, які тривали повних два роки. Домовина була зразу з чистого золота, але що через те нарушувано гріб, то намісь неї дали алябастрову. Та не се і навіть не великий маяк Фарос, побудований із білого мармуру і такий високий, що вогонь, який горів раз у раз на його вершку, видно було з моря чимало миль — Фарос уважав ся одним із сїмох чудес світа — не сесї пишні витвори архітектури звертають нашу увагу; дїйсною найславнїщою памяткою македонських королїв у Єгиптї є Музей. Його вплив лишить ся ще й тодї, як не стане навіть пірамід.

Александрійський Музей заснований був Птоломеєм Сотером і довершений його сином Птоломеєм Філядельфом. Він стояв у Брухіонї, арістократичний частинї міста, побіч королївської палати. Збудований був із мармору тай обведений сїнями на стовпах, де жильцї могли собі в купі ходити та розмовляти. В його салях, укращених різьбами і наповнених що-найкращими статуями та малюнками, находила ся філядельфійська бібльотека В сїй бібльотецї було нарештї чотириста тисяч томів. Пізнїще, мабудь через недогоди задля тілько книжок, засновано доповняючу бібльотеку в сусїдній частинї Ракотїсї і поміщено її в Серапіонї або святинї Серапіса. Число томів у сїй бібльотецї, яку звали дочкою Музейної, доходило нарештї до трьох сот тисяч. Таким чином, в обох сих королївських збірках було разом сїм сот тисяч томів.

Александрія була не лише столицею Єгипта, але й духовим центром світа. Тут, як було сказано справедливо, зійшов ся Ґеній Сходу з Ґенієм Заходу і сей давний Париж став осередком модної розривки та загального скептицизму. Навіть Жиди, спокушені чарівним товариством, забули свій патріотизм. Вони покинули мову своїх батьків і стали говорити по грецьки.

Засновуючи Музей, Птоломей Сотер і його син Філядельф мали на оцї три цїли: 1) вдержанє того знаня, яке

було тоді на світі, 2) його зріст, 3) його розширенє.

1. Задля вдержаня знаня. Наказано було головному бібльотекареви купувати, коштом короля, усі книги, які лише він міг дістати. В Музею вдержувано гурт переписувачів, що були обовязані робити вірні копії з тих творів, котрих властителї не бажали продавати. Всї книжки, які приносили чужинцї в Єгипет, забирано зараз у Музей і зробивши з них вірні копії, давано остатні властителеви, орігінали-ж поміщувано в бібльотецї. Часто плачено за книжки чималі гроші. Так розказують про Птоломея Еверґета, що він, діставши з Атенів твори Евріпіда, Софокля та Есхіля, післав їх властителям відписи і вкупі з ними нагороду коло пятьдесять тисяч долярів. Птоломей Еверґет, вертаючи з сірійського походу, привіз назад у тріюмфі всї єгипетські намятки з Екбатани та Сузи, які забрав був із Єгипта Камбіз та инші завоювачі. Він поклав їх на давне місце, або взяв задля прикраси до своїх Музеїв. Коли твори були не лише відписувані, але й перекладувані, то плачено за те суми майже неймовірні,, як се було при перекладї Біблії сїмдесятьома перекладчиками (Септуаґінти), що велїв зробити Птоломей Філядельф.

2. Задля зросту знаня. Одна з головних завдач Музея була служити пристановищем людям, що посвячували ся студіям; вони мали тут кватиру і вдержанє, коштом короля. Иноді він сам сидїв з ними за столом. Анекдоти з тих урочистих нагод дійшли аж до нашого часу. По первісній орґанїацїї Музея, жильцї його були подїлені на чотири факультети: лїтератури, математики, астрономії та медицини. Сї головні факультети дїлили ся до притоки на менші галузи; так натуральна історія вважала ся галузою медицини. Дуже високий урядник був президентом сего закладу та мав у загалї дбати про його інтереси. Дмитро Фалярейський, може найученїщий муж на той час, довголїтній намісник Атенів, був именований першим таким урядниокм. Під ним стояв бібльотекар, уряд, який займали иноді люди, що їх прізвища дійшли й до нас, як от Ератостен та Аполлоній Родійський.

У звязи з Музеєм був ботанїчний сад і зоольоґічний сад. Сї сади, як показують їх назви, були заложені задля влекшеня студій над рослинами та звірями. Тут була й астрономічна обсерваторія з армілярними сферами, ґльо-

бусами, сольстіціяльними та екваторіяльними кругами, астролябіями, параляктичними мірами тай иншими приладами, які тоді вживали ся; інструменти були поділені на ґрадуси та шестини. На підлозї сеї обсерваторії була проведена лінія мерідіяна. Дуже діймала недостача певного способу міряти час і температуру! Перше робив дуже недокладно водяний годинник Ктезібія, друге гідометер, що плавав у чарці води; він показував переміни температури перемінами густоти. Філядельф, що в кінці житя бояв ся страшенно смерти, обертав чимало часу на те, аби найти лік на житє. Задля таких змагань мав Музей хемічну ляборaторію. Невважаючи на пересуди того часу, особливо на єгипетські пересуди, тут, при медицинськім відділї, була анатомічна саля задля розрізуваня не лише трупів, але й живих людий, засуджених за злочини на смерть.

3. Задля розширеня знаня. В Музею навчали відчитами ,розмовами й иншими способами по всім відділам людського знаня. Сюди, у сей великий духовий осередок, зїздили ся слухачі з усїх країн. Кажуть, що одного часу було їх тут коло чотирнайцяти тисяч. Пізніще навіть християнська церква мала відси кількох найславнїщих своїх батьків, як Климент Александрійський, Аріґен, Атанасій.

Бібльотека Музея згоріла серед облоги Александрії Юлієм Цезаром. У нагороду за сю велику втрату, подарував Марк Антоній королевій Клєопатрі бібльотеку перґамського короля Евмена. Ся бібльотека була заснована на те, аби зрівнати ся з Птоломейською. Її прилучено до збірки в Серапеї.

Менї лишає ся ще написати коротенько про фільософічну основу Музея та про його причинки до скарбу людського знаня.

В память славного засновника сего чудового закладу — закладу, що його звали давно „божеською александрійською школою" — ми повинні згадати найперше про його „Історію походів Александра". Великий вояк і володар, Птоломей Сотер був і славним писателем. Час, який не міг знищити памятки того, чим ми йому обовязані, поступив собі неправедно з його твором. Його тепер нема.

Як можна було ждати по приятельстві між Алексан-

дром, Птоломеєм і Арістотелем, арістотелівська фільософія була духовою підвалиною Музея. Король Филип поручив був виховане Александра Арістотелеви і в перські походи завоювач причинив ся дуже, грішми тай иншими способами, до „Натуральної Історії", яку тоді ладив Арістотель.

Основний прінціп арістотелівської фільософії — піднимати ся від студій подробиць до знаня загальних прінціпів або цілостей, доходячи до них індукцією. Індукція тим певніща, чим більше фактів, на яких вона опирає ся; її певність безперечна, коли вона дає нам можливість угадувати инші факти, доси незвісні. Ся сістема потрібує тяжкої безконечної праці коло збираня фактів, як експеріментами так і обсерваціями; але вона потрібує й серіозної застанови над сими фактами. Таким чином се власне метод праці і розуму, а не метод фантазії. Помилки, які часто робить сам Арістотель, доказують, мовби ся сістема була непевна, а швидше доказують, що вона певна. Сї помилки виходять із недостачі фактичного матеріялу.

Деякі загальні результати, до яких дійшов Арістотель, дійсно величні. Так він виводив, що все готово перемінити ся в житє та що ріжні орґанічні форми, які ми бачимо в природі, се лише ті, які допускають ся істнуючими умовами. Як би перемінили ся умови, то перемінять ся і форми. Тим то й істнує безперервний ланцюх, від простого елєменту крізь рослини й звірів аж до чоловіка і ріжні ґрупи незавважними відтінками переміняють ся одна в одну.

Таким чином, індуктівна фільософія, заснована Арістолетем, се метод великої сили. Йому треба подякувати за ввесь новіщий поступ у науці. В своїй найдосконалїщій формі він підносить ся індукціями від прояв до їх причин і потім, по академічному методу, сходить дедукціями від сих причин до подробиць прояв.

Коли таким чином наукова Александрійська школа стояла на прінціпах одного великого тенського фільософа, то моральна її школа стояла на прінціпах другого, бо Зенон, хоть був родом Кипріянин чи Фінікіянин, але прожив довго в Атенах. Його ученики назвали себе стоіками. Його вченя пережили його на довго, і в часи, коли не було иншої розради чоловікови, давати опору в важ-

ких досвідах та певну вказівку в лихі години житя, не лиш славним Грекам, але й богатьом великим римським фільософам, державним мужам, ґенералам тай імператорам.

Ціль Зенона була дати вказівку до щоденного практичного житя, зробити людий добрими. Він стояв на тім, що виховане дійсна основа добра, бо коли ми знаємо, що таке добро, то й будемо раді робити його. Ми повинні здавати ся на чуте, збирати матеріял до знаня, а розум буде порядкувати його, так як треба. Тут видно ясно свояцтво Зенона з Арістотелем. Усяка жадоба, похіть, домагане виходять із недосконалого пізнаня. Наша природа наложена на нас Долею, але ми повинні вчити ся панувати над своїми пристрастями і жити свобідно, розумно та чесно, згідно в усему з розумом. Наше істноване повинно бути розумне — ми повинні приймати супокійно всяку радість і всяке горе. Ми не повинні ніколи забувати, що ми люди свобідні, а не раби суспільности. „У мене, каже стоік, є скарб, якого не може мені взяти увесь світ — ніхто не може збавити мене смерти". Ми повинні тямити, що Природа іде в своїх діянях до цілого тай не шанує ніколи індівідів, але вживає їх яко способи сповнити свої цїли. Ми, значить, повинні піддавати ся Долї, набуваючи знане, поміркованє, хоробрість і справедливість, яко річи конче потрібні до добра. Ми повинні тямити, що все довкола нас переміняє ся, що смерть настає після новотвореня, новотворене після смерти, та що не треба журити ся смертю на світї, де усе вмируще. Як водоспад показує ся рік-у-рік у незміненій формі, хоть вода його міняє ся раз-у-раз, так і вид природи не що инше як потік матерії в формі несталій. Світ, яко цїлість, не переміняє ся. Нїщо не є вічне, лише простір, атоми та сила. Форми природи, які ми бачимо, є минучі, вони мусять пропасти усї.

Ми повинні тямити, що найбільша частина людий вихована недосконало і через те ми не повинні вражати непотрібно релїґійних ідей нашого часу. Доволї знати нам самим, що хоть і є Найвища Сила, та нема Найвищої Істоти. Є невидимий прінціп, але нема особистого Бога, і було би не так богохульно, як нерозумно приписувати йому людську постать, людські почутя та пристрасти. Усяка обява є, значить, чиста фікція. Те, що люди

звуть пригодою се лише наслідок незвісної причини. Навіть у пригодах є закон. Нема нічого похожого на божий промисел, бо природа поступає по невідмінним законам, і тут увесь світ то лише величезна автоматична машина. Жива сила, яка проймає світ, і є те, що темні люди звуть Богом. Відміни, крізь які проходять усі річи, складають ся невідмінним способом, і через те можна сказати, що поступ світа, під Долею, похожий на сїмя, яке може розвити ся лише способом визначеним на перед.

Душа людська се іскра житєвої поломіни, загального житєвого прінціпу. Вона переходить, мов тепло, від одного до другого, і нарешті прожирає ся чи злучує ся знов із загальним прінціпом, із якого вийшла. Ось чому ми повинні ждати не знищеня, але злуки; як утомлений чоловік жде нечулости сну, так і фільософ, утомлений світом, повинен ждати супокою смерти. А про те ми повинні думати про сї справи, сумніваючи ся, бо розум не може витворити певного знаня одними своїми внутрішними силами. Нефільософічно шукати перших причин; ми повині мати діло лише з проявами. Поперед усего, ми не повинні ніколи забувати, що чоловік не може встановити абсолютної правди, що остаточний результат людського досліду матерії, — такий, що ми неспосібні до повного знаня; що, навіть якби ми мали у руках правду, то ми не можемо бути певні за неї.

Що-ж тоді лишає ся нам? А вжеж, що добувати знанє, зберігати чесноту та приятельство, додержувати вірности й правди, та приймати смирно всякі наші пригоди і жити в згоді з розумом.

Та, хоть александрійський Музей був призначений спеціяльно на плеканє арістотелівської фільософії, то не треба думати, що инші сістеми були виключені. Плятонізм не лише що розвив ся тут у повні, але нарешті й переміг Періпатетіцізм (періпатетичну фільософію), і через нову Академію відбив ся тривко на християнстві. Фільософічний метод Плятона був навідворітний арістотелівському. Він починав із загальних основ, у саме істнованє яких треба було вірити, і сходив відти на частини, або подробиці. Арістотель, на виворoть, піднимав ся від частин до загальних основ, доходячи до них індукціями.

Плятон покладав ся, значить, на фантазію, Арістотель на розум. Перший, роскладаючи первісну ідею, сходив на подробиці, остатний зводив допробиці в загальну уяву. Через те, по плятонівському методу, можна було творити швидко таке, що видавало ся блискучим, хоть ся помаліще, але за те далеко певніще. Він вимагав безконечної праці коло збираня фактів, важкого заходу коло експеріментованя та обсервації, вживаня доказів. — Плятонівська фільософія се пишна воздушна палата; арістотелівська міцний будинок, поставлений важко і з богатьома хибами, але не твердій скалї.

Обертанє до фантазії далеко принаднїще ніж уживанє розуму. В часи духового упадку Александрії, лїниві методи стали милїщі від важкої обсервації та поважної духової праці. Новоплятонівські школи були набуті фільософами - містиками, як Аммоній, Сакас і Плотін. Вони заняли місце поважних ґеометрів давнього Музея.

Александрійська школа се перший приклад тої сістеми, яка дала, в руках новіщих натуралїстів, такі чудові результати. Вони не признавала фантазії, її теорії були виразом фактів, добутих експеріментами та обсервацями, при помочи математичних розвідок. Вона напирала на прінціп, що вірний метод досліду природи се експеріментальна справа. Досліди Архімеда про цпеціфічний тягар, розвідки Птоломея про оптику похожі на наші теперішні досліди в експеріментальній фізиці, вони чисте противенство пустим міркованям давнїщих письменників. Ляпляс каже, що одинока обсервація в історії астрономії, зроблена Греками перед заснованєм александрійської стоянки сонця в 432 році перед Христом. В сїй школї ми маємо у перше скомбіновану сістему обсервацій, зроблених за підмогою іструментів до міряня кутів і вирахованих тріґонометричними методами. Астрономія приняла тут таку форму, яку пізнїщі столїтя могли лише видосконалити.

Анї обєм анї цїль отсеї книжки не позволяють менї росказати докладно про причинки александрійського Музея до засобів людського знаня. Доволї буде, коли читач матиме загальне вражінє їх характеру. Задля подробиць, я позволю собі вказати читачеви на шестий розділ моеї „Історії духового розвою Европи".

Вже було сказано, що стоіцька фільософія сумнївала

ся, чи розум може встановити абсолютну правду. Отже коли Зенон возив ся з такими сумнівами, то Евклід ладив свій великий твір, який мав визвати на запереку увесь людський рід. Після двайцятьох і двох столїть із верхом він іще стоїть яко зразок точности та ясности. Сей великий ґеометер не лише що писав про инші математичні справи, як н. пр. про конічні перекрої та порізми, але мав писати й розвідки про гармонію тай оптику, досліджуючи остатну з погляду гіпотези про промінє, яке паде від ока на предмет.

До александрійських математиків і фізиків треба зачислити й Архімеда, хоть він жив опісля в Сіцілії. Між його математичними творами були дві книзї про кулю та цілїндер, де він доказував, що обєм кулї рівнає ся двом третинам цілїндра, який її обхоплює. Він цінив се своє відкритє так високо, що казав вирізати його ґеометричну фіґуру на своїм нагробнім камені. Він писав іще про квадратуру круга та про параболю, про коноіди та сфероіди, тай про названу його імям спіралю, до поясненя якої він був спонуканий приятелем своїм Кононом Александрійським. Рівного йому математика Европа не мала майже дві тисяч років. У фізиці він оснував гідростику, найшов метод до означеня специфічних тягарів, дослїдив рівновагу плаваючих тїл, відкрив вірну теорію підойми та винайшов шрубу, яка й доси носить його імя, до підниманя води з Нілю. Йому-ж маємо подякувати і за безконечну шрубу, тай за якесь особливе палюче зеркало, яким він підчас облоги підпалив, як кажуть, римську фльоту.

Ератостен, що кермував колись Александрійською бібльотекою, був автором богатьох важних творів. Із них можна згадати його означенє віддали межи тропіками та пробу означеня величини землї. Він розглядав роздїл і розлогість суші, положенє гірських хребтів, вплив хмар, ґеольоґічні поринаня країн, піднесенє колишнїх морських ден, роствір Дарданелїв і Ґібральтарського проливу та відносини Евксінського Понта. Він зложив повну сістему землї у трьох книгах — фізичну, математичну тай історичну — і додав до неї карту всїх звісних тодї частин землї. Відривки, які лишили ся з його „Лїтописї Тебанських Королїв" оцінено справедливо аж остатними рока-

ми. Їх дискредітувала чимало століть повага нашої дурної теольоґічної хронольоґії.

Не потрібно наводити арґументів, на які покладались Александрійці задля доказу кулястої форми землї. Вони мали вірні ідеї про науку про кулю, її бігуни, вісь, екватор, арктичні та антр-арктичні круги, точки рівних днів і ночий, стоянки сонця, розділ кліматів і т. и. Я можу лише натякувати на розвідки Апальлонія про конічні перекрої та про Maxima й Minima, який, кажуть перший ужив слів еліпса й гіперболя. Так само я лише згадаю про астрономічні обсервації Арістільля та Тімохаріса. Гіппарх має подякувати обсерваціям остатного над Spica Virginis за своє велике відкритє настаня рівних днів і ночий. Гіппарх же перший означив і нерівний хід місяця та зрівнанє центра. Він приняв теорію про епіциклї та ексцентричні круги, ґеометричну уяву задля розвязки видимих рухів тїл небесних на прінціпі кругового руху. Він же взяв ся зладити катальоґ звізд по методу проведеня лїнїй — то є, вказуючи ті звізди, які находять ся в тій самій видимій простій лїнії. Число звізд,, записаних таким чином у катальоґ, доходило до 1,080. Пробуючи так описати вигляд неба, він старав ся зробити то само і з поверхнею землї, означуючи положенє міст і инших місць лїніями, потягненими вздовж і впоперек. Він перший зладив таблиці сонця й місяця.

Серед такої пишної звіздяної громади ґеометрів, астрономів та фізиків сияє особливо Птольомей, автор великого твору „Syntaxis", розвідки про математичну конструкцію неба. Сей твір стояв майже пятнайцять століть і був випертий дійсно аж безсмертними „Principia"-ми Нютона. Він починає з ученя, що земля є кругла, і прикрівлена у просторі, описує конструкцію таблиці тетив та інструменти до обсервацій стоянок сонця, доказує нахиленість екліптики, находить земні ширини ґномоном, описує клїмати, показує, як можна перемінити звичайний час у сїдеричний, доказує, чому то тропічний рік лїпший від сїдеричного, викладає теорію сонця на тому прінціпи, що дорога його простий ексцентричний круг, пояснює зрівнанє часу, досліджує рухи місяця, розсказує про його першу нерівність, його затьміня та рухи його вузлів. Після того йде розмова про властиве велике відкритє Птольомея, — і се впевнило йому безсмертність —

відкрите евекції або другої нерівности місяця, поясненої ним енціклїчною теорією. Він пробує означити віддаль сонця й місяця від землї, але лише по части вдатно. Він розважує настанє днів і ночий — Гіппархово відкрите, повний період якого чинить двайцять пять тисяч років. Він дає катальоґ 1022 звізд, обговорює природу молочної дороги і росказує по майстерськи про рухи планет. Отся точка дає Птольомеєви друге право на наукову славу. Свої означеня планетних доріг він викінчив порівнуючи свої власні обсервації з обсерваціями давнїщих астрономів, між иншим із обсерваціями Тімохаріса над планетою Венерою.

В александрійському Музеї винайшов Ктезібій пожарну сикавку. Його ученик, Герон поправив її, додавши до неї два цілїндри. Тут же ішла й перша парова машина. Її теж винайшов Герон; то була реакційна машина, зроблена на прінціпі еолїпіля. Тишина в сїнях Серапея була переривана водяними годинниками Ктезібія й Аполлонія, які міряли час каплями. Коли римський календар став такий замотаний, що треба було неминуче поправити його, то Юлій Цезай покликав Созіґена, астронома з Александрії. За його порадою скасовано місячний рік, горожанський рік міряно лише по сонцю, і заведено юліянський календар.

Македонських володарів Єгипта лаяли за поведінку супроти релїґійного чувства їх часу. Вони вживали його задля користи держави, бачучи в ньому спосіб орудувати нижчити верствами. Інтелїґенції вони давали фільософію.

Та вони держали ся її полїтики безперечно з досвіду в тих великих походах, які зробили Греків першою нацією землї. Вони бачили, що мітольоґічні уяви в їх рідній країнї зійшли на байки; що чудеса, якими давні поети вкрасили Середземне море, показали ся чистими іллюзіями. З Олімпу щезли боги тай сам Олімп показав ся привидом фантазії. Пропали Гадесові жахи; йому не можна було найти місця. Із лїсів, ґрот і рік Малої Азії позабирали ся місцеві боги й богинї; навіть їх щирі поклінники стали сумнївати ся, чи були вони там. Коли сірійські дївчата, заводили ще, в своїх любовних піснях, над долею Адоніса, то робили вони се лише на памятку, а не на правду. Персія переміняла свою народну віру не

раз і не два. На місце Зороастрової обяви вона поклала була Дуалїзм; опісля під новими полїтичними впливами приняла Маґізм. Вона поклоняла ся вогневи і вдержувала задля него горючі вівтарі по горах. Вона поклоняла ся сонцеви. Коли прийшов Александер, то вона падала швидко в пантеїзм.

У такій країнї, де свої боги не були в станї защитити її в полїтичній нуждї, переміна віри неминуча. Шановні божества Єгипта, на хвалу яких ставлено обелїски та святинї, піддали ся не раз і не два мечеви чужих завоювачів. У країнї пірамід, кольоссів і сфінксів, подоби богів перестали репрезентувати живі істоти. В них перестали вірити. Треба було инших, новіщих, і ось Серапіс став против Озіріса. По склепах і вулицях Александрії було тисячі Жидів, які забули Бога, що жив за завісою святинї.

Перекази, обява, час — усе втратило свій вплив Перекази европейської мітольоґії, обяви та освячені часом доґми Єгипта — усе те пощезало, або минало ся швидко. І Птольомеї порозуміли, які минучі форми віри.

Але Птольомеї порозуміли й те, що є дещо тривкіще ніж форми віри, які пропавши раз, пропали на віки, мов орґанїчні форми ґеольоґічних епох, і не можуть відновити ся, вернути ся. Вони порозуміли, що в світї минучих ошук і привидів є світ вічної правди.

Сего світа ви не найдете в марних переказав тих людий, які жили на зорях цівілїзації, анї в мріях містіків, які вважали себе за натхнених. А найдете його дослїдами ґеометрії та практичними допитами природи. Вони дають людям добро тривке, велике, неоцїнене.

Нїколи не прийде день, коли котра небудь Евклїдова теза буде заперечена; нїхто нїколи не стане сумнївати ся в круглотї землї, признаній Ератостеном; світ не допустить, аби були забуті великі фізікальні винаходи та відкритя, зроблені в Александрії та Сіракузах. Імена Гіппарха, Аполльонія, Птольомея та Архімеда будуть поминати ся на землї з пошаною людьми всякої віри, поки є люди, що говорять.

Александрійський Музей був, таким чином, колискою новіщої науки. Правда, ще довго навперед його заснованя роблено астрономічні обсервациї в Китаю та Мезо-

потамії; математикою займали ся подекуди вдатно в Індії. Але ні в одній із тих країн не приняв дослід звязкої та тривкої форми; ні в одній не вжито фізікальної експериментації. Характеристичний рис александрійської, як і новіщої науки, той, що вона не обмежила ся самою обсервацією, але опирала ся на практичнім допиті природи.

II.

ПОЧАТОК ХРИСТИЯНСЬТВА.— ЙОГО ПЕРЕМІНА ВІД ЗАХОПЛЕНЯ ІМПЕРАТОРСЬКОЇ ВЛАСТИ. — ЙОГО ВІДНОСИНИ ДО НАУКИ.

Стан релїгії в Римській Республіцї.— Принятє імперіалїзму веде до монотеїзму. — Розширенє християнства в Римській Державі. — Обставини, серед яких воно захопило імператорську власть, пруть його неминуче до злуки з поганством. — Тертуліянів опис християнських доктрін і житя. — Приниженє християнства через Константинову полїтику. — Спілка християнства зо світською властю.— Його незгода з наукою. — Знищенє Александрійської бібльотеки і заборона фільософії. — Виклад Августинової фільософії і в загалї патрістичної доктріни. — Святе письмо стає взірцем задля науки.

В полїтичнім розуміню християнство се заповіт Римської Імперії світови.

В період переходу Рима з республїканської форми уряду до імператорської, корили ся сїй центральній власти всї незалежні національности навкруги Середземного моря. Покоренє їх, одна по одній, не було зовсїм нещастєм. Безперестанні війни, які вони вели одна з одною, скінчили ся; намісць нещастя через їх боротьбу, настав загальний мир.

Подібна республїка принесла в Рим богів підбитих народів не лише на знак підбитя, але й задля догоди своїй гордости. Згірдно-терпимо позволяла вона покло-

няти ся їм усім. Верховна повага, яку мало кожде божество в своїй первісній оселї, пропала до-разу серед гурту богів і богинь того місця, де воно опинило ся. Як ми бачили, віра в давні релїґії вже була захитана глибоко ґеоґрафічними відкритями та фільософічним критицизмом. Отся-ж полїтика Рима доконала її.

В усїх підбитих провінціях щезли королї; на їх місце настав один імператор. Ищезли й боги. Коли зважити, що полїтичні та релїґійні ідеї були все счеплені з собою, то зовсім не буде чудно, що полїтеїзм став переходити в монотеїзм. Ось чому шановано по божеськи імператора, зразу вмерлого, а нарещтї й живого.

Величезне моральне вражінє робило те, що так лехко можна було творити нових богів. Від того, що роблено нового бога, ставав смішний початок старих богів. Інкарнація на Сходї та апотеоза на Заходї наповнили швидко Олїмп божествами. На Сходї боги сходили з неба і ставали людьми; на Заходї люди підносили ся із землї та займали місце серед богів. Рим оскептичив ся не через занесенє грецького скептицизму. Самі релїґійні вибрики підкопували підвалини віри.

Не всї кляси людности переняли однако за швидко монотеїстичні погляди. Перші подали ся їм купцї, правники та вояки, які через своє занятє знали більше халепи житя та були інтелїґентнїщі; на самім останку подали ся їм сільські робітники і мужики.

Коли імперія в воєннім і полїтичнім розуміню дійшла до вершка розвою, то релїґійно й соціяльно вона впала була на найнижчий ступінь неморальности. Вона стала зовсім епікурейська; вона стояла на тім, що житє повинно бути празником, що чесність се лише закришка до роскоші, а поміркованє спосіб продовжити їх. Їдальнї, блищачі від золота і виложені бисерами, пишно-одягнені раби, чарівне жіноче товариство, де всї жінки були ростустницї, пишні лазьнї, театри, ґладіятори, — ось ще манило Римлянина. Завоювачі світа переконали ся, що одинока річ варта пошани, се сила. Нею можна було впевнити собі все, що надбали запопадливо праця й торгівля. Конфіската богацтва й землї, оподаткованє провінцій, були заплатою за вдатну війну; імператор був символом сили. Панував суспільний блиск, але се був фосфоричний росклад Середземного світа.

В одній східній провінції Сірії зійшло ся скілька людий дуже скромного житя в товариство задля чоловіколюбних і релїґійних цілей. Їх доктріни годили ся з почутєм загального братерства, яке підносило ся від злуки підбитих королївств. Отсї доктріни проповідував Ісус.

На підставі давних переказів вірив жидівський нарід, що серед него появив ся спаситель, який верне йому його давну славу. Ученики Ісуса вважали його тим давно бажаним Мессією. Але попи, певні, що його доктріни шкодили їхнїм інтересам, донесли на него римському намістникому, і той рад-не-рад віддав його на смерть, аби вволити волю їхнїм крикам.

Його доктріни про чоловіколюбство та братерство межи людьми пережили сю пригоду. Ученики, замісць розсіяти ся, з'орґанїзували ся. Вони зійшли ся в товариства на підставі комунїзму, зносячи до спільного скарбу все своє майно і зиск. Таким чином мали підмогу вдовиці й калїки, що належали до громади. Із сего зерна розвило ся нове і, як показало ся, всемогуче товариство — церква; нове, бо нїчого такого не було давно; всемогуче, бо місцеві церкви, відокромлені зразу, стали незабаром єднати ся задля спільного інтересу. Отсїй орґанїзації має християнство подякувати за всї свої полїтичні тріюмфи.

Як ми сказали, військове пановане Рима принесло загальний мир і збудило серед підбитих націй почутє братерства. Се було користно задля швидкого розширеня нового — християнського — прінціпу по всїй імперії. Він розширив ся з Сірії по всїй Малій Азії, і потім по черзї досяг до Кипру, Греції, Італії, нарештї далеко на захід, до Галії та Брітанії.

Його розширенє прискорювало ся проповідниками, які голосили його в усїх напрямах. Нї в одній давній клясичній фільософічній школї не вживали таких способів.

Полїтичні умови поклали новій релїґії межі. В кінци то були межі Римської Імперії; Рим, непевне місце Петрової смерти, а не Єрусалим, безперечне місце смерти нашого Спасителя, став столицею релїґії. Лїпше було мати в руках імператорське семигорбне місто, як Гетсиманїю та Голготу з усїми їх святими памятками.

Якийсь час проявляло ся християнство яко сістема, проповідуюча три річи — поклонене Богови, чисте особисте житє і любов ближнього. В перші дни своєї слабости зискувало воно собі прихильників лише переконуванєм, але, зрісши числом і впливом, воно почало виявляти політичні змаганя, нахил завести уряд серед уряду, державу в державі. Сї змаганя воно не покинуло ніколи. Правду кажучи, вони виходили льоґічно з його розвою. Римські імператори, бачучи, що християнство зовсїм несумістне з імператорською сістемою, старали ся здавити його силою. Се годило ся з духом їхніх воєнних правил, які окрім сили не мали иншого способу встановити єдинство.

Зимі 302—3 після Х. Р., вояки-християне деяких леґіонів не схотїли пристати до давних празників задля перепросин богів. Повстанє розширило ся так швидко, пригода була така незвичайна, що імператор Діоклетіян мусїв скликати нараду задля рішинцю, що робити. Трудність справи стане може ясна, коли ми нагадаємо, що й жінка тай донька самого Діоклетіяна були християнки. Діоклетіян був чоловік дуже розумний і з широкими політичними поглядами; він порозумів, що з політичного становища треба конче виступити проти нової партії, але казав виразно, що се треба зробити без проливу крови. Та як можна здержати скажений горожанський розрух? Нікомедійска церква була знищена до тла; за те спалено імператорську палату, висміяно прилюдно і здерто імператорський едикт. Офіцерів армії християн скинено; по всїх усюдах настали мученництва та вбійства. Хід подій був такий невідпірний, що й сам імператор не міг спинити переслїдуваня.

Ставало ясно, що християне чинили в державі могучу партію, яка була захоплена обуренєм за винесені жорстокости і постановила не терпіти їх довше. Після того як Діоклетіян скинув ся з імператорства (305 р.), став головою християнської партії Константин, один із шукачів порфіри, порозумівши, що така політика може бути йому користна. Се прихилило до него мужчин і жінок усеї держави, готових піти задля него в огонь і на меч; се дало йому щирих прихильників у кождім леґіонї армії. В рішучій битві, коло Мільвійського мосту, побіда вкоронувала його замисли. Смерть Максіміна і потім

Ліцінія, відсунула всї перешкоди. Він вийшов на трон цезарів — яко перший християнський імператор.

Посади, користи, власть — ось що було на думцї в усякого, хто приставав до побідившої партії. Купи світських людий, яким анї в голові було релїґійні ідеї, стали тепер найгорячіще боронити ті ідеї. Вони були в душі погане і їх шкідливий вплив показав ся в тім, що незабаром опоганилось і християнство. Імператор, сам не лїпший від них, не здержував зовсїм їхнї змаганя. Він приняв церковні церемонії аж під конець свого грішного житя, в 337 р.

Задля оцїнки тодїшнїх перемін в християнстві — перемін, які довели його нарештї до боротьби з наукою — ми порівняємо його з тим, яке воно було в свій кращий час. На щастє, такий опис є в „Апольоґії або обороні християн він завин поганів", яку написав Тертуліян у Римі, за переслїдувань Севера. Тертуліян передав своє писанє не імператорови, але маґістратським урядникам, які судили обвинувачених. Є се врочиста і дуже серіозна жалоба, яка показує всю суть справи, є се виклад віри й житя християн, виведений в імператорській столицї перед лице всего світа, є се не лайливий або пристрастний церковний поклик, але поважний історичний документ. Його вважали все одним із найталановитїщих творів у перші віки християнства. Написана ся апольоґія коло 200 р.

Тертуліян починає свої арґументи дуже скусно. Він каже урядникам, що християне чужинцї на землї і в чужій країнї ждуть ворогів. Вони просять лише, аби їх не осудили, не вислухавши їх, та аби римські власти позволили їм боронити ся; закони імперії прославлять ся, коли присуд над ними буде виданий після розслїду справи, а не коли їх присудять, не вислухавши їх; несправедливо ненавидїти річ незвісну нам, навіть якби було за що ненавидїти її римські закони мають дїло з учинками, а не з самими назвами; тим часом, не вважаючи на се, покарано людий за те, що вони звали себе християнами, і то без якої-небудь завини в проступку.

Після сего він росказує про початок, суть і вчинки християнства, вказуючи на те, що воно засновано на жидівських писанях, найдостойнїщих із усїх книжок. Він каже урядникам: „Мойсеєві книжки, в яких Бог заховав,

немов у скарбі, всю релїґію Жидів, а, значить, і всю християнську релїґію, далеко старші від наших книжок, навіть від усїх наших публичних памяток, від початку вашої держави, від заснованя не одного великого міста — старші від усего, що ви маєте в віках історії та памяти часів; старші від винаходу письма, яке є товмачем науки та сторожем усего гарного. Ба, на мою думку, я можу сказати більше: :вони старші від ваших богів, ваших святинь, ваших пророчень і жертов. Автор сих книг жив тисячу років навперед облоги Трої і поверх пятьнайцять сот років навперед Гомера". Час є спільник правди, і мудрі люди вірять лише тому, що певне і що справджено часом. Головний авторітет сих писань основує ся на їх шановній давниці. Найбільше вчений із Птольомеїв, котрого прозвали Філядельфом, славний володар, казав, за порадою Дмитра Фаляреїського, зробити копію з тих святих книг. Вона є тепер у його бібльотеці. Божественність сих писань доказує ся тим, що в них можна найти пророчено наперед усе, що стало ся в наші часи; в них є і все те, що стане ся межи людьми.

Хиба сповнене пророцтва не є свідоцтво його правди? І як ми бачимо, що минулі події виправдали сї пророцтва, то хиба-ж ми винні тому, що віримо їм і в тих подіях, які мають бути? І як ми віримо річам, які були пророчені і стали ся, так віримо й річам, які нам були сказані, та ще не стали ся, бо всї вони були пророчені тими самими писанями, і ті, які справджують ся що днини, і ті, які ще мають сповнити ся.

Сї святі писаня навчають нас, що є один Бог, який сотворив світ із нїчого, який хоть дає себе знати день-у-день, а про те є невидимий; його безконечність звісна лиш йому самому; його безмірність ховає його, але в тойже час і відкриває його. Він назначив людям нагороди й кари, як до їх житя; він воскресить усїх мертвих, які жили від сотворіня світа, накаже їм узяти на себе знов свої тїла і присудить їх після того або на вічне щастє, або на вічний вогонь. Пекольний вогонь се та потайна поломінь, яка захована в нутрі землї. В давні часи він посилав на землю проповідників або пророків. Пророками тих давних часів були Жиди; свої пророцтва вони обертали до Жидів, які зібрали їх у писанях. На них, як було сказано, засновано християнство, хоть церемоніями хри-

стиянин ріжнить ся від Жида. Нас винують за те, що ми поклоняємо ся чоловікови, а не Богови Жидів. Се несправедливо. Честь, яку ми віддаємо Христови, не вменшує чести, яку ми віддаємо Богови.

Через заслуги тих давнїх патріархів, Жиди були одиноким любим Богови народом; він сам розмовляв з ними завлюбки. Він підняв їх до чудової величности. Але вони, попсувавши ся, стали безбожні тай перестали поклоняти ся йому; вони перемінили його закони на світські обряди. Він остерігав їх, що возьме собі слуг вірнїщих від них і покарав їх за їхнїй проступок, прогнанєм із рідної країни. Тепер вони розсїяні по всему світу; вони бурлакують в усїх усюдах; вони не можуть користувати ся повітрєм, яким дихали як родили ся; у них нема короля — нї чоловіка, нї Бога. Як Бог грозив їм, так і зробив Він вибрав собі з усїх націй і з усїх усюдів землї, народ вірнїщий від них. Він заявив, через своїх пророків, що сї слуги матимуть більшу лаксу та що має прийти Мессія, аби дати їм новий закон. Сей Мессія був Ісус, який і є Богом. Бог може вийти з Бога, як світло свічки зо світла иншої свічки. Бог і його Син се той самий Бог — світло се то само світло, з якого воно вийшло.

По святому писаню, Син Божий має прийти двічі: перший раз у пониженю, другий раз судного дня, в силї. Жиди могли були знати все те від пророків, але гріхи їхнї так засліпили їх, що вони не пізнали його, як він був перший раз, і все ще ждуть його марно. Вони думали, що всї його чудеса були дїлом магії. Книжники і найвищі священники позавидували йому тай обвинили його перед Пілатом., Він був роспятий на хрестї, умер був похований і через три дни воскрес. Сорок день перебув він межи своїми учениками. Потім він був обгорнений хмарою і зніс ся на небо — правда, певнїща над усї людські свідоцтва про знесінє Ромуля чи якого иншого римського князя.

Тертулїян описує далї початок і суть чортів, які під Сатаною, своїм князем, коять хороби, хиби в воздусї, пошести, горінє цьвітів землї, кусять людий приносити жертви, аби мати кров жертов, якою вони годують ся. Вони лехкі як птахи і через те знають усе, що робить ся на землї; вони живуть у повітрі і через те можуть шпіонувати, що робить ся на небі; ось чому вони мо-

жуть зводити людий брехливими пророцтвами та віщованями. То вони звістили в Римі, що буде побіджений король Персей, коли по правдї знали, що битва вже була виграна. Вони лїчать хороби фалшиво, бо, захопивши людське тїло, викликують там нездоровлє і потім наказавши вжити який-небудь лїк перестають його мучити, а люди думають, що справдї вилїчили ся.

Християне, хоть і не признають імператора богом, а про те молять ся за його щастє, бо загальний упадок, який грозить світови, згорінє світа здержує ся лише доти, доки істнує славна величність тріюмфуючої Римської Імперії. Християне не бажають бути при погибели всеї природи. Вони признають лиш одну республїку, яка повинна би обіймати увесь світ; вони чинять одну громаду, поклоняють ся одному Богови тай ідуть усї до вічного щастя. Вони молять ся не лише за імператора та за власти, але й за мир. Вони читають писаня, аби піддержати свою віру, підняти надію та скріпити своє довірє до Бога. Вони сходять ся, аби впоминати одні одних; вони вигонять грішників із своїх товариств; вони мають епископів, які старшують над ними і вибийають ся тими, ким мають кермувати. В кінци кождого місяця кождий приносить, що хоче, але нїкого не силує ся, аби давав; гроші, зібрані таким чином, се застав набожности; вони не коштують ся на їду та напитки, але на годованє бідних, на їх похорони, на вдержанє дїтий, які не мають родичів і маєтку, на підмогу старим людям, які віддали найкращий свій вік на службу вірним, на підмогу тим, що втратили увесь свій маєток через розбитє корабля і тим, що засуджені на каторгу, або прогнані на острови, або замкнені в тюрму за те, що визнавали релїґію правдивого Бога. Лиш одна річ не є у християн спільна, і та одна річ — їх жінки. Вони не бенкетують, так як би мали вмирати завтра, анї не будують ся, так як би нїколи не мали вмирати. Цїль їх житя — невинність, справедливість, терпінє, поміркованість і чистота.

До сего чесного викладу християнської віри й житя, на той час, не завагав ся Тертулїян додати зловіщу пересторогу властям, до яких обертав ся — зловіщу, бо се було пророченє великої події, яка мала настати незабаром: „Ми ще недавні, а вже нас повно скрізь, де признають вашу власть — у містах, кріпостях, на островах, у

провінціях, на народних зборах, у римських залогах, в імператорській палаті, в сенаті, в публичних місцях і особливо в арміях. Ми не лишили вам нічого, окрім ваших святинь. Подумайте-ж, які війни ми можемо зняти! Як швидко ми могли би узброїти ся, як би нас не здержувала наша релїґія, яка вчить нас, що краще бути вбитим, ніж убити!"

В кінци своєї оборони, Тертуліян повтаряє думку, яка ввійшовши опісля в житє, мала вплив на духовий розвій усеї Европи. Він каже, що святе письмо се скарб, із якого пішла вся дійсна мудрість світа; що кождий фільософ і кождий поет обовязаний йому. Він намогає ся доказати, що воно стяг і міра всякої правди, і що все, що не годить ся з ним, неминуче бріхня.

Ми бачимо з талановитого Тертуліянового твору, що таке було християнство тоді, коли воно терпіло переслїдуваня та бороло ся за істноване. Тепер поглянь-мо, що вийшло з него, коли воно захопило в свої руки імператорську власть. Чимала ріжниця межи християнством за Севера і християнством після Константина. Не одна доктріна, яка визначала ся в остатній період, була перше незвісна.

До злуки християнства з поганством довели дві причині: 1) Полїтичні потреби нової дінастії. 2) Полїтика, якої хопила ся нова релїґія задля забеспеки свого розширеня.

1. Хоть християнська партія показала ся доволї сильною, аби дати голову імперії, а про те вона не мала ніколи на тілько сили, аби знищити свого супротивника, — поганство. Конець боротьби межи ними був такий, що прінціпи їх обох зільляли ся. Тут християнство ріжнило ся від могаметанїзму, який нищив свого супротивника до тла, тай ширив свої доктріни без попусту.

Константин показував раз-у-раз своїми вчинками, що чув доконечність бути безпристрастним володарем усего свого народу, а не лише представителем партії, яка взяла верх. Ось чому він, з одного боку, будував християнські церкви, а з другого відновляв поганські святинї; з одного боку, слухав духовних, а з другого радив ся віщунів; з одного боку, скликав нікейський собор, а з другого поклоняв ся статуї Фортуни; з одного боку охрестив ся, а з другого вибив монету, де він названий „Богом". Його

статуя, на верху великого порфирового стовпа в Константинополї, се була давня подоба Аполлона, якої лице заміняно на лице імператора, голова його була обведена цвяхами, якими-ді був прибитий до хреста Христос, і які зложені були так, що чинили німб.

Чуючи, що треба попустити побідженій поганській партії, згідно з її ідеями, дивив ся Константин прихильно на божкопоклінні рухи в своєму дворі. Справді, провідниками сих рухів були його свояки.

2. Імператорови — скінченому світовикови, чоловікови без усякого релїґійного переконаня, — видавало ся безперечно найкращим задля него самого, найкращим задля держави і найкращим задля воюючих партій, помагати з усїх сил їх спілцї або злуцї. Навіть щирі християне, не були, бачить ся, проти того; вони може думали, що нові доктріни розширять ся найшвидше через сполуку зі старими ідеями, та що нарештї Правда таки устоїть ся і викине нечистоту. Дорогу сїй злуцї зробили Олена, імператриця-мати, за підмогою двірських дам. На її радість, найдено в печері коло Єрусалиму хрест Ісуса, хрести обох розбійників, напись на хрестї Спасителя тай цвяги від його роспятя; все те лежало там закопано поверх три столїтя. Їх тотожність доказало чудо. Почало ся дїйсне мощехвальство. Вернула ся забобонність давних грецьких часів, коли то в Метапонтї можна було бачити на власні очи струменти, якими зроблено троянського коня, у Хероней Пельопсову булаву, в Фазелїсї Ахіллово ратище, в Нікомедії Мемнонів меч, коли то Теґеатес міг показувати шкіру калєдонського дикого кабана і коли богато міст чванило ся тим, що мають справдїшнє Паллядіум Трої; коли то були Мінервині статуї, які могли метати ратища, малюнки, які могли червонїти ся та безчисленні скриньки й святі місця, де можна було вилїчити ся чудом.

Віра, описана Тертулїяном, стала з часом більше модна і більше фальшована. Вона зільляла ся з грецькою мітольоґією. Відновлено Олїмп, лише що божества поназивано інакше. Сильнїщі провінції настоювали, аби приняти їх давні чесні понятя. Понятя про Трійцю встановлено згідно з єгипетськими переказами. Відновлено не лише культ Ізіди, під новим імям, але і появив ся образ її на місяцї в під-повні. Добре звісний образ сеї богинї,

з дитиною Горусом на руках, дійшов аж до нашого часу в гарних, артистичних подобах Мадонни з дитиною Христом. Такі віднови старих понять у нових формах приймали радо скрізь. Коли сказано Ефесцям, що собор ефеський, під проводом Кирила, урадив, аби Діва звала ся „Божою Матірю", то вони зо слїзьми в очах обняли колїна свого епіскопа; се прорвав ся у них давній інстінкт; їх предки були би зробили так само задля Діяни.

Сї змаганя навертати світських людий тим, що приймало ся їх ідеї та звичаї, не пройшли без докорів з боку тих, хто бачив ясно сей мотів. „Ви завели, каже Фавст Августинови, свої вечері любови намісць поганських поминок, а своїх мучеників намісць поганських ідолів і шануєте їх зовсїм так само. Ви перепрошуєте тїни умерлих вином і бенкетами ви святкуєте урочисті поганські свята, їх календи, їх сонічні навороти; а їх звичаї ви задержали без переміни. Нїщо не ріжнить вас від поган, хиба те, що ви сходите ся окремо від них". Поганські звичаї заведено скрізь. На весїлях співали гімни Венері.

Задержмо ся трохи коло сего та погляньмо, Забігаючи на перед, до якої западнї духового приниженя довела нарештї отся полїтика поганеня. Принято поганські звичаї, заведено пишні та блискучі обряди, пишну одежу, мітри тіари, воскові свічки, врочисті процесії, посвяченя, золоту та срібну посудину. З римського лїтууса, головної відзнаки авґурів, зроблено жезло. Ставлено церкви над могилами мучеників і посвячувано їх по обрядам, узятим із давнив установ римських понтіфексів. Празники та поминки мучеників множили ся з безчисленними фіктівними відкритями їх мощів. Піст став ся могучим способом вигоняти чорта та перепрошувати Бога, безженність найбільшою чеснотою. Ходили на прощу в Палестину і до гробів мучеників. Приносили зо святої країни купи пороху й землї та продавали їх дорого, яко захорону від чортів. Вартість свяченої води пішла в гору. Образи й мощі вносили у церкви та поклоняли ся їм так як поганським богам. Розносили чутки, що в певних місцях показували ся страхи та чудеса, як у поганські часи. Зазивали щасливі душі умерлих християн; вірили, що вони ходять по світї або пробувають коло своїх гробів. Множили ся церкви, вівтарі, покаянна одежа. Свято очищеня Діви (Стрітенє) придумано, аби втїшити навернених поган пі-

сля втрати їхніх Люперкалій або празників Пана. Поклоняли ся образам, частинам святого хреста, костям, цвяхам та иншим мощам, як дійсним фетішам. На доказ автентичности сих річий наводили два арґументи — авторітет церкви та їх чудотворність. Шанували навіть лахмани зо святих і землю з їх могил. Із Палестини принесоно, як упевняли, кости св. Марка, св. Якова тай инших давніх великих людий. Намісць апотеоз давніх римських часів заведено канонізацію; святі заступники стали на місце мітольоґічних божеств. Нарешті заведено містерію транссубстанціяції, то є переміни священником хліба й вина у тіло і кров Христову. Протягом століть опоганенє ставало чим раз повніще. Зеведено свята в память копія, яким був пробитий бік Спасителя, в память цвяхів, якими Спаситель був прибитий до хреста, в память терневого вінця. Як відомо, сї остатні безцінні мощі, мав не один манастир, але ніхто не зважив ся сказати, що не може-ж бути, аби всї вони були автентичні.

Варто навести уваги епіскопа Нютона про се опоганенє християнства. Він каже: „Чи-ж теперішнє поклоненє святим і ангелам не зовсїм то само, що було колись поклоненє демонам? Ріжне лиш імя, але річ та самісінька... обоготворених людий християнства покладено намісць обоготворених людий поганства. Ініціятори сего поклоненя знали добре, що се було то само та що одно настало намісць другого; коли-ж поклоненє було те саме, то й обряди при обох були ті самі. Паленє кадила, або чого иншого запахущого на ріжних вівтарях одночасно кропленє свяченою водою, або сумішкою соли з простою водою, як уходить ся в публичні святині, або виходить ся з них; засвічуванє множества лямп і воскових свічок у ясний божий день перед вівтарями та статуями сих богів; завішуванє обіцяних жертов і дорогих дарів на спомин тільких чудесних вилічень та визволїнь від слабостей і небеспек; канонїзація або боготворенє умерлих великих людий; посвячуванє певних провінцій, або префектур умерлим героям і святим; пошана й поклони перед умерлими на їх гробах, у каплицях і коло скриньок із їх мощами; благословленє образів і поклони перед ними признанє ідолам чудесної цїлющої сили; ставленє по вулицях, дорогах і стежках та на верхах гір малих молебних столиків, вівтарів і статуй ; обношенє образів і мо-

щів серед урочистих процесій із множеством свічок, музикою та співом; бичованя в урочисті нагоди на знак покаяня; множество всяких орденів релїґійних і брацтв попівських; стриженє волося на голові у попа або так звана тонзура; наказ безженности та присяги на чистоту у набожних обох полів — усї ті, як і богато инших обрядів і церемонїй, однаковісїнько і поганські, і папські забобони. Ба, тоті самісїнькі святинї, тоті самісїнькі образи, які були колись посвячені Юпітерови та иншим демонам, посвячені тепер Дїві Марії та иншим святим. Тоті самісїнькі обряди й написи належні обом, тоті самісїнькі страхи й чудеса відносять і до сих і до тих. Одним словом, вискочило майже все поганство і перейшло в папство; і одно і друге зроблено виразнїсїнько по тому самому пляну і на тих самих прінціпах; тут, значить, не лише похожість, але й рівність у службі божій старого й нового, поганського й християнського Рима".

Таке каже епіскоп Нютон; але вернїм ся в часи Константина. Воно хоть було попущено старим і популярним ідеям і навіть підпирано їх, та все-ж таки пануючи релїґійна партія не завагала ся нїколи провести свої постанови силою світської власти — силою, яку й давано їй радо. Таким чином завів Константин постанови нікейського собора. В справі Арія він наказав навіть, що всякий, хтоби найшов книжку сего єретика і не спалив її, буде присуджений на смерть. Так само й Теодосій Молодший вислав Нестора на єгипетську оазу.

До поганської патртії належало чимало старих аристократичних фамілїй імперій; її держали ся між иншим усї ученики старих фільософічних шкіл. Ся партія дивила ся згорда на свого противника. Вона казала, що науку можна добути лише пильною вправою людської обсервації та людського розуму.

Фристиянська-ж партія казала, що вся наука є вже в святім письмі та в переказах церкви; що в писаній обяві Бог не лише дав ознаку правди, але і показав нам усе те, що хотів, аби ми знали. Таким чином святе письмо обіймає суму, остатню цїль усего знаня. Попи, з імператором із заду, не хотїли признати нїякого рівного духового права.

Так вийшло противенство межи тим, що звали святим і світським знанєм; так опинили ся проти себе дві

ворожі партії, одна беручи собі за керманича людський розум, а друга обяву. Поганство шукало опори в науці своїх фільософів, християнство в натмненю своїх Батькві.

Таким чином церква стала хоронительою і судією знаня; вона все була готова покликати світську власть задля всилуваня слухати її постанов. Так вона ступила на дорогу, яка визначила всю дальшу її ролю; вона стала колодою задля духового поступу Европи на більше як тисячу років.

Царюванє Константина се епоха переміни християнства з релігії в політичну сістему; і хоть, з одного боку, ся сістема упала до божкохвальства, але з другого вона підняла вгору розвій старої грецької мітольогії. В суспільнім, як і в механічнім світі, однаково важне правило, що коли два тіла вдаряють ся, то переміняє ся форма їх обох. Поганство було перемінено християнством, християнство поганством.

У трінітаріянській суперечні, яка повстала найперше в Єгипті — Єгипет, країна Трійць — ішло головно про те, що таке „Син". Жив тоді в Александрії священник, на імя Арій, нещасливий кандідат на епіскопа. Він поклав тезу, що був час, коли, по самій природі синівства, Син не істнував, і час коли він почав істнувати, і се-ж, казав він, неминуча умова синівських відносин, що батько мусить бути старший від сина. Але воно очивидячки противило ся сувічности трьох осіб Трійці, допускало підвладність або нерівність межи ними а, значить і те, що був час, коли Трійця не істнувала. Отже епіскоп, колишній щасливий Аріїв супірник, став виявляти усю свою реторичну силу публичними розмовами про сю справу і коли суперечка розросла ся, то Жиди й погане, яких було в Александрії дуже богато, грали ся театральними виставами сеї суперечки на сцені — жартуючи собі з того, що батько й син однолітки.

Нарешті суперечка ставала така різка, що справу предложено імператорови. Він подилив ся зразу на суперечку як на зовсім нікчемну і може в душі хилив ся на бік того, що казав Арій, то є що по правді батько мусить бути старший від сина. Але-ж на него так наперто, що він нарешті мусів скликати нікейський собор, який задля полагоди боротьби зложив образець віри, додавши до

него ось яке проклятє: „Свята Католицька й Апостольська Церква проклинає тих, хто каже, що був час, коли Сина Божого не було і що, поки він не був початий, то він не істнував, і що він був зроблений із нічого або з якої иншої матерії чи сути, і що він є сотворений або перемінчивий, або хиткий". Константин піддержав постанову собора світською властю.

В кілька років опісля імператор Теодосій заборонив приносити жертви, заявляючи що ворожбана утробі звірів — головництво і заборонив кому небудь входити в поганські святині. Він установив Інквізіторів Віри і заявив, що хто не годить ся з вірою римського епіскопа Дамаса, та александрійського епіскопа Петра, має бути висиланий і збавлюваний горожанських прав. Тих, хто важив би ся святкувати Пасху того самого дня що й Жиди, він присуджував на смерть. Незабаром грецька мова перестала бути звісна на Заході, і дійсна наука почала щезати.

Тоді александрійським епіскопом був якийсь Теофіль. Міським християнам дано давну Озірісову святиню, аби поставили собі церкву і коли клали підвалини під нову будівлю, то наткнули ся на гидкі символи давнішої віри. Більше ревний як скромний Теофіль, казав показати їх на базарі, на прилюдне посміховище. Погане приняли се менше терпеливо як християнська партія, коли її ображувано в театрі підчас трінітаріянської суперечки; вони вжили насильства і зняло ся повстанє. Серапей був їх головною кватирою. Настав непорядок і пролив крови такий, що мусів вмішати ся сам імператор. Він післав наказ в Александрію, аби епіскоп Теофіль розбив Серапей; і велика бібльотека, зібрана Птоломеями, яка не згоріла за Юлія Цезара, була знищена сим фанатиком.

Після сего Теофіля став епіскопом його свояк, св. Кирил, що сподобав ся був александрійським громадам, яко добрий і гладкий бесідник. Він же дуже старав ся завести поклонене Діві Марії. Але його вплив на слухачів лехкодушного міста ослабляла дуже Гіпатія, донька математика Теона, яка визначала ся не лише своїми викладами Плятонових та Арістотелевих доктрін, але й поясненями писань Аполлонія тай инших ґеометрів. Перед її академією стояв день-у-день довгий ряд возів; її авдіторя була набита богатою та добірною александрійською пу-

бликою. Публика приходила слухати її розмови про питаня, які ставили люди всїх віків, але ще нїколи не мали на них відповіди: „Що таке я? Де я? Щоя можу знати?".

Гіпатія і Кирил! Фільософія і забобонність! Вони не могли помістити ся обоє. Кирил чув се тай робив як чув. Коли Гіпатія ішла у свою академію, на неї напала Кирилова товпа — товпа черців. Її роздягли до голого на вулиці, затягли в церкву і тут її убили палицею Петра читця. Тїло її посїкли на кусники, мнясо відшкробали від костей мушлями таї кинули останки в огонь. За се лячне головництво Кирила не потягли зовсїм до відповіди. Вже й тодї, бачить ся, думали, що цїль освячує способи.

Так скінчила ся грецька фільософія в Александрії, так пропала перед часом наука, задля якої тілько зробили Птоломеї. „Бібльотека - Донька", Серапейська була рознесена. Доля Гіпатії стала осторогою всїм, хто би хотїв займати ся світською наукою. Від тепер не було вільности задля людської думки. Нїхто не смів думати інакше, як наказав церковний авторітет у 414 р. Навіть в Атенах ждала фільософія свого просуду. Юстініян заборонив нарештї викладати її і наказав замкнути всї її школи в містї.

Коли таке робило ся в східних провінціях Римської Імпепрії, дух, який творив його, розвертав ся і на Заходї. Чернець британський, який назвав себе Пеляґієм, обійшов Західну Европу та Північну Африку, навчаючи, що смерть не настала на світї від Адамового гріха, що навиворoть Адам був смертний неминуче і з природи, і хоть би був і не согрішив, то все таки був бу вмер; що наслїдки його гріхів прилипли до нього самого і не показували ся на його потомстві. З отсих преміс робив Пеляґій деякі важні теольоґічні виводи.

У римі принято Пеляґія прихильно; але в Картаґінї, за понукою св. Августина, його обжалувано. На синодї в Діосполї його виправдано від єресі, але поки справа була предложена римському епіскопови Інонкентію І., то його навиворoть, присуджено. Вийшло так, що Інонкентій зараз умер, його-ж наступник Зосим скасував його присуд і заявив, що Пеляґієві погляди правовірні. На сї супротивні присуди вказували не раз противники папської непохибности. Серед отсеї замотанини повело ся хитрим африканським епіскопам, дякуючи впливови ґра-

фа Валерія, добути від імператора едікт, який обжалував Пеляґія яко єретика; він і його прихильники були присуджені на прогнанє й конфіскату майна. Казати, що смерть була на світї перед упадком Адама, було, значить, державне головництво.

Дуже цікаво розглянути прінціпи, на яких засновано сей чудний присуд. Як справа була чисто фільософічна, то можна було ждати, що буде вона розібрана по природним прінціпам; тим часом наведено лише теольоґічні причини. Уважний читач певно завважав, що в Тертуліяновім викладї християнських прінціпов нема зовсїм доктрін про первородний гріх, про загальне попсованє, про напередне назначенє, благодать і спасінє. Цїль християнства, яку він показує, не має нїчого спілього з пляном спасїня, що появив ся в два столїтя після того. За точний виклад наших поглядів на сї важні справи ми маємо подякувати Картаґенцеви св. Августинови.

При розсудї того, чи смерть була на світї перед Адамовим упадком, чи се була кара наложена на світ за його гріх, допевняли не про те, чи Пеляґієві погляди годили ся чи не годили ся з Природою, але про те, чи годили ся вони з доктрінами св. Августина. Результат вийшов такий, якого можна було ждати. Доктріна, яку оголосив церковний авторітет за правовірну, була звалена безперечними відкритями новіщої науки. Далеко перед появою людської істоти на землї, вимерли мілїони індівідів — ба тисячі відмін і навіть родів; ті, що є тепер, се лише невеличка частина тих великих куп, які пропали.

Із розсуду Пеляґіянської суперечки вийшла дуже важна річ. Книжку Бития зроблено підвалиною християнства. Коли, на теольоґічний погляд, її оповіданє про гріх у садї Едені та про переступ і покаранє Адама, стало таке важне, то й на фільософічний погляд, її зроблено великим авторітетом патрістичної науки. Австрономія, ґеольоґія, ґеоґрафія, антропольоґія, хронольоґія тай усї инші поля людського знаня, мусїли годити сю з нею.

Коли, таким чином, доктріни св. Августина поставили теольоґію проти науки, то може буде цікаво розглянути коротко деякі з більше чисто фільософічних поглядів сего великого чоловіка. Задля сего ми беремо частину його студій про перший роздїл Бития, яка містить ся в оди-

найцятій, дванайцятій та тринайцятій книжці його „Confessiones" — (Сповідь).

Се є фільосохічні розвідки, дуже розбовтані балаканиною. Він молить ся, аби Бог дав йому порозуміти писаня та отворив йому їх значінє; він заявляє, що в них нема нічого непотрібного, та що слова значать богато дечого.

Вже само лице сотворіня доказує, що тут був Творець; та ось стає питанє: „Як і коли він сотворив небо і землю? Вони не могли бути сотворені **на** небі й на землї, світ не міг бути сотворений **у** світї, анї не могли вони бути сотворені, коли не було нічого, з чого би їх сотворити". Рішинець сего головного розслїду находить св. Августин у словах: „Ти сказав, і вони були сотворені".

Та тут трудностям не конець. Св. Августин завважує, що склади, вимовлені Богом, ішли один по одному і що мусїло бути щось сотворене, аби виразити слова. Се сотворене мусїло, значить, істнувати перед небом і землею, але нічого тїлесного не могло бути перед небом і землею. Мусїло-ж бути якесь сотворінє, бо слова були вимовлені і скінчили ся; але ми знаємо, що „слово Господне триває вічно".

Окрім того ясно, що вимовлені, таким чином, слова не могли бути говорені одно по одному, але нараз, або инакше був би час і переміна — атжеж задля черги мусить бути час; але тодї не було нічого, лише вічність і безсмертє. Бог знає тай каже вічно, що робить ся в часї.

Св. Августин поясняє після того дуже містично, що значать перші слова Бития: „В початку". Він доходить до свого висновку, опираючи ся на инше місце писаня: „Якіж чудові дїла твої, о Господи! в мудрости своїй ти сотворив їх усї". Отся „мудрість" і є „початок", і в сїм початку сотворив Господь небо і землю.

Але додає він, хто небудь може запитати ся: „Що-ж робив Бог заки сотворив небо і землю! бо, коли він став показувати свої дїла в яку небудь окрему хвилину, то се значить час, а не вічність. Із вічности не виходить нїщо — все є теперішність". Відповідаючи на се, він не може не вжити тої реторики, за яку його так прославлено: „Я не буду відповідати на се питанє, кажучи, що він приладив пекло на тих, хто шпіонує його таїни. Я кажу, що заки Бог сотворив небо і землю, він не творив нічого, бо

ніяке сотворінє не могло бути зроблено, заки яке небудь сотворінє було зроблено. І час є сотворінє і через те він не міг істнувати перед сотворінєм".

„Що-ж таке час? Се не минувшина, не будущина, а тедерішнє — хто може сказати, що воно таке, хиба те, що воно щось таке, що не має тривку межи двома неістнуючими річами. Нема нічого такого 'як „довгий час' або, „короткий час", бо нема нічого такого як минувшина і будущина. Їх нема, лише в душі".

Стиль, яким св. Августин викладав свої ідеї, се рапсодична розмова з Богом. Його твори то якийсь недоладний сон. Задля переконаня читача, я наведу майже навгадь дещо з його параґрафів. У дванайцятій книжці говорить ся таке:

„І так, ось що я розумію, о Боже мій, коли чую, що в твоїх Писанях сказано: В початку сотворив Бог небо і землю і земля була невидима та безформна і пітьма була над безоднею, але не згадано, котрого дня ти сотворив їх; ось що я розумію, що тут річ про небо небес — духове небо, де розум знає все нараз, не лише частинку, не темно, не крізь скло ;але яко ціле, ясне, лице в лице; не — се тепер, а те зараз опісля; але (як я сказав) знає все нараз, без якої-небудь черги часу; і що тут річ про землю, невидиму та безформну, без якої-небудь черги часу, що показує чергу „се тепер, а те зараз опісля"; бо, де нема форми, там нема й ріжниці річий; і так, значить, через отсї дві річи, одну первісно сформовану, і другу первісно безформну; одну, небо, але небо небес; другу, землю, але землю рухому і безформну; через отсї річи, як я розумію, твоє Писанє говорить не згадаючи дня: „В початку сотворив Бог небо і землю". Бо тут-же додано, про яку землю говорить ся; і так само, коли згадує ся, що небосклін сотворений другого дня і названий небом, то се вказує на те, про яке небо говорило ся перше, не згадуючи дня.

„Чудна глубина слів твоїх! поверхня їх ось-ось! перед нами, принадна для малих; але вони чудна глубина, о Боже мій, чидна глубина! Лячно подивити ся в неї; се ляк пошановку і дрож любови. Ворогів її я ненавиджу люто; о, коби ти вбив їх своїх мечем обосічним, аби вони не могли бути далї її ворогами: бо я так люблю, що рад би, аби вони були вбиті в собі, аби могли жити в тобі".

Для прикладу герменевтичного способу, як св. Ав-

густин показував заховані факти писань, я наведу ось що із тринайцятої книжки „Сповіди"; тут має бути показано що доктріїна про Трійцю є в Мойсеєвім оповіданю про сотворенє:

„Ось, тепер показує ся менї темно в зеркалї Трійця, що є ти, Боже мій, бо ти, о Батьку, в тім хто є початком нашої мудрости що є твоя мудрість, що родила ся від тебе, рівна тобі і сувічна, що є в твоїм Синї, сотворив єси небо і землю. Чимало ми говорили тепер про небо небес і про землю невидиму та безформну, і про темряву безоднї, про змінчиву несталість її духової гидоти, як би була не обернула ся до того, від кого мала тодї свій ступінь житя, і від його просвіти не стала прегарним житєм і небом того неба, яке було потім поставлено між водами і водами. І під імям Бога я розумію тепер Батька, що зробив ті річи: і під імям початку, Сина, в якім він зробив ті річи; і як я вірую в Бога мойого як у Трійцю, то я шукав далї в його святих словах, і ось! твій Дух зносив ся над водами. Так ось і Трійця, Боже мій! — Батько і Син і Дух святий, Творець усего сотворіня".

Аби дати читачеви справедливе вражінє від характеру фільософічних творів св. Августина, я дав у сих двох місцях замісць свого перекладу, переклад о. Дра Пусея (Pusey), який є у І. т. „Library of Fathers of the Holy Catholic Church", виданій в Оксфордї, 1840.

З огляду на високий авторітет, який приписував творам св. Августина релїґійний світ майже пятнайцять столїть, треба говорити про них з пошаною. Тай нема потреби робити інакше. Наведені тут параґрафи критикують себе самі. Нїхто не зробив задля противенства межи наукою і релїґією більше, як сей Батько; то головно він відвернув Біблїю від її дійсної завдачі — бути провідницею чистоти житя — а вказав їй небеспечне становище судії людського знаня, сміливого тірана людської думки. А коли вже дано приклад, то не хибло й наслїдувачів; твори великих грецьких фільософів напятновано яко грішні високославні дїла александрійського Музея заступила хмара неуцтва, містіцізму та незрозумілого жарґону, з якого аж надто часто проривали ся руйнуючі блискавки церковної пімсти.

Божа об'ява науки не допускає нїякої поправи, нїякої переміни, нїякого поступу. Вона відстрашує від

усякого нового відкритя, яко від чогось непотрібного, або навіть гидкого, вважаючи його за безправне шпіонованє річий, які вгодно було Богови сховати.

Що-ж таке тота свята, тота обявлена наука, яку Батьки церкви признали сумою всякого знаня?

Вона рівнала всї прояви, природні й духові ,до людських учинків. Вона бачила у Всемогучім, Вічнім лише величезного чоловіка.

Що до землї, то вона твердила, що се собі плоска поверхня, над якою висить небо немов звід або, як нам каже св. Августин, розтягнено немов шкіра. По нїм рухає ся сонце, місяць і звізди так, що можуть давати людям світло в ден і в ночи. Земля була зроблена з матерії, сотвореної Богом із нїчого і була скінчена з усїми родами звірів та рослин, які заселяють її, за шість день. Над небесною стелею або зводом є небо; в темнім і вогнянім просторі під землею пекло. Земля се центральне і найважнїще тїло всего світа, всї инші річи назначені задля неї і мають служити їй.

Що до чоловіка, то він був зроблений із пороху землї. Він був зразу один, але опісля зроблено жінку з його ребра. Він є найбільше з божих дїл. Його поміщено в раю коло берегів Евфрата, і він був дїйсно мудрий і дїйсно чистий; але покушавши забороненого плоду і переступивши таким чином даний йому заповіт, він був присуджений на працю і на смерть.

Потомки першого чоловіка, не злякавши ся його кари, жили й далї так безбожно, що треба було конче знищити їх. Ось чому потопа заляла лице землї і підняла ся понад верхи гір. Коли вона сповнила свою цїль, її висушив вітер.

Від сеї катастрофи вратували ся в ковчезі Ное та його три сини з жінками. Із тих синів Сим лишив ся в Азії й заселив її знов. Хам заселив Африку; Яфет Европу. Батьки не знали про істнованє Америки, тому й не вдарували предком її народу.

Послухаймо-ж тепер, що кажуть декотрі з тих авторітетів задля підпори своїх думок. Ляктанцій, згадуючи єретицьку доктріну про кулястість землї, завважує: „Чи може-ж бути, аби люди були такі дурні та повірили, що колосє й галузє по тім боцї землї висить у низ і що у людий ноги вище голов? Коли ви спитаєте їх, як вони бо-

ронять отсї чудні нїсенїтницї, як річи не впадуть із землї по тім боцї, то вони відповідають, що природа річий така, що тяжкі тїла пруть ся в центро, мов спицї колеса, а лехкі рвуть ся від центра на всї боки до небес, як хмари, дим, вогонь. Я дїйсно не знаю, що сказати про тих, що зробивши раз помилку, стоять на своїм дуренстві тай боронять одну дурну думку другою". В справі антіподів запевняє св. Августин, що „не може бути, аби були люди по тім боцї землї, бо нї про яку таку породу не згадано в писаню межи потомками Адама". Та може найчуднїщий арґумент проти кулястости землї був той, що „в судний день люди по тім боцї землї не могли би бачити Господа, як сходитиме в повітрі".

Менї не треба говорити що-небудь про заведенє смерти на світї, про безперестанні вмішуваня духів у хід подїй, про завдачі ангелів і чортів, про сподїване згорінє землї, про вавилонську вежу, про помішанє язиків, про розсїянє людий, про толкованє таких природних появ як затьміня, веселка і т. д. Я здержую ся поперед усего від критики патрістичних уяв про Всемогучого: вони аж надто антропоморфічні і без усякої величности.

Але я позволю собі навести із Козьми Індікоплейста погляди, які панували в шестому столїтю. Він написав книгу під заголовком „Християнська Топоґрафія", головна цїль якої була звалити єретицьку думку про кулястість землї та поганську думку про те, що південь від горячого є клїмат поміркований. Він твердить, що згідно з дїсною правовірною ґеоґрафічною сістемою, земля є чотиробічна рівнина, по сто день їзди на схід і на захід, і як раз половину тілько на північ і на південь; що вона обведена горами, на яких стоїть небо; що одна з тих гір, на північнім боцї, більша від инших, заступає сонїчне промінє і робить таким чином ніч; що плоскість землї не зовсїм горізон, тальна, але трохи схилена від півночи: ось чому Евфра-Тиґр і инші ріки, які течуть на південь, такі швидкі; Ніль же, який іде вгору, мусить текти дуже помалу.

Беда Шановний, який писав у семому столїтю, каже нам, що „сотворінє було скінчено за шість день і що земля є його центром і його найважнїщою цїлею. Небо є з вогняної й делїкатної матерії, кругле і скрізь рівновіддалене від центра землї, як бальдахін. Воно обкручує ся

що днини раз несказано швидко, здержуючи ся лише запорою сімох планет, із яких три находять ся по- вище сонця — Сатурн, Юпітер, Марс — потім є сонце; три понижче — Венера, Меркурій, місяць. Звізди крутять ся своїми сталими дорогами, північні роблять найменчий круг. Найвище небо має свої власні межі в нім є ангельські сили, які сходять на землю, беруть на себе етеричні тіла, роблять людські діла і вертають ся назад. Небо остуджує ся ледяними водами, аби не спалахнуло поломіню. Нижнє небо називає ся твердь, бо воно відділяє спадаючі води від нижних вод. Води тверди находять ся по-нижче духового неба, але повище всїх тїлесних істот і держать ся, як кажуть одні, на другу потопу, а другі, і се певніще, задля остуди вогню сталих звізд".

І задля отсих смішних схем — плодів неуцтва та подуфалости — покинено твори грецьких фільософів! Не перехопили ся великі критики в часи Реформоції, які порівнували твори сих письменників, вказавши їм належне місце та навчивши нас дивити ся згірдно на них усїх.

Найчуднїщою частиною сеї дурної сістеми булаїї льоґіка, спосіб її доказів. Вона здавала ся на свідоцтво чуда. Думали, що якийсь факт доказує ся страхітним доказанєм чогось иншого! Один арабський письменник, згадуючи про се, каже так: „Як би який чудодїй сказав менї: „три є більше як десять, а на доказ того я переміню отсю палицю у змію, то я зачудував би ся його характерництву, але певно не згодив би ся з його думкою". А така льоґіка панувала більше як тисячу років, і в усїй Европі приймали ся такі дурні реченя на підставі таких же смішних доказів.

Коли партія, яка запанувала в державі, не була в станї дати творів рівних інтелєктуально творам великих поганських авторів і не могла заняти нижчого становища, то стало необхідно з полїтичного погляду страшити і навіть переслїдувати світську вченість. Із сего вийшло переслїдуванє плятоніків за Валентінїяна. Їх обжалувано за маґію і чимало їх присуджено на смреть. Фільософічна професія стала небезпечна — вона була державним

злочином. Намість неї зросла жадоба чудесного, дух забобонів. Єгипет проміняв великих мужів, які дали Музею безсмертну славу, на товпу черців-пустинників та відокромлених дівок, яких стало повно в країні.

III.

БОРОТЬБА ЗА ДОКТРІНУ ПРО ОДНОГО БОГА. — ПЕРША АБО ПІВДЕННА РЕФОРМАЦІЯ.

Єгиптияне настоюють, аби заведено культ Діви Марії. Їх переміг Нестор, константинопільський патріярх, але нарешті, за їх впливом на імператора, Нестора вислано і його прихильників розігнано.

Початок Південної Реформації.— Папад Персів; його моральні наслідки.

Арабська Реформація.— Могамет зійшов ся з Несторіянами. Він приймає і розширює їх прінціпи, відкидаючи культ Діви Марії, доктріну про Трійцю і все противне одному Богови. — Він нищить божкохвальство в Арабії силою і ладить ся до війни з Римською Імперією. — Його наступники відбивають Сірію, Єгипет, Малу Азію, Північну Африку та Іспанію і нападають на Францію.

В результаті сеї боротьби — доктріна про одного Бога запанувала в більшій частині Римської Імперії.—Розвій науки відновив ся, а християнство збуло ся своїх найславнїщих столиць: Александрії, Картаґіни і, поперед усего Єрусалима.

Політика Візантійського двора дала первісному християнству опоганену форму, яку вона розширила між усіми божкохвальними жильцями імперії. То було зільляне двох партій. Межами сеї сфальшованої релїґії були межі Римської Імперії.

Християнська партія здобувала собі з отсим великим простором політичний пвлив і богатство. Значна части-

на чималих державних доходів ішла до церковного скарбу. Було, — як воно все її мусить бути серед таких обставин, — чимало таких, які гнали ся за сею здобичою— людиії, які під маскою ревности до пануючої віри думали лише про вживанє її парохій.

За передущих імператорів здобуванє було доведено до кінця; імперія була викінчена; не лишило ся нічого принадного в воєнному житю; минули ся часи обривку з війни і грабованя провінцій. Але честолюбцям отворено нові ворота, показано нові цїли. Блискуча карієра в церкві вела до результатів, які можна було сміливо рівнати до результатів давнїщих часів від блискучої карієри в армії.

Церковна, ба можна сказати, в великий мірі й полїтична історія сих часів, крутить ся довкола боротьби епіскопів трьох великих столиць — Констнтинополя, Александрії та Рима — за верховенство: Константинопіль покладав свої права на тім факті, що був дійсно столицею імперії, Александрія вказувала на своє торгове й лїтературне значінє, Рим на свої спомини. Але задля константинопольського патріярха було дуже некористно те, що він був занадто на очах імператора і, як переконав ся, на свою шкоду, дуже часто і під його рукою. Віддаль забезпечувала епіскопства александрійське і римське.

Релїґійні розмови крутили ся на Сходї в загалї довкола ріжноти думки про природу та прикмети Бога, на Заходї довкола відносин і житя чоловіка. Ся питоменність показала ся ясно в перемінах, які перейшло християнство в Азії та в Европі. Ось чому в часи, про які говоримо, панувала в усїх східних провінціях Римської Імперії духова анархія. Перечили ся по дикому за Трійцю, за суть Бога, за становище Сина ,за суть Духа святого, за впливи Діви Марії. Тріюмфуючий крик ба сеї, ба тої секти потверджувано то чудом-доказом, то проливом крови. Не пробовано нїколи дослїдити противні думки льоґічно. Але всї партії годили ся в тім, що фальшивість давних клясичних поганських форм віри доказувала ся тою лехкістю, з якою їх звалено. Тріюмфуючі церковники кричали, що образи богів не оборонили себе, коли настав крутий час.

У південних европейських рас були все в пошановку полїтеістичні ідеї, семітські-ж раси піддержували одного

Бога. Може воно через те, як думає один новіщий автор, що ріжнобразна країна з горами й долинами, островами, ріками й заливами прихиляла чоловіка згори до віри в богато богів. Велика-ж піскова пустиня тай океан без краю вбивають йому в тямку ідею про одинокість Бога.

Політичні причини спонукували імператора дивити ся прихильно на сумішку християнства з поганством і се певно вменшало завзятість супірництва межи сими противниками. Небом простонародного, модного християнства був давний Олімп, із якого зігнано шановні грецькі божества. Тут, на великому білому троні, сидів Бог Батько, з правого боку коло него Син і благословенна Діва, в золотій одежі і „вкрита всякими жіноцькими прикрасами"; з лівого боку сидів Бог Дух святий. Навкруги сих тронів були купи ангелів з арфами. Величезний простір за ними заставлено столами, за якими сиділи щасливі душі праведників і все веселили ся та бенкетували.

Коли прості люди, вдоволені сим малюнком щастя, не допитували ся ніколи за подробицями такого неба, або за тим, кілько втіхи могло бути в нудоті такої вічно сталої та нерухомої сцени, то не так воно було з інтеліґентними людьми. Як побачимо зараз, серед вищих церковників були люди, які відкидали з обуренєм отсї любашні, матеріялїстичні погляди і піднимали свої протестуючі голоси в обороні прикмет Скрізьприсутного, Всемогучого Бога.

Супротив опоганеня релїґії в усїх напрямах, кождий епіскоп мусїв дбати про те, аби приймили ся ідеї, які панували спокон віку в його громаді. Таким чином Єгиптяне були вже накинули церкві свої питомі трінїтаріянські погляди; тай тепер вони пробували відновити культ Ізіди, під формою обожаня Діви Марії.

Вийшло так, що антіохійський епіскоп Нестор, який держав ся фільософічних поглядів Теодора з Мопсуестії, був покликаний імператором Теодосієм Молодшим на константинопільського епіскопа (в 427 р.), Нестор відкидав грубий простонародний антропоморфізм, дивлячи ся на него мало що ліпше як на богохульство, тай уявляв собі величне вічне Божество, яке проймало світ і не мало ніякої людської подоби анї прикмети. Нестор був пройнятий глибоко доктрінами Арістотеля тай старав ся погодити їх із тим, що вважав за правовірні християнські

прінціпи. Із за того зняла ся суперечка межи ним і Кирилом, александрійським епіскопом чи патріярхом. Кирил репрезентував тоту церковну партію, яка зливала ся з поганством. Нестор тоту, яка змагала стати на фільософічній підвалині. То був той самий Кирил, що вбив Гіпатію. Кирил наважив ся завести поклоненє Діві яко Матери Божій, Нестор виступав проти того. В своїй проповіди в митрополітальній константинопільській церкві, він боронив прекмети Вічного, Всемогучого Бога і викликнув: „І може-ж сей Бог мати матір?" В инших розмовах і писанях він показував іще докладніще свої ідеї про те, що Діву треба вважати не за Матір Бога, але за матір людської частини Христа, частини, яка ріжнить ся від його божої частини так основно, як святиня від шанованого в ній божества.

Константинопільські черці, під'юджувані александрійськими черцями, хопили ся за зброю в обороні „Матери Божої". Суперечка вийшла така, що імператор мусів скликати собор до Ефесу. Тим часом Кирил підплатив кількома фунтами золота головного евнуха імператорського двора і зискав собі тим вплив на імператорову сестру. „Таким чином свята діва небесного двора найшла спільничку свого полу в святій діві імператорського двора". Кирил поквапив ся на собор у товаристві товпи чоловіків і жінок нижшого стану. Він сів до-разу на місце президента і серед ворохобні прочитав імператорський указ, заки могли явити ся сірійські епіскопи. Одна-однісінька днина довершила його тріюмф. Усякі проби полагоди з боку Нестора відкинено, заяв його не прочитано і присуджено його, не вислухавши. Коли явили ся сірійські священники, то зійшли ся і запротестували. Вийшло дуже кріваве повстанє в катедральній церкві св. Івана. Двір покинув Нестора тай вислав його потім на єгипетську оазу. Його переслідувачі мучили його, поки він жив, усякими способами страшенно, а після його смерти пустили чутку, буцім-то „його богохульний язик росточили черваки та буцім-то від спеки єгипетської пустині він утік лише в горячі муки пекла!"

Але впадок і покаранє Нестора не знищили його думок. Він і його прихильники настоювали на те, що остатній рядок першого розділу євангелія св. Матея (і не знав її [Йосиф], аж поки вона вродила свого первород-

ного сина, і дав йому імя Ісус") та пятьдесятий пятий і пятьдесятий шестий рядок тринайцятого розділу сего-ж євангелія („Хиба-ж він не син теслї? хиба не його мати зве ся Марія? а брати його Яків та Йосій, та Симон та Юда? хиба не його сестри між нами? Відки-ж се все у него?"), треба розуміти до слова там не дали ся ніяким чином наломити на те, аби новій небесній королеві признати вічне дівоцтво. Їх фільософічні змаганя виявили ся незабаром їх учинками. Коли їх учителя мучено на африканській оазї, то чимало їх виселило ся над Ефрат і заснували вони там халдейську церкву. За їх приводом повстала колеґія в Едесї. Зі школи в Нізібісї вийшли вчені, які розширили думки Несторові в Сірії, Арабії Індії, Татарії, Китаю тай Єгипті. Несторіяне, звісно, прийняли філїософію Арістотеля і перевели твори великого письменника сірійську та перську мову. Так само вони перевели й пізнїщї твори, як н. пр. Плінія. В спілцї з Жидами вони заснували медицинську школу в Джондесабурі. Їх місіонери розпросторили несторіянську форму християнства в Азії так, що нарештї її вірних було більше ніж европейських християн грецької та римської церкви на купу. Треба згадати особливо про те, що в Арабії вони мали свого епіскопа.

Незгода межи Константинополем і Александрією наповнили всю західну Азію сектантами, які перечили ся з собою люто, але при тому чимало їх ненавиділи імператорську власть страшенно за те, що вона їх переслїдувала. Із сего вийшла релїґійна революція, якої наслїдки чують ся і в наші часи. Вона зачепила увесь світ.

Ми порозуміємо ясно сю велику подію, коли розглянемо з окрема два акти, на які її можна розложити; 1. Часове зваленє азіятського християнства Персами;

1. В 590 р. вийшло таке, що через одну з революцій, так частих у східних дворах, Хозроес, правний наступник перського трону, мусів звернути ся до Візантійської Імперії з просьбою підмоги від імператора Маврікія. Ся підмога була йому дана з радної душі. Недовгий, але вдатний похід вивів Хозроеса знов на трон його предків.

Але слава сего безкористного походу не могла вратувати самого Маврікія. В римській армії зняло ся повстанє під дроводом сотника Фокаса. Статуї імператора повалено. Константинопільський патріярх заявив, що він

переконав ся в правовірности Фокаса тай посвятив його на імператора. Нещасного Маврікія витягнено зо святинї, де він шукав пристановища; пятьом синам його втято голови в його очах, його-ж самого віддано на смерть. Його жінку імператрицю виманено з церкви св. Софії, мучено тай утято голову їй і її трьом молодим донькам. Прихильників вирізаної фамілії переслїдувано з лютою пімстою; декотрим із них винято очи, иншим повиривано язики, або повтинано ноги й руки, декотрих бито до смерти, инших спалено.

Коли ся новина дійшла до Рима, то папа Григорій приняв її з великою радістю молячи ся, аби рука Фокасова окріпла проти всїх його ворогів. У відплату за сю прислугу, папу поздоровлено титулом „вселенського епіскопа". Він, як і константинопільський епіскоп, зробив так певно через те, що Маврікія підозрівали за прихильність до маґізму, до якого його принадили Перси. Константинопольська чернь бігала за ним вулицями, пятнуючи його яко маркіоніта, — секта така, що вірила в маґійську доктріну про два ворожі прінціпи.

Зовсїм не так приняв Хозроес новину про вбійство свого приятеля. Фокас післав йому голови Маврікія тай його синів. Перський король відвернув ся з жахом від страшного видовища і поклав пімстити ся за кривду свого добродія війною.

Екзарх африканський Гераклїй, один із найперших офіцерів держави, приняв сю грізну новину так само, з обуренєм. Він зважив, що імператорська порфіра не повинна бути загарбана якимось простим тай на око мерзенним сотником. „Фокас був малого росту і гидкий; густі кудлаті брови, руде волосє, борода необросла, лице без форми і краски від страшенної язви. Не знаючи нї письма, нї законів, нї навіть зброї, він був великий роспустник і пяниця". Гераклїй не хотїв зразу платити йому тай слухати його; потім через свою старість та нездоровє, він поручив небеспечне дїло явного відпору свому синови, що звав ся так само. Дорога з Картаґіни була щаслива і молодий Гераклїй опинив ся швидко перед Константинополем. Хитке духовенство, сенат і народ столицї пристали до него, самозванця зловлено у дворі тай стято.

Але-ж революція в Константинополї не здержала рухів перського короля. Його маґійські священники порадили йому поступати незалежно від Греків, у забобонах котрих, як вони казали, не було й крихти правди та справедливости. Хозроес перейшов через Еврат; сірійські сектанти приняли його армію з радостю, в його користь повставали скрізь. Антіохія, Цезарея і Дамаск упали; навіть Єрусалим узято приступом; гріб Христів, церкви Константина й Олени спалено; хрест Спасителя післано яко трофею в Персію; із церков позагарбувано їх богатство; святі мощі, призбирані в забобонности, рознесено. Нападено на Єгипет, здобуто його й прилучено до Перської Імперії; александрійський патріярх утїк на Кипр, африканський беріг забрано аж по Тріполїс. На півночи підбито Малу Азію, і перське військо таборувало на берегах Босфора, проти Константинополя цїлїсїньких десять років.

В бідї Гераклїй просив мира. „Не дам я мира Римському Імператорови", відповів гордий Перс, „поки не відрече ся свого роспятого Бога та не стане поклоняти ся сонцеви". Але після довгих торгів таки встановлено мир, і Римська Імперія відкупила ся цїною „тисячі талантів золота, тисячі талантів срібла, тисячі шовкових суконь, тисячі коней і тисяч дївчат".

Але Гераклїй піддав ся на не довго. Він найшов спосіб не лиш відновити свою силу, але й відплатити ся Перській Державі. Вчинки, якими він досяг сей результат, нагадували найславнїйщі часи Рима.

Та хоть воєнна слава Римської Імпері була, таким чином, відновлена, хоть утеряні країни були їй вернені, та все-ж таки було щось таке, що вона втеряла без воротя. Релїґійної віри не можна було вернути нїколи. Маґіянїзм уразив християнство перед лицем світа, знеславивши його найсвятїщі місця — Ветлеєм, Гетсіманїю та Голготу,—спаливши гріб Христів, ограбивши і знищивши церкви, пороскидавши на всї боки безцїнні мощі та взявши з собою серед реготу, хрест.

Колись у Сірії, Єгиптї та Малій Азії було повно чудес; кождїсїнька церква мала довгий їх спис. Чудеса показували ся дуже часто ізза зовсїм маловажних приключок і при невидних подіях. В сїй же країнїй бідї, коли

такої підмоги треба було до зарізу, не показало ся ніяке чудо.

Зачудував ся мир християнський на Сході, переконавши ся, що Персам не було ніякої кари за знеславлене святощів. Небеса повинні були розірвати ся, земля повинна була розступити ся та роззявити свої безодні, меч Усемогучого повинен був блиснути на небі, доля Сеннахеріба повинна була повторити ся. Але так не стало ся. Після зачудованя настав у країні чудес переляк — переляк завмер у невірстві.

2. Але грізна побіда перська була лише пригрою до великої події, якої історію ми отсе маємо росказати — південного повстаня проти християнства. Результат його був такий, що християнство втеряло девять десятин свого ґеоґрафічного простору — Азію, Африку тай частину Европи.

Літї 581 року християнської рахуби, прийшла у Бозру, місто на границях Сірії, на південь від Дамаска, каравана вельблюдів. Прийшла вона з Мекки і принесла дорогі плоди південної Арабії — Арабії Щасливої. Провідник сеї каравани Абу-Малєб і його свояк, дванайцятилїтний хлопчик розгостили ся в місцевому несторіянському манастирі.

Черцї сего манастиря дізнали ся швидко, що їх молодий гість, Галїбі або Могамет — свояк воротаря арабської святинї Кааби. Один із них, Багіра став дуже ревно відвертати його від божкохвальства, в якім його виховано. Показало ся, що хлопець не лише що розумний, не на свої роки, але й дуже жадний знаня, особливо в справах релїґії.

В Могаметовій рідній країнї поклоняли ся переважно чорному метеоричному каменеви, який був захований у Каабі, в Мецї, з тристома шістьдесятьма підчиненими божками, на всї дни року, бо так тодї рахували рік.

У християнській церкві, як ми бачили, не було тодї ладу, через честолюбство та деморалїзацію серед її духовенства. Скликувано собори на всякі пригоди, але ховано їх дійсні мотіви. То були аж надто часто позорища насильства, підкупства та деморалїзації. На Заходї манили людий богацтво роскіш і власть епіскопів так, шо вибори на епіскопа були часто плюгавлені огидними вбійствами. На Сходї, через полїтику константинопільського

двора, церква була розірвана на кусники суперечками та єресями. З великої купи суперечників назвемо Аріян, Василідіян, Карпократіян, Коллірідіян, Евтіхіян, Ґностиків, Якобітів, Маркіонітів, Маріонітів, Несторіян, Савелліян, Валєнтініян. Із них, Маріоніти казали, що Трійця складає ся з Бога Батька, Бога Сина і Бога Діви Марії; Коллідіяне поклоняли ся Діві яко богині тай приносили їй у жертву колачі; Несторіяне, як ми бачили, перечили, немов би Бог мав „матір". Вони були горді на те, що були наступниками і посідачами давньої грецької науки.

Але, хоть ті секти були незлагідні у справах віри, то в однім вони годили ся усї — а то в лютій ненависти й переслїдуваню одні одних. Арабія, непідбита вільна країна, яка простягала ся від Індийського океана до Сірійської пустинї, давала пристановище їм усїм, як лише котру постигало нещастє. Так було від давна. Сюди, після завойованя Римлянами Палестини, повтїкало чимало Жидів; сюди сховав ся св. Павло зараз після свого наверненя, як каже в листї до Галатів. Пустинї були тепер наповнені християнськими відлюдками, і межи головними арабськими породами було чимало понавертаних на християнство. Сям - там поставлено церкви. Християнські князї Абіссінії, які були Несторіянами, мали в руках південну арабську провінцію — Ємен.

Через черця Багіру, в бозрайському манастирі, обізнав ся Могамет із несторіянськими прінціпами; від них узнав молодий Арабин історію їх переслїдувань. Отсї розмови виробили в нїм ненависть до божкохвальних обрядів у східній церкві і нарештї до всего божкохвальства; задлятого він і далї, в усїй своїй чудовій карієрі, не говорив нїколи про Ісуса яко про Сина Божого, але говорив усе яко про „Ісуса, сина Марії". Його невчений, але живий розум мусїв бути вражений глибоко не лише релїґійними, але й фільософічними ідеями його вчителїв, які славили ся тим, що вони живі представителї арістотелївської науки. Його дальша карієра показує, що його заполонили зовсїм їхнї релїґійні думки і він показував нераз дїлами свою щиру прихильність до них. Його власне житє було посвячено розвоєви та розширеню їхньої теольоґічної доткріни; коли-ж вона була добре вкоренена, то його наступники приняли тай ширили енерґічно наукові, їхнї арістотелївські погляди.

Коли Могамет став мужем, то був не раз у Сірії. При тому він не забував мабуть манастиря та його привітних жильців. Він дуже шанував сю країну. Богата мекська вдовиця, Хадиза, поручила йому свою сірійську торгівлю. Вона була причарована його спосібністю та вірністю, а що він, як кажуть, був дуже гарний та чемний, то й його особою. Жіноче серце все і скрізь однаке. Вона натякнула йому через невільницю на те, що діяло ся в її душі і, дальші чотири роки її житя, Могамет був її вірним мужем. У країні многоженства, він не вразив її ніколи присутністю супірниці. Чимало років опісля, коли він був на висоті своєї сили, сказала йому Аїша, одна з найгарніших арабських жінок: „Хиба-ж вона не була стара? Хиба Бог не дав вам у мині ліпшої жінки намісь неї?" „Клину ся Богом, що ні!" свазав Могамет у натовпі чесної дяки, — ліпшої жінки не було. Вона вірила в мене тоді, коли люди гордували мною, вона помогла мені тоді, коли я був бідний н переслідуваний світом".

Його одружене з Хадизою дало йому безбідне й супокійне житє тай можливість посвятити ся своєму релігійному мудрованю. Вийшло так, що його свояк Варака, Жид, став християнином. Він перший почав перекладати Біблію на арабську мову. Від розмов із ним божкохвальство стало Могаметови ще гидкіще.

По прикладу християнських відлюдків у їх самоті в пустині, сховав ся Могамет у печеру гори Гери, кілька миль від Мекки, тай думав і молив ся. В отсій самоті, розмірковуючи гідні смиренної пошани прикмети Всемогучого і Вічного Бога, він запитав ся своєї совісти врочисто, чи можна йому, не боячи ся гріха й небеспеки богохульства, прийняти доґми азіятського християнства про Трійцю, про синівство Ісуса, початого Всемогучим, про характер Марії яко дівчини і вкупі з тим матери тай королеви небес.

Думаючи так на самоті в печері, Могамет преконав ся, що крізь хмару доґм і суперечок навкруги него, видно одну велику правду — одного Бога. Опираючись о пальмовий пень, він викладав свої думки про сю справу сусідам і приятелям і заявив їм, що мусить посвятити своє житє проповіди сеї правди. Він заявляє не раз у своїх розмовах і в Корані: „Я лише публичний проповідник.... Я проповідую одного Бога". Так він сам дивив ся на своє

так назване апостольство. Від тоді він носив на пальці до самісінької смерти перстінь з написом: „Могамет, божий післанець".

Лікарі знають добре, що довгий піст і душевна трівога викликують неминуче галюцінації. Мабуть ніколи ні одна релігійна сістема не була заведена безкорстними та поважними людьми без примірів надприродних покус і надприродних наказів. Таємні голоси заохочували арабського проповідника, аби держав ся своєї постанови, чудні тіни переходили поперед него. Він чув звуки в повітрі немов би далекий дзвін. У сні в ночи його взяв Гавриїл із Мекки в Єрусалим і потім обніс його по шістьох небесах. У семе небо ангел побояв ся зайти і Магомет увійшов сам у страшенну хмару, яка все ховає Всемогучого. „Мороз перейшов по його серці, коли він почув на своєму плечі доторкненє холодної божої руки".

Його публичні виступи наткнули ся на великий відпір і йому вело ся зразу слабо. Прогнаний із Мекки сторожами пануючого божкохвальства, він шукав пристановища в Медині, місті, де було чимало Жидів і Несторіян; остатні приняли зараз його віру. Він уже мусів післати свою доньку тай инших своїх учеників в Абіссінію, де королем був несторіянський християнин. За шість років він навернув всего-на-всего пятьнайцять сот душ. Але в трьох невеличких стичках, прославлених опісля під назвою битв коло Бедери, Огуди та битви народів, Могамет побачив, що найкращий його арґумент — меч. Опісля він говорив пророчисто, як говорить ся на сході: „Рай можна найти в тіни зложених навхрест мечів". Цілим рядом гарно ведених воєнних операцій, його вороги були переможені зовсім. Арабське божкохвальство знищено до тла; проповідувану ним доктріну, що „є лиш один Бог", приняли всі його земляки, і його апостольство було признано.

Ми не будемо росказувати про його бурне житє, але послухаємо, що він казав на верху земної сили і слави, коли наближала ся його смерть.

Стоючи твердо на своїй заяві про одного Бога, він пішов із Медіни в остатнє на богоміле в Мекку на чолї сточотиринайцятьох тисяч вірних, із вельблюдами в вінцях та стягах, якими повівав вітер. Наближаючи ся до святого міста, він викликнув урочисто: „Ось я на службі

у тебе, о Боже! У тебе нема товариша. Тобі одному належить ся хвала. Ти один король. Нема нікого, хто би ділив ся з тобою королївством".

Він приніс у жертву вельблюдів своєю власною рукою. Він був переконаний, що сей первісний обряд так само святий як молитва і що не можна навести ніякого такого резону в підпору одного, який так само не підпирав би друге.

Із катедри в Каабі він повторяв: „О, мої слухачі, я лише чоловік, так як і ви". Нагадували, що він сказав раз чоловікови, який наближав ся до него боязко: „Чого ти боїш ся? Я не король. Я лише син арабської жінки, що їла мясо, висушене на сонці".

Він вернув ся в Медіну вмирати. Прощаючи ся з зібраними, він сказав: „Усе робить ся по волї божій і в свій час, якого не можна нї прискорити нї обійти. Я вертаю ся до того, хто мене післав і мій остатній заповіт вам, аби-сте намовляли одні одних до вірности та сталости в вірі та до добрих учинків. Моє житє було задля вашого добра, така-ж буде і моя смерть".

В передсмертних муках, голова його схилила ся на лоно Аїші. Він сягав инколи рукою в судину з водою та мочив собі лице. Нарештї перестав і, вдивляючи ся кріпко в гору, сказав, уриваючи слова: „О Боже — прости менї мої гріхи — нехай буде так. Я йду".

Чи можемо-ж ми говорити про сего чоловіка без пошани? Його заповіди є ще й сегодня релїґійною вказівкою задля цїлої третини людського роду.

Могамет визволив ся був зовсїм від давнього божкохвальства своєї рідної країни, тай був зовсїм готовий відкинути й тоті прінціпи, які, як його навчили його несторіянські учителї, не годять ся з розумом і совістю. І хоть на перших сторонах Корана він заявляє свою віру в те, що було переказано Мойсеєви тай Ісусови і пошану до них особисто, то все-ж таки він там поклоняє ся Всемогучому раз-у-раз. Його бере жах від доктріни про божество Ісуса, про поклонене Марії яко божій матери, про поклонене подобам та образам — в його очах се низьке божкохвальство. Він відкидає Трійцю, про яку він, бачить ся, думав таке, що її треба розуміти не інакше, як три окремі боги.

Його перша й головна ідея була просто релїґійна ре-

форма — звалити арабське божкохвальство та зробити конець дикому християнському сектанству. Що він думав заснувати нову релїґію, се була бріхня, видумана на него в Константинополї, де на него дивили ся з такою-ж огидою, з якою пізнїще дивили ся в Римі на Лютра.

Але хоч він відкидав з обуренєм усе, що, на його думку, могло принижити доктріну про одного Бога, то все-ж таки він сам не годен був визволити ся від антропоморфічних поглядів. Бог Корана зовсїм чоловік, і тїлесно і духово, коли можна так висловити ся. Але вірні Могамета збули ся дуже швидко сих грубих ідей і підняли ся до вищих.

Показаний тут погляд на первісний характер могаметанїзму був давно принятий многими. На думку д. У. Джонеса, який іде за Льокком, головна ріжниця межи могаметанїзмом і християнством у „різкій заперецї характеру нашого Спасителя яко Сина божого та рівности його яко Бога з Батьком, про одинокість і прикмети якого Магометане мають і показують найсмиреннїщі ідеї". Ся думка була дуже розширена в Італїї. Данте мав Могамета лише за автора схізми і бачив в іслямізмі лиш аріянську секту. В Анґлїї, Уетлї бачить в іслямізмі попсоване християнство. По правдї-ж могаметанїзм був галузою несторіянїзму, і аж изваливши грецьке християнство в богатьох великих битвах, розширивши ся швидко в Азії та в Африцї та впивши ся своїм чудовим щастєм, він покинув свої первісні вузькі наміри тай став казати, що його засновано на окремій і иншій обяві.

Житє Могаметово пішло майже зовсїм на навернене або на здобутє його рідної країни. Але перед кінцем свого житя він почув себе доволї сильним і став грозити нападом на Сірію та Персію. Він не зробив нїчого задля вдержаня власного панованя і через те не лехко було встановити наступника. Нарештї вибрано Абубекра, Аїшиного батька. Його іменовано першим халїфом або наступником пророка.

Чимала ріжниця межи розширенєм могаметанїзму і розширенєм християнства. Християнство не мало нїколи на тілько сили, аби звалити й викоренити божкохвальство в Римській Імперії. Розширяючи ся далї, воно зливало ся або з'єдиняло ся з поганством. Старі форми одного

оживляли ся новим духом другого і вийшло, як уже показано, опоганенє.

Але в Арабії Могамет звалив і знищив божкохвальство до тла. Нема й сліду його в доктрінах, які ширив він і його наступники. Чорний камінь, що спав із неба — метеоріт у Каабі — та божки навкруги него щезли з очей зовсім. Основна догма нової віри — „Є лиш один Бог"— ширили ся чистісінька. Воєнні вдачі зробили релігію Корана користною, в світськім розуміню, а в такім разї найде ся аж надто вірних, без огляду на догму.

Менї нічого росказувати осьде про популярні доктріни могаметанїзму. Читач, який інтересує ся сею справою, найде їх виклад в огляді Корану, в одинайцятім розлїлї моєї „Історії духового розвою Европи". Тут доволї буде завважати, що їхнє небо складало ся з сїмох поверхів і було лише палатою східних любашних роскошів. Воно було наповнене чорноокими наложницями та рабинями. Форма Бога була може благороднїща як у споганеному християнстві. Але антропоморфізм не буде нїколи викоренений з ідей необразованих людий. Їхнїй Бог буде в найлїпшім разї лише великанського тїню чоловіка — величезним привидом чоловіцтва — похожим на одну з тух альпейських постатей серед хмар, які бачить чоловік, обернений плечима до сонця.

Абубекер, ставши халїфом, пустив зараз ось який поклик:

„В імя Вседоброго Бога! Абубекер бажає всїм вірним віруючим здоровля і щастя. Ласка й благословенє Боже нехай буде над вами. Я хвалю найвищого Бога. Я молю ся за його пророка Могамета.

„Отсе кажу вам, що хочу післати вірних віруючих у Сірію, відняти її з рук невірних. І я хотїв би, аби ви знали що бити ся за релїгію значить слухати Бога".

Сараценський ґенерал Халїд, дуже притиснений у першій стичцї, підняв у гору руки серед своєї армії тай сказав: „О, Боже! отсї нужденні ледарі молять ся божкохвалним способом і кладуть собі иншого Бога коло тебе, але ми признаємо твою одинокість і кажемо, що нема иншого Бога, лише ти один. Поможи-ж нам, молимо тебе, задля твоєго пророка Могамета, против отсих божкохвальців". Коли здобуто Сірію, то Сараценів захопила дика набожність. Віра сірійських християн будила в їх

противниках почуте жаху й обуреня. „Я розвалю гирю всякому богохульному божкохвальникови, який каже, що Всесвятий, Всемогучий і Вічний Бог сплодив сина". Халїф Омар, що взяв Єрусалим, починає лист до Ґераклїя, римського імператора ось як: „В імя вседоброго Бога! Хвала Богови, Панови сего й того світа, який не має нї жінки нї сина". Сарацени прозивали християн „спільниками", тому, що вони компанували Марію й Ісуса з Усемогучим і Всесвятим Богом.

Холїф не думав командувати армією сам; сей обовязок був поручений номінально Абу-Обейдї, а на правду Халїдови. На обзоринах війська перед походом, Халїф заповідав йому справедливість, добрість і вірність своїм обовязкам; він наказав воякам, аби здержували ся від усяких лехкодушних розмов і від вина, та пильнували твердо години молитви; аби обходили ся лагідно з простим народом, але не милосердили ся нї раз над його священниками.

На схід від рікіи Йордана є Бозра, кріпке місто, де Могамет зійшов ся в перше зі своїми несторіянськими християнськими учителями. То була одна з римських твердинь, яких стояло богато в тій країнї. Перед сим містом розтаборила ся сараценська армія. Ґарнїзон був сильний, стїни були вкриті святими хрестами та посвяченими стягами. Місто могло би було держати ся довго. Але начальник його, Романус, израдив свій обовязок і втворив потайно облягачам ворота. Його поступок показує, як глибоко впала була сірійська людність. Після підданя, він промовив до зрадженого ним люду, кажучи так: „Відрікаю ся вас на сїм і на тім світї. Відрікаю ся і того, хто був роспятий на хрестї, і того, хто йому поклоняє ся. І беру собі Бога за мойого Пана, Іслям за мою віру, Мекку за мою святиню, Мислїмів за моїх братів, Могамета за мойого пророка, що був післаний показати нам праву дорогу тай завести правдиву релїґію против тих, хто дає Богови товаришів". З часу перського нападу, в Малій Азії, Сірії і навіть у Палестинї аж кишіло від зрадників та відступників, які були готові пристати до Сараценів. Романус був лиш один із богатьох тисяч, що впали в невірство через перські побіди.

Від Бозри до Дамаска, сірійської столицї було лише сїмдесять миль — на північ. Туди, не гаючи ся, пішла са-

раценська армія. Містови велено згори вибирати, — навернене її дачка, або меч. Імператор Гераклій почув про грізне наближене своїх зачіпачів у своєму дворі в Антіохії, всего стопятьдесять миль далї на північ. Він післав зараз армію в сїмдесять тисач мужа. Сарацени мусїли покинути облогу. В битві на аїзнадїнських полях, Римська армія була побита і розігнана. Халїд появив ся знову перед Дамаском під своїм стягом із чорним вірлом і після нової облоги, яка тривала сїмдесять день, Дамаск піддав ся.

З арабських істориків сих подій ми можемо бачити, що тодїшне сараценське військо то була лише фанатична товпа. Чимало вояків били ся голї. Бувало, вояк виступить із ряду на перед і викликує противника на смертний поєдинок. Ба, навіть жінки били ся в битвах. До нас дійшли гарні оповіданя про те, як хоробро вони били ся.

Із Дамаска пішла Сараценська армія на північ, за сніговими верхами Ливана та прегарною рікою Оронтом. Вона здобула по дорозї столицю сірійської долини Баальбек, тай Емесу, головне місто східної рівнини. Аби не дати їм піти далї, Гераклїй зібрав армію в сто сорок тисяч мужа. Битва вийшла коло Єрмука; праве сараценське крило було побите, але фанатичний напір жінок нагнав вояків назад на поле. Битва скінчила ся повним побитєм Римської армії. Сорок тисяч взято в полон і вбито чимало. Вся країна була тепер отворена задля побідників. Армія їх ішла на схід від Йордана. Було ясно, що заки можна було напасти на Малу Азію, то треба було забеспечити собі сильні й важні палестинські міста, які лишили ся тепер назад нух. Межи ґенералами армії вийшла незгода в тім, чи вдарити перше на Цезарею, чи на Єрусалим. Справу представили халїфови, і він волїючи справедливо моральну користь від здобутя Єрусалима, як воєнну від здобутя Цезареї, казав узяти Святе місто, і то доконче. Через те Єрусалим обложено тїсно. Його жильцї, памятаючи люту поведїнку Персів тай те, як вони зогидили гріб Спасителя, прилагодили ся тепер до завзятої оборони. Але після чотиромісячної облоги, патріярх Софронії появив ся на мурі міста, питаючи про умову підданя. При здобуваню Дамаска межи ґенералами вийшли були непорозуміня і посїчено тїкаючих жильців. Ось чому Софроній умовив ся,

що піддане Єрусалима має бути в присутности самого халїфа. Задля того прибув із Медіни халїф Омар. Він їхав на рудім вельблюдї, маючи коло себе мішок жита та мішок дактилїв, деревяну миску і шкіряну торбу з водою. Арабський завоювач вїхав у святе місто по-ровень із християнським патріярхом і християнську столицю віддано репрезентантови могаметанїзму без натовпу і без урази. Наказавши, аби поставлено меч коло Соломонової святинї, халїф вернув ся назад у Медіну, до гробу пророка.

Гераклїй бачив дуже добре, що нещатя, які падали так швидко на християнство, виходили через незгоди межи ворогуючими сектами; тому-то він, змагаючи боронити імперію своїми арміями, дбав запопадливо про полагоду тих незгод. Задля того він напирав на принятє монотелїтськії доктріни про Христову природу. Та вже було за пізно. Алєппо й Антіохію взято. Нїщо не могло перешкодити Сараценам здобути Малу Азію. Сам Гераклїй мусїв спасати ся втеками. Сірія, додана Помпеєм Великим, супірником Цезара, до римських провінцій, сїм сот років тому — Сірія місце народин християнства, сцена його найсуятїщих і дорогих памяток, країна, з якої сам Гераклїй прогнав був колись перського влазливця — була втеряна без воротя. Відступники та зрадники винні сему нещастю. Кажуть, що коли корабель, який віз Гераклїя в Константинопіль, відчаляв від берега, то Гераклїй дивив ся пильно на щезаючі гори тай викликнув у гіркім болю: „Будь здорова, Сірію, будь здорова на віки!"

Не потрібно росказувати про дальші подробицї сараценського завойованя, про те: як були зраджені Тріполїс і Тир, як узято Цезарею, як із ливанського дерева зроблено сараценську фльоту і наповнено її фінїкійськими моряками, і як вона загнала Римську морську силу в Геллєспонт; як опустошено Кипр, Родос та Цікляди, і Кольос, який вважав ся одним із чудес світа, продано Жидови, що набрав із него міди на девятьсот вельблюдів; як халїфські армії дійшли до Чороного моря і навіть розтаборили ся перед Константинополем — усе те було так, як би нїщо після впадку Єрусалима.

Упадок Єрусалима! втрата митрополїї християнства! В ідеях тодїшнього часу, здали ся на суд божий дві супротивні формі віри. Побіда присудила нагороду битви,

Єрусалим, могаметанам; і, не вважаючи на часову вдачу Хрестоносців, він після більше як тисячі років іще й сегодня в їх руках. Візантійських істориків можна звинити подекуди за їх поведінку супроти сеї пригоди: „Вони не звернули уваги на велику справу впадку Східної церкви". Що-ж до Західної церкви, то навіть нужденні пани середніх віків — віків хрестових походів — не могли бачити без обуреня, що вони мусіли опирати права Рима яко митрополії християнства на фальшивій леґендарній історії про те, що тут був св. Петро, тим часом як дійсна митрополія, велике святе місце різдва, житя й смерти самого Христа, була в руках невірних! Та не лише візатійські історики старали ся затаїти сю велику катастрофу. Европейські християнські письменники про всякі справи, про історю, релїґію й науку, поводили ся подібно супроти своїх побідних противників. Вони все таїли те, чого не могли принизити і принижали те, чого не могли втаїти.

Менї нїгде, тай не до цїли росказати, так докладно як про впадок Єрусалима, про инші сараценські завойованя — завойованя, які заснували нарештї могаметанську імперію, обширнїщу від Александрової і навіть від Римської. Але посвячуючи сїй справі скілька слів, я мушу сказати, що Маґіянїзм ударений був гірше нїж християнство. Доля Персії була припечатана битвою коло Кадезії. Взято Ктезіфон, і державний скарб, королївська зброя та величезна здобич допала ся в руки Сараценів. Не без причини назвали вони битву коло Негавенда „побідою побід". В однім напрямі вони пішли до Каспійського моря, в другім на південь здовж Тіґра до Персеполя. Перський король утїк із житєм великою Сільною Пустинею, покидаючи стовпи та статуї того міста, яке лежало зруйновано від нічного Александрового гуляцького бенкету. Одна частина арабської армії загнала Перського монарха на Оксус. Його вбили Турки. Сина його прогнав в Китай і він став капітаном китайської імператорської сторожі. Підбито країну по тім боцї Оксуса. Вона платила дачку по два мілїони золотих монет. Тодї як пекінський імператор просив у медінського халїфа приятельства, стяг Пророка повівав на берегах Інда.

Межи ґенералами, які визначили ся найбільше в сірійських війнах, був Амру, котрому судило ся здобути

Єгипет; бо халїфи, не вдоволяючи ся своїми побідами на Півночи та на Сході, звернули тепер очи на Захід і налагодили ся здобути Африку. Як у передущих пригодах, так і в сїй сектанська зрада помогли їм. Армію сараценську привитали яко спасительку Якобітської Церкви; монофізітські християне Єгипта, то є ті, що як исказано в Атанасієвім символї віри, мішали суть Сина, заявили через свого начальника Мокавкаса, що вони не бажають нїякої спілки з Греками, анї на сїм, анї на тім світї, що вони відрекли ся Візатійського тірана тай його халкедонського синода на віки. Вони чим швидше заплатили дачку халїфови, направили дороги й мости тай достачили наступаючій армії запасів і звісток.

Мемфіс, одна з давнїх фараонських столиць, упала швидко тай Александрію обложили. Ростворене море ззаду давало Гераклїєви можливість підпомагати ґарнїзон раз-у-раз. Омар, який був тепер халїфом, післав із свого боку, в підмогу облягаючій армії старе сірійське військо. Було чимало приступів і чимало вилазок. Одної такої вилазки обляжені взяли в полон самого Амру, але він утїк, дякуючи зручности одного невільника. Після чотирнайцять-місячної облоги і втрати двайцять трьох тисяч мужа, Сарацени взяли місто. В своїй звістцї післаній халїфови, Амру вичислив богацтва великого міста Заходу, „його чотири тисячі палат, чотири тисячі лазень, чотириста театрів, дванайцять тисяч склепів, де продавали рослинну поживу, та сорок тисяч Жидів, які платили дачку".

Так упало друге велике місто Християнства — доля Єрусалима постигла Александрію, місто Атанасія, Арія та Кирила; місто, відки вийшли трінїтаріянські ідеї та Маріохвальство в церкві. Гераклїй почув сю фатальну звістку в своїм константинопільськім дворі. Він був убитий горем. Виходило так, немов би його пановане мало бути напятновано упадком християнства. Він не прожив і місяця після втрати міста.

Але Александрія була дуже важна задля Константинополя не лише тим, що підпирала правовірну віру, але й тим, що давала йому щоденну поживу. Єгипет був коморою Візантійців. Ось чому вони післали двічі свої могучі фльоти й армії та пробували відбити се місто, так

що Амру мусів здобувати його аж двічи. Він бачив, як лехко можна було нападати на місто, тому, що воно стояло на-роствір від моря; він бачив, що тут був лиш один і то фатальний лік. „Клину ся Богом живим, що коли се повторить ся у-третє, то я ростворю Александрію задля всякого, мов дім роспустниці!" Та він був ліпший ніж його слово, бо знищив зараз засіки Александрії тай зробив її нетривким місцем.

Халіфи не думали обмежити своїх завойовань Єгиптом. Осман міркував над здобутєм усего Північно-Африканського берега. Його ґенерал Абдальля пішов із мемфіса з сорокма тисячами вояків, перейшов пустиню Барку тай обложив Тріполіс. Але в його армій повстала пошесть і він мусів вернути ся в Єгипет.

Після того здержало всякі заходи на дванайцять років з верхом. Опісля Акба зробив собі силоміцю дорогу від Ніля до Атлянтицького океана. Перед Канарійськими островами він забрив з конем у море тай викликнув: „Боже великий! як би мене не спирало отсе море, я пішов би далї в незвісні королївства Заходу, проповідуючи одинокість твоєго святого імени, та побиваючи мечем непокірні нації, які поклоняють ся иншим богам, окрім тебе".

Отсї сараценські походи відбували ся в серединї країни, бо Візантійські імператори, які тодї володїли Середземним морем, мали в руках побережні міста. Нарештї халїф Абдальмалєк зважив ся здобути Картаґіну, найванїще з тих міст і дійсну столицю Північної Африки. Його ґенерал Гассан узяв місто приступом; але підмога з Константинополя, піддержана декотрими сіцілїйськими та ґотськими військами, всилувала його відступити. Однако визвіл був лише часовий. Через кілька місяців напав Гассан знов на Картаґіну і спалив її.

Єрусалим, Александрія так Картаґіна, три з пятьох великих християнских столиць, пропали. Впадок Константинополя був лише справою часу. Після його впадку лишив ся одинокий Рим.

Картаґіна грала важну ролю в розвою християнства. Вона дала Европі свої латинські форми віри тай декого з найбільших теольоґів. То була батківщина св. Августина.

Ніколи в історії світа не ширила ся релїґія так швидко й далеко, як могаметанїзм. Вона панувала тепер від Альтайських гір до Атлянтицького океана, від середини Азії до західного края Африки.

Та ось халїф Альвалід позволив напасти на Европу, здобути Андалюзію або Вечірню Країну. Його ґенерал Муза найшов собі двох діяльних спільників, сектанство і зраду — толєдського архієпіскопа і ґотського ґенерала ґрафа Юлїяна (таке бувало аж надто часто й де инде). Під їх проводом, саме тоді як важила ся битва коло Ксереса, велика частина армії перейшла до нападача; іспанський король мусїв утїкати з поля битви і втопив ся, гнаний неприятелем, у Ґвадальквівірі.

Музин підстарший Тарік пігнав ся чим швидче з поля битви до Толєдо і потім на північ. Коли прийшов Муза, то іспанський пів-остров був уже здобутий і недобитки Ґоцької армії прогнано за Пірінеї у Францію. Муза, вважаючи здобутє Іспанії лише початком своїх побід, заявив, що задумує йти на Італїю та проповідувати одного Бога в Ватікані. Відти він хотїв іти на Константинопіль і, знищивши Римську Імперію тай Християнство, перейти в Азію та покласти свій побідний меч під ноги халїфа в Дамасцї.

Але стало ся не так. Муза, завидуючи своєму підстаршому Тарівкови, обійшов ся з ним дуже негідно. Приятелї Тарівкові на халїфському дворі найшли спосіб відплатити ся. Післанець із Дамаска арештував Музу в його таборі; він був потягнений перед пана, покараний прилюдно буками тай умер з горя.

А про те Сарацени пробували здобути Францію, під иншими начальниками. Тимчасом походом забеспечено собі країну від устя Ґаронни до устя Люари. Після того подїлив сараценський начальник Абдераман свої воєнні сили на дві купі і з одною, східною, перейшов Рону тай обложив Арль. Християнська армія, яка пробувала спасти місто, була тяжко побита. Західна купа перейшла так само щасливо, Дордонь, побила другу християнську армію та так страшенно, що, по словам її власних утїкачів, „один Бог міг би порахувати убитих". Уся Середня Франція була тепер затоплена; береги Люари здобуто;

із церков та манастирів заграблено богацтво; і святі заступники, які наробили тілько чудес тоді як їх не було треба, втеряли свою силу, потрібну в такій крайній чужді.

Побідний поступ нападачів був нарешті спинений Каролем Мартелем (732 р.). Між Туром і Пуатіє вийшла велика битва, яка тривала сім день. Абдераман був убитий, Сарацени відступили і мусіли зараз перебирати ся назад через Пірінеї.

Таким чином, береги Люари — межа могаметанського наступу на західню Европу. В своїм оповіданю про сї великі події, завважує Ґіббон ось що: „Побідна лінія походу простягла ся поверх тисячу анґлійських миль від Ґібральтарської скали до берегів Люари — ще такий простір, і Сарацени були би дійшли до границь Польщі та Верхньої Шотляндії".

Після сего нарису воєнного росширенє могаметанізму, не треба менї росказувати про сараценські діла на Середземному морі, про їх здобутє Крети й Сіцілії та знеславленє Рима. Але ми побачимо, що їх присутність у Сіцілії та південній Італії зробила чималий вплив на духовий розвій Европи.

Знеславленє Рима Сараценами! Що могло бути більше принижаюче як обставини, серед яких се стало ся (в 846 р.)? Невеличка сараценська ватага перебрила Тібер і явила ся перед мурами міста. За слаба, аби ввійти в місто, вона збесчестила та сплюндрувала краї, зогиджуючи богохульно гроби св. Петра й Павла. Як би було сплюндровано саме місто, моральне вражінє не могло би бути сильніще. Із церкви св. Петра витащено срібний вівтар і післано в Африку — вівтар св. Петра, дійсний образ Римського Християнства!

Константинопіль облягали Сарацени вже не раз; його впадок був назначений на перед і лише відкладаний. Рим обезславлено як найтяжче, його втрата була величезна; шановні церкви в Малій Азії щезли; ні один християнин не міг ступити ногою в Єрусалим без дозволу; Омарів мечет стояв біля Соломонової святині. Серед руїн Александрії Мечет Милосердія вказував на місце, де сараценський ґенерал, насичений різаниною, помилував, зо згір-

дним жалем, утікаючі останки ворогів Могамета; із Картаґіни лишили ся самі почорнілі руїни. Повстала наймогутніща релїґійна імперія, яку світ бачив колинебудь. Вона простирала ся від Атлянтицького океана до Китайської Стїни, від берегів Каспійського моря до Індийського океана, тай то, в одному, вона ще не досягла свойого вершка. Ще мав прийти день, коли вона прогнала наступників Цезарів із їхньої столиці, підбила Грецький пів-остров, змагала ся з Християнством за пановане над Европою в самім осередку сеї частини світа, а в Африцї розширила свої доґми й віру ще й за горячими пустинями та пошестними лїсами, від Середземного моря до країн на південь далеко за лїнією рівних днів і ночий.

Та хоть могаметанїзм не досяг іще свойого вершка, то пановане халїфів уже досягло. Не меч Кароля Мартеля, але внутрішня незгода в великій Арабській Імперії спасла Европу. Омміядські халїфи були популярні в Сірії, але де инде на них дивили ся яко на влазливців або самозванців; свояки апостола вважали ся за дійсних репрезентантів його віри. Три партії, які визначали ся своїми красками, розривали халїфат і неславили його своєю лютістю. Краска Омміядів була біла, Фатімітів зелена, Аббасітів чорна; остатні репрезентували партію Аббаса, Могаметового дядька. В десятому столїтю вийшов із сих незгод роздїл Могаметанської Імперії на три частини межи халїфати Баґдадський, Каїрський та Кордовський. Одностайність могаметанських полїтичних заходів пропала, і Християнство найшло собі спасінє не в надприроднїй підмозї, але в суперечках межи супірниками-панами. До внутрішнїх незгод додав ся нарештї й заграничний напір; і Арабізм, який тілько зробив задля духового поступу світа, пропав, коли власть захопили Турки та Бербери.

Сараценам стала зовсїм байдужна Европейска опозіція — їм було по горло власних домашнїх суперечок. Оклей каже в своїй історії справедливо: „У Сараценів ледви був який намістник, або ґенерал, який не вважав би собі за найбільшу образу, таку, що напятнувала би його невиводним соромом, як би він позволив знеславити себе з'єдиненим силам усеї Европи. І коли хто запитає ся,

чому Греки не силували ся більше, аби знищити сих улазливих нападачів, то досить буде відповісти всякому, хто знає характер тих людий, що Амру сидів в Александрії, а Моавія в Дамасці".

Що до їх образливости, то досить буде отсего прикладу: Римський імператор Никифор післав халїфови Гарунови-аль-Рашідови письмо з погрозою, і відповідь була така: „В імя Вседоброго Бога, Гарун-аль-Рашід, пан правовірних Никифорови, Римському собаці! Я читав твоє письмо, ти, сине невірної матери. Ти не вчуєш, але побачиш мою відповідь!" Вона була написана кровавими й вогняними знаками на полях Фріґії.

Нація може подужати після конфіскати провінцій, після конфіскати богацтва; може піднести ся після величезних воєнних контрібуцій: але не може ніколи подужати після найстрашнїщого з усїх актів війни, після конфіскати своїх жінок. Коли Абу-Обеїда післав Омарови звістку про здобутє Антіохії, Омар попрікнув його чемно за те, чому він не позволив військам узяти з собою жінок. „Коли вони схочуть одружити ся в Сірії, то позволь їм; і позволь їм мати тілько жінок невільниць, кілько їм потрібно." Отся постанова поліґамії, заснована на конфіскатї жіноцтва в поборених країнах, і впевнила могаметанське пановане на завше. Діти таких подруж пишали ся тим, що родили ся від завоювачів - батьків. Найкращий доказ певности сеї полїтики Північна Африка. Непереможна сила поліґамії була справдї чудова задля скріпленя нових порядків. Трохи більше як через одно поколїнє халїф почув від своїх намістників, що дачка мусить урвати ся, бо всї дїти в тій країнї Могаметане тай говорять по арабськи.

Могаметанїзм, такий, який вийшов від його засновника, був антропоморфічною релїґією. Його Бог то був лише великанський чоловік, його небо місце любашних роскошів. Його інтелїґентнїщі верстви виросли дуже швидко із сих недосконалих ідей, заводячи намісь них инщі, більше фільософічні, більше вірні. Нарештї вони дійшли до згоди з тими, які оповістив недавно Ватиканський Собор, яко правовірні. Так Аль-Ґаццалї важе: „Узнати Бога не можна тим знанєм, яке чоловік має про

себе, або про свою душу. Прикмети Бога не можуть бути означені прикметами чоловіка. Його верховенства та панованя не можна нї рівнати, нї міряти".

IV.

ВІДНОВА НАУКИ НА ПІВДНІ.

За впливом Несторіян і Жидів Араби займають ся плеканєм наук.—Вони переміняють свої думки про назначенє чоловіка і починають вірніще розуміти будову світа. — Вони означують величину і форму землї.—Їх халїфи збирають великі бібльотеки, опікують ся всїми науками та лїтературою, засновують астрономічні обсерваторії.—Сарацени розвивають математичні науки, винаходять альґебру, поправляють ґеометрію та тріґонометрію. Вони збирають і перекладають давні грецькі математичні тай астрономічні твори і приймають індуктівний метод Арістотеля.—Вони засновують чимало колеґій і орґанїзують за підмогою Несторіян сістему публичних шкіл.—Вони заводять арабські цифри тай аритметику і списують і називають звізди. Вони кладуть підвалину до новіщої астрономії, хімії та фізіки і поправляють дуже хлїборобство та промисли.

„Протягом довгого мойого житя", казав халїф Алї, я замічав часто, що люди похожі більше на ті часи, коли вони живуть, як на своїх батьків". Отся глибоко фільософічна увага Могаметового зятя — суща правда, бо хоть особисті, тїлесні риси людини можуть натякати на її рід, але склад її духа і, значить, напрям її думок залежить від обставин, серед яких вона живе.

Коли начальник халїфа Омара Амру здобув Єгипет і прилучив його до Сараценської Імперії, то подибав в Александрії грецького граматика Івана, на прозвище Фі-

льопонос, то є Працьолюбець. Покладаючи ся на приятелство, яке завело ся межи ними, Грек просив подарувати йому останки великої бібльотеки — останки, які помилувала війна, час і забобонність. Амру дозволив ся халїфа, чи може вволити Грекови волю. Халїф відповів: „Коли ті книжки годять ся з Кораном, Словом Божим, то вони непотрібні, і їх нічого берігти; коли-ж вони не годять ся з ним, то вони шкідливі. Знищити їх". Ось чому ті книжки роздано в александрійські лазні і кажуть, що там було ними топити на шість місяців з верхом.

Хоть сего факту й відрікали ся, але мабуть таки Омар наказав таке. Халїф був чоловік непросвічений; довкола него були фанатики та неуки. Омарів учинок поясняв Алїєво переконанє.

Але не треба думати, що книжки, які кортїли Івана Працьолюбця, були з великої бібльотеки Птоломеїв та перґамського короля Евмена. Після того, як Філядельф почав збирати свою бібльотеку, минуло майже тисячу років. Юлїй Цезар спалив більше як половину її; александрійські патріярхи не лише що позволили, але й сами помогли рознести майже все, що лишило ся. Орозій каже виразно, що бачив порожні скринї чи полиці бібльотечні в двайцять років після того як Теофіль, дядько св. Кирила, добув від імператора Теодосія наказ знищити її. Та хоть би отся славна колись збірка і не зазнала була нїколи такого насильства, то за тисячу років її таки було би дуже вменшило само старінє і, я додав би, розкраданє. Хоть Іван, як показує його прозвище, і був би радий тількій працї, та певно й його випробованих сил не стало би було на захід коло бібльотеки в пів мілїона книг; і видатки на зебеспеку й удержанє того, на що треба було чималих засобів Птоломеїв і Цезарів, переходили засоби Граматика. Тай час, якого було треба на спаленє чи знищенє бібльотеки, зовсїм не показує того, яка за велика була збірка. З усїх матеріялів на топливо, перґамент мабуть найгірший. Папір і папірус дуже гарний горючий матеріял, але будьмо певні, що александрійські лазники не брали ся до перґаменту доти, доки могли найти що небудь инше, а з перґаменту складала ся найбільша частина тих книг.

Отже в тім, що Омар наказав знищити сю бібльотеку, під вражінєм її непотрібности або її безбожного напря-

му, можна сумнївати ся не більше як у тім, що Хрестоносці спалили бібльотеку в Тріполісї, про яку казали, фантастично, що в ній було три міліони томів. У першій комнаті, до якої ввійшли, був, мовляв, лише Коран, то подумали, що й инші книжки — твори арабського ошуканця, тому їх і спалено. В обох пригодах в оповіданю є трохи правди, але чимало пересади. А в тім, забобонність визначала ся часто такими вчинками. Іспанці спалили в Мексіці великі купи американських писань образками, — втрата незаплатна; а кардинал Ксіменес казав спалити, на майдані Ґранада, вісімдесять тисяч арабських рукописів, між якими було чимало перекладів клясичних авторів.

Ми бачили, як інжінерський талан, спонуканий Александровими Перськими походами, довів до чудового розвою чистої науки за Птоломеїв; таке-ж можна сказати і про сараценські воєнні вчинки.

Приятельство завоювача Єгипта Амру з Іваном Граматиком, показує, як дуже арабський дух хилив ся до ліберальних ідей. Його поступ від каабського божкохвальства до Могаметового монотеїзму підготовив його до розросту на широких і принадних полях літератури та фільософії. Він находив ся раз-у-раз під двома впливами. Вони оба вкупі справили його на дорогу. То були — 1. Вплив сірійських Несторіян: 2. Вплив єгипетських Жидів.

В остатнім розділї я росказав коротенько про переслїдуваня Нестора та його учеників. Вони пробили ся зо свідоцтвом про одинокість Бога крізь великі терпіня та мучеництва. Вони відкидали зовсім Олїмп із його богами та богинями. „Вон від нас із небесною королевою!"

З такими поглядами, Несторіянам зовсім не важко було зійти ся з їх Сараценськими завоювачами, які не лише що ставили ся до них із найбільшою пошаною, але й повіряли їм деякі найвищі державні уряди. Могомет заборонив як найостріще своїм вірним ображати їх як-небудь. Ієсуіяба, їх найстарший священник, робив умови і з Пророком і з Омаром, а потім халїф Гаруналь-Рашід віддав усї свої публичні школи під верховний догляд Несторіянина Івана Масуе.

До несторіянського впливу додав ся жидівський. Коли Християнство стало хилити ся до злуки з поган-

ством, то навертанє Жидів спинило ся; воно урвало ся зовсїм, коли заведено трінїтаріянські ідеї. В сірійських та єгипетських містах було повно Жидів. В однїй Александрії, тодї як її здобув Амру, було їх сорок тисяч таких, що платили дачку. Столїтя нещастя й переслїдуваня лише скріпили їх у їхнїм монотеїзмі та вбільшили завзяту ненависть до божкохвальства, яка у них була все з часу Вавилонської неволї. В купі з Несторіянами, вони перевели на сірійську мову чимало грецьких і латинських фільософічних творів, які потім із сірійської мови були переведені на арабську. Тодї як Несторіянин займав ся вихованєм дїтий великих могаметанських фамілїй, Жид улазив до них яко лїкар.

Під сими впливами ослаб дикий фанатізм Сараценів, їх норови вигладили ся, їх думки піднесли ся. Вони заняли царства Фільософії та Науки так само живо, як були заняли провінції Римської Імеперії. Вони збули ся помилок простого могаметанїзму та прийняли намісь них наукову правду.

В світї, який поклоняв ся божкам, меч Сарацена боронив величности Бога. Доктріна про фаталїзм, яку вбивав у тямку Коран, помагала сему могуче. „Нїхто не може приблизити, або відвернути назначеного йому наперед кінця. Смерть досягне нас, і на високих вежах. Від самого початку Бог назначив місце, де кождий чоловік має вмерти". В своїй образовій мові Араб казав: „Нїхто не може втекти від своєї долї. Долї їздять кіньми у ночи... Чи сонного в постелї, чи в бурі битви, ангел смерти найде тебе". „Я переконаний, — казав Алї, про мудрість котрого ми вже згадували — я переконаний, що людські справи йдуть по божому наказу, а не по нашому роспорядку". Мусульмане є ті, що піддають ся покірно волї Божій. Вони погодили долю з вільною волею кажучи: „Нам дано нарис, ми-ж виводимо малюнок житя, як хочемо". Вони казали, що коли ми хочемо побороти закони Природи, то ми не повинні противити ся їм, але повинні важити їх одні против одних.

Отся темна доктріна підготовила своїв прихильників до сповненя великих дїл — дїл, які й сповнили Сарацени. Вона переміняла роспуку в покору і навчила людий гордувати надїєю. У них була пословиця: „Роспука вільний чоловік, Надія невільник".

Але чимало воєнних пригод показало ясно, що лїки можуть улекшити муку, що штука може загоїти рани, що тих, хто справдї вмирає, можна вирвати могилї. Жидівський лїкар став живим признаним протестом проти фаталїзму Корана. Строгість напереднього назначеня була мало-по-малу знякшена і почали допускати, що в особистому житю може мати вплив вільна воля; що добровільними поступками чоловік може подекуди рішити своє власне житє. Але, що до націй, то вони не можуть дати Богови нїякої особистої відповіди, вони є під доглядом невідмінного закона.

Тут було ярке противенство межи християнськими і могаметанськими нациями: християнин був переконаний про безперестанні вмішуваня Промислу божого; він вірив, що в управі світа не було нїчого похожого на закон. Молитвами та щирими просьбами він-дї міг намовити Бога, аби той перемінив хід справ, або, коли се не повело ся, то йому могло пощастити у Христа, або у Діви Марії, або через святих заступників, або за пвливом їх мощів чи костий. Коли його власні просьби були даремні, він міг дістати, чого бажав, через свого священника, або святих людий Церкви, особливо коли було додати приноси або дарунки грішми. Християнство вірило, що за впливом церкви на вищі істоти воно може перемінити хід справ. Іслям стояв на набожній покірности невідмінній волї Божій. Молитва християнина була головно забагливим дайканєм сподїваного добра, молитва Сарацена набожним виразом дяки за минувшину. Обоє клали молитву намісь охватної задуми Індії. Задля християнина поступ світа був проявою непосчіпаних одна з одною понук, раптових несподїванок. Задля могометанина тїлесний рух виходив з якогось передущого руху, кожда думка з передущої думки, кожда історична подія була плодом якоїсь передущої події, кождий людський учинок був результатом якогось минувшого і сповненого вчинку. В довгій історії нашої породи, нїщо нїколи не було заведено раптово. Тут була правильна, неминуча черга від події до події. Се зелїзний ланцюх долї, якої кільцями є факти; кождий тоїть на назначенім наперед місци — нї один із них не був нарушений коли-небудь, нї один не був випертий. Кождий чоловік прийшов на світ без свого власного відома, і мусить піти з него може про-

ти свого власного бажаня. Нехай же зложить смиренно руки тай жде кінця долї.

Згідно з отсею переміною думки про управу особистого житя, настала й переміна думки про механїчний лад світа. По Корану, земля — чотиробічна площина, обведена великими горами, які держать її в рівновазї на місци та підпирають небосклін. Ми повинні чудовати ся набожно силї й мудрости Божій, дивлячи ся на отсей великий крихкий кришталовий простір, який поставлений беспечно на своє місце і нїраз не тріснув анї не попсував ся. По-вище небосклона, сперте на нїм є небо, побудоване на сїм похерхів, у найверхнїщім із них живе Бог, який у подобі великанського чоловіка сидить на тронї, маючи з обох боків крилатих биків, похожих на тих, які були в палатах давнїх Ассірійських королїв.

Отсї ідеї, які, правду кажучи, не є питомо могаметанські, але належать до всїх людий на певному ступнї духового розвою, яко релїґійні обяви, заміняли поступовіщі Могаметане дуже швидко на инші — науково вірні. Але, як у християнських країнах, так і тут поступ не зробив ся без відпору з боку оборонцїв обявленої правди. Так, коли Аль-Мамун, обізнавши ся з кулястою формою землї, наказав своїм математикам і астрономам зміряти степень найбільшого круга на нїй, то один із найславнїщих докторів божої науки тодїшнього часу Такіуддін, обвинував безбожного халїфа, заявляючи, що Бог певно покарає його за подуфале перериванє набожности вірних тим що підпирає й ширить межи ними фальшиву й атеїстичну фільософію. Але Аль-Мамун поставив на своїм. На берегах Червоного моря на шінарській рівнинї, за підмогою астролябії, означено піднятє бігуна над горізонтом і то на двох стаціях того самого мерідіяна, віддалених від себе як раз на один степень. Опісля зміряно віддаль межи сими двома стаціями і вийшло її двісті тисяч хашемітських ліктів; се чинило на всю обійму землї коло двайцять чотирьох тисяч наших миль, — означінє не далеке від правди. Але що сферичну форму годї було виводити на певно з одного такого зміреня, то халїф казав зробити друге коло Куфи в Мезопотамії. Його астрономи роздїлили ся на дві партії і, виходячи з даної точки, обі зміряли лук одного степеня, одна на північ, а друга на південь. Результат подано в ліктях. Коли вжито ліктя,

звісно під назвою королївського, то довгота степеня була означена вірно без одної третини милї до дїйсної величини. Із сих мірянь виснував халїф, що кулясту форму землї доказано.

Цікаво як швидко дикий фанатизм Сараценів перемінив ся в пристрасть до духових занять. Коран перешкоджав зразу лїтературі й науцї. Могамет вихвалив його яко найбільший із усїх творів і вказував на його недосяжну досконалість яко на доказ свойого божого післанництва. Але, не минуло й двайцять років після його смерти, і досвід Сараценів у Сірії, Персії, Малій Азії та Єгиптї зробив чудове дїло; тодїшнїй халїф Алї підпирав прилюдно всї роди лїтературних занять. Моавія, засновник Омміядської дінастії, що настав в 661 р., зробив революцію в управі. Вона була виборна, він зробив її спадковою. Він перенїс свою столицю з Медіни в більше центральне місце, Дамаск, і пустив ся на дорогу роскоші і пишности. Він розірвав окови тупого фанатизму і став любителем тай опікуном письменства. Трийцять років зробили чудову переміну. Один Перський сатрап, що був з поклоном у другого халїфа, Омара, найшов його спячого серед бідних на ступнях медінського мечету; але заграничні післанцї, які мали нагоду бачити Моавію, шестого халїфа, були представлені йому в пишній палатї, прикрашеній побірними арабесками, серед саду з цвітами і фантанами.

Менше як через сотню років після Могаметової смерти, переведено на арабське головних грецьких фільософічних авторів; поеми як „Іліяда" тай „Одіссея", в яких бачили безбожний напрям через їх мітольоґічні натяки, переведено на сірійське, аби вдоволити цікавість учених людий. Альманзор, який халїфував у 753—775 рр., перенїс осїдок уряду в Багдад, перемінений ним у пишну митрополїю; він посвячував чимало часу на дослїд і підпиранє астрономії тай заснував медітінські і правничі школи. Його внук, Гарун-аль-Рашід (786 р.) пішов слїдом за ним і наказав, аби при кождім мечетї в його державі була заснована школа. Але золотий вік азіятської вчености настав за халїфату Аль-Мамуна (813—832). Він зробив Багдад осередком науки, зібрав великі бібльотеки тай скупив коло себе вчених людий.

Виплеканий таким чином величний смак тривав далї після того, як через нутрішнї незгоди Сараценська Імперія була подїлена на три частини. Абассідська дінастія в Азії, Фатімітська в Єгиптї тай Омміядська в Іспанії стали перебігати одна одну не лише в полїтицї, але й у письменстві та в науцї.

В письменстві Сарацени займали ся всїм, що могло розвеселити або навчити духа. Пізнїще вони хвалили ся, що з них вийшло більше поетів як із усїх инших націй на купу. В науцї вони заслужили ся велико тим, що займали ся нею по методу Греків александрійських, а не по методу Греків европейських. Вони порозуміли, що науку не можна нїколи розвивати одною спекуляцією; її одинокий певний поступ досягає ся практичним допитом Природи. Їх метод визначає ся власне експеріментом і обсервацією. На ґеометричні та математичні науки вони дивили ся яко на струменти мисленя. Цїкаво завважати, що в їх численних писанях про механїку, гідростатику тай оптику, розвязка завдачі робить ся все за підмогою експеріменту, або інструментальної обсер вації. Отсе й зробило їх привідцями хемії, отсе й довело їх до винаходу всяких апаратів задля дестіляції, сублїмації, перетоплюваня, фільтрованя й т. п.; отсе спонукало їх покликати ся в астрономії на струменти з подїлами, як квадранти й астролябії; вживати в хемії ваги, якої теорію вони знали прекрасано; робити таблицї спеціфічних тягарів і астрономічні таблицї, які були в Багдадї, Іспанії та Самарканді; через отсе вони видосконалили дуже ґеометрію та тріґонометрію, винайшли альґебру та прийняли в аритметицї індійську нумерацію. Се все були результати того, що вони волїли індуктівний метод Арістотеля, а відкинули мрії Плятона.

Задля заснованя та розширеня публичних бібльотек, вони збирали запопадливо книжки. Так, кажуть, халїф Аль-Мамун привіз у Багдад рукописей на сотнях вельблюдів. В угодї з грецьким імператором Михайлом III., він поклав умову, що одна з константинопільських бібльотек має бути віддана йому. Межи придбаними таким чином скарбами була й розвідка Птоломея про математичну конструкцію небес. Він її зараз же перевів на арабське під заголовком „Альмагест". Такі збірки були иноді дуже великі; так у Фатімітській Бібльотецї в Каїрі було сто ти-

сяч томів, прегарно переписаних тай оправлених. Межи ними було шість тисяч пятьсот рукописей про саму астрономію та медицину. По уставу сеї бібльотеки можна було позичати книжки студентам, які жили в Каїрі. В ній були й два ґльобуси, один із массівного срібла, другий із міді; кажуть, що остатний був зроблений Птоломеєм, а перший коштував три тисячі золотих корон. У великій бібльотеці іспанських халїфів було нарештї шість сот тисяч томів; один катальоґ її займав сорок чотири томи. Окрім того було сїмдесять публичних бібльотек в Андалюзї. Збірки приватних осіб були иноді дуже великі. Один приватний учений не приняв запросин Бухарського султана через те, що задля перевозки його книжок треба було би чотириста вельблюдів.

У кождій великій бібльотецї був відділ до переписуваня або перекладаня. За такі переклади брали ся часто і приватні люди. Несторіянський лїкар Гоніян мав такий заклад у Багдадї (в 850 р.). Його заходом переведено Арістотеля, Плятона, Гіппократа, Галєна й т. п. Що до оріґінальних творів, то верховні уряди колєґій домагали ся звичайно від їх професорів, аби давали розвідки на завдані теми. Кождий халїф мав свого власного історика. Книжки оповідань та казок, як „Тисяча й одна арабська нічна забава", свідчать про творчу фантазію Сараценів. Окрім того були твори про всякі справи — про історію, правознавство, полїтику, фільософію, біоґрафії не лише славних людий, але й славних коней та вельблюдів. Отсї книжки виходили без якої небудь цензури або калїченя, хоть пізнїще на публїкації теольоґічних творів треба було дозволу. Було чимало показчиків, ґеоґрафічних, статистичних, медицинських, історичних, словарів і навіть їх укорочень або витягів, як ось „Енцікльопедичний Словар усїх наук" Могамета Абу-Абдальлі. Велико клали на чистоту та білоту паперу, на скусні виводи писаня чорнилами ріжних красок, на виріб зоголовків позлїткою або якими иншими прикрасами.

Вся Сараценська Імперія була засїяна колєґіями. Вони були в Монґолії, Татарії, Персії, Мезопотамії, Сірії, Єгиптї, Північній Африцї, Мароццї, Фецї, Іспанії. На одному краю сеї величезної країни, яка по своєму ґеоґрафі-

чному простору переходила далеко Римську Імперію, стояла колеґія тай астрономічна обсерваторія в Самарканді, на другому Джіральда в Іспанії, росказуючи про се підпиранє науки, пише: „Сю саму королївську привілею брали собі й незалежні еміри провінцій і їх супірництво розширило смак до науки тай плату за неї від Самарканда й Бухари до Феца й Кордови. Візир одного султана посвятив суму двіста тисяч золотих монет на заснованє колеґії в Багдаді та пятнайцять тисяч дінарів доходу в рік на вдержанє її. Плоди науки давано, може в ріжні часи, шістьом тисячам учеників кождого стану, від сина вельможі до сина робітника; статні стіпендії признавано бідним школярам і нагороджувано відповідною платою заслугу або ревність професорів. Твори Арабської літератури відписувано та збирано в кождому місті; студенти робили се з охоти до науки, богачі з суєти. Верховний догляд за сими школами поручувано з чесним лїбералїзмом иноді Несторіянам, иноді Жидам. Було все одно відки хто родом, або які його релїґійні погляди, звертали увагу лише на його вченість. Великий халїф Аль-Мамун заявив, що ті є Божі вибрані, його найкращі і найкористнїщі слуги, чіє житє посвячено просвіті своїх розумових сил; що вчителї мудрости се дійсні світочі і праводавці сего світа, який без їх підмоги став би знов темний і дикий".

По приміру медицинської колеґії в Каїрі, і в инших медицинських колеґіях студенти мусїли здавати острі екзаменти. Після того кандидат мав право практикувати в своїй професії. Перша медицинська колеґія в Европі була заснована Сараценами в Салерно, в Італії. Перша австрономічна обсерваторія поставлена ними в Севільлі, в Іспанії.

Ми вийшли би далеко за межі сеї книжки, якби захотїли показати докладно результати сего могучого наукового руху. Давні науки були дуже розширені — нові почали ся. Заведено індійський аритметичний метод, винахід чудовий, який виражає всї числа десятьма знаками, даючи їм значінє абсолютне і значінє позиційне, та достачуючи прості правила задля лехкого доконаня усяких рахуб. Альґебра, або унїверсальна аритметика — метод вирахованя неозначених скількостей, або досліду відно-

син межи всякими скількостями, чи аритметичними, чи ґеометричними — розвила ся з початку, який полишив Діофант. Могамет Бен Муза дав розвязку квадратових рівнань, Омар Бен Ібрагім розвязку кубічних рівнань. Сарацени дали й тріґонометрії її новіщу форму, поклавши сінуси намісь хорд, які вживали ся перше; вони підняли її в окрему науку. Названий вище Муза був автором „Розвідки про Сферичну Тріґонометрію". Аль-Багададі лишив таку славну розвідку про мірянє землї, що дехто заявляв, що се копія загубленого Евклїдового твору про сю справу.

В астрономії вони робили не лише катальоґи, але й карти звізд, які видно на їх небесах, даючи великим звіздам арабські імена, які вони й доси мають на наших ґльобусах неба. Вони допевнили, як ми бачили, величину землї, змірявши один степень на її поверхнї, означили нахиленє екліптики, опублїкували поправлені таблиці сонця й місяця, встановляли довготу року, справдили настанє рівних днів і ночий. Про розвідку Альбатегнія „Наука про Звізди" говорить Ляпляс з пошаною; він же звертає увагу і на важний відривок Ібн-Юніса, астронома єгипецького халїфа Гакема, в 1000 р., де є довгий ряд обсервацій від часу Альманзора, затьмінь, рівних днів і ночий, стоянок сонця, злук планет, хованя звізд, обсервацій, які кинули чимало світла на великі переміни в сістемі світа. Арабські астрономи займали ся і ладженєм та поправлюванєм астрономічних інструментів, мірянєм часу ріжними годинниками, клепсідрами та сонїчними годинниками. Вони перші завели задлятого вагадло.

В експеріментальних науках вони дали початок хемії, відкрили деякі з її найважнїщих реаґентів — сірчаний квас, салїтряний квас тай алькоголь. Вони приклали сю науку до медицинської практики, перші опублїкувавши фармакопеї або діспензаторії й додавши до них мінеральні препарати. В механїці вони встановили закони паданя тїл, мали доволї ясні понятя про суть ваготи, знали теорію механїчних сил. У гідростатиці вони перші зладили таблиці спеціфічних тягарів тїл і писали розвідки про плаванє й поринанє тїл у водї. В оптиці вони поправили хибну думку Греків про те, що промінь іде від ока і до-

торкає ся видимої річи, завівши гіпотезу, що промінь іде від річи до ока. Вони розуміли появи відбиваня й ломаня світла. Альгазен зробив велике відкритє криволїнійної дороги світляного проміня кріз атмосферу і доказував, що ми бачимо сонце й місяць ще заки вони зійшли тай після того як вони зайшли.

Наслїдки сеї наукової діяльности видно ясно в великім поступі богатьох промислів. Хлїборобство показує се в лїпших методах зрошуваня, в штучному гноєню, в плеканю кращих пород худоби, в виданю розумних збірок сїльських законів, у заведеню управи рижу, цукру й кави. Промисли показують се в великім розширеню управи шовку, бавовни й вовни, в виробі кордовської та мароцької шкіри й паперу, в гірництві, відливарнях і ріжних метальницьких оперіціях, у виробі толєдських шпад.

Яко горячі любителї поезії й музики, Сарацени посвячували сим пишним занятям чимало вільного часу. Вони навчили Европу грати в шахи, передали їй свій смак до творів фантазії — романів і новель. Вони любували ся і в поважнїщій лїтературі: мали чимало чудових творів про такі справи як несталість людської величі, наслїдки безрелїґійности, лиха доля, початок, істнованє і конець світа. Иноді ми на диво подибуємо у них ідеї, які, як підхлїбляємо собі, повстали в наші часи. Так наші новіщі доктріни про еволюцію та розвій викладали ся в їхнїх школах. Правду кажучи, вони вели їх далеко далї як ми се любимо робити, бо розширяли їх навіть на неорґанїчні або мінеральні річи. Головний прінціп альхемії був природний процес розвою металїчних тїл. „Коли прості люди", каже Аль-Хазінї, що писав у дванайцятому столїтю, „чують від природознавців, що золото є тїло, яке дійшло до повної достиглости, до краю повноти, то вони вірять твердо, що воно щось таке, що доходить до сеї досконалости мало-по-малу, проходячи крізь форми всїх инших металїчних тїл, так, що його золота природа була зразу оловяна, опісля стала циновою, а далї мідяною, срібною і нарештї дійшла до розвою золота; не знаючи, що природознавцї, кажучи таке, мають на думцї лише щось похоже на те, що вони думають, коли кажуть про чоловіка та приписують йому повноту і рівновагу в природї й

будові — а не те, що чоловік був колись биком і перемінив ся в осла, потім у коня, далї в малпу і нарештї став чоловіком".

V.

БОРОТЬБА ЗА ПРИРОДУ ДИШІ — ДОКТРІНА ПРО ЕМАНАЦІЮ ТА АБСОРПЦІЮ.

Европейські ідеї про душу. — Вона похожа на форму свого тіла.

Східні фільосохічні погляди.—Ведська теольоґія і Буддізм голосять доктріну про еманацію та абсорпцію. — Її боронить Арістотель, до котрого пристала александрійська школа і за тим Жиди й Араби.—Вона є в творах Еріґени.

Звязь сеї доктріни з теорією про вдержанє та обопільні відносини сили.—Порівнанє межи початком і кінцем тіла й душі.—Потреба заснувати людську псіхольоґію на порівнаній псіхольоґії.

Аверроїзм, який стоїть на сих фактах, заводить ся в християнство через Іспанію та Сіцілію.

Історія нищеня Аверроїзму. — Повстанє Ісляму проти него.—Противенство жидівських сінаґоґ.—Папство завзяло ся знищити його.—Заведенє Інквізіції в Іспанії.—Грізні переслїдуваня і їх наслїдки.—Прогнанє Жидів і Маврів.—Зваленє Аверроїзму в Европі.— Рішинець остатнього Ватиканського Собора.

Поганські Греки й Римляне вірили, що людський дух похожий на свою тїлесну форму, переміняє ся з перемінами тїла й росте з його ростом. Ось чому герої, яким було позволено зійти в Гадес, пізнавали лехко своїх давнїх

приятелів. Вони задержали не лише свій тілесний вид, але й свою звичайну одежу.

Первісні християне, яких думки про будуще житє, про небо й пекло, домівку праведників і грішників, були далеко живіщі від думок їхніх поганських попередників, прийняли й розвили сї старі ідеї. Вони не сумнївали ся, що на тім світї зійдуть ся зі своїми приятелями і будуть бесїдувати з ними, так як робили тут на землї — сподїванка, яка дає розраду людському серцю, мирить його з найтяжшими втратами і вертає йому його вмерлих.

Через непевність про те, що робить ся з душею в час між її розстанєм із тїлом і судним днем, настала чимало ріжних думок. Декотрі думали, що вона лїтає над своїм гробом, инші, що блукає без поради в повітрі. В простонароднім віруваню, св. Петро сидів під дверми неба тай одвірничів. Він мав право вязати й розвязувати. Він міг пустити або сперти людські душі. Але богато людий не хотїли признати йому сеї власти, бо його присуд випереджав би судний день, який таким чином був би непотрібний. Після Григорія Великого, прийнято загально доктріну про чистилище. Придумано місце пропочивку задля розлучених душ.

У те, що душі вмерлих відвідували иноді живих людий, або свої давні домівки, вірили все в усїх европейських країнах твердо, не лише селяне, але й інтелїґенція. В якімось милім жаху збирають ся люди в зимові вечери коло ватри та слухають оповіданя про страховища, домовиків та духів. Римляне мали давно своїх лярів, або духів тих людий, що жили праведно, своїх лярвів або лємурів — духів безбожників, свої тїни — духів тих людий, яких заслуги були непевні. Коли людське свідоцтво про такі річи може мати яку небудь цїну, то є чимало доказів від найдавнїщих віків аж до тепер, таких обширних і непорушних, які лише можна найти на підпору чого небудь, що сї тїни вмерлих збирають ся коло каміня на могилах, або вишукують собі таємні домівки в темних комнатах розвалених замків, або ходять, коли місячно, в сумній самотинї.

Тодї як у таке вірили загально прості люди в Европі, в Азії панували инші й зовсїм инакші погляди широко, а в вищих країнах думки загально. У шіснайцятому сто-

лїтю церковний авторітет устиг був задавити їх, але вони не щезали нїколи. В наші часи вони розширили ся в Европі так потайно та дуже, що в папському Сіллябусї вважали потрібним вивести їх на світ божий як найявнїще; і Ватиканський Собор, годячи ся з думкою про їх шкідливий напрям і тайне розширенє, так само явно й рішуче прокляв, в своїх перших канонах, усїх тих, хто держить ся сих поглядів. „Нехай буде анахтема, хто каже, що духові річи то еманації божої матерії, або що божа суть стає всїм через появу чи розвій". З огляду на сю авторітетну заяву, треба отсе розглянути характер тай історію тих поглядів.

Ідеї про природу Бога впливають неминуче на ідеї про природу душі. Східні Азіяти прийняли думку про неособистого Бога і що до душі її неминучий наслїдок, доктріну про еманацію тай абсорпцію.

Так Ведська теольоґія заснована на признаню унїверсального духа, який проходить усї річи. „Справдї є лиш одно Божество, найвищий Дух; він тої самої природи, що й душа чоловіка". І в Ведах і в законах Мену сказано, що душа — еманація всепроходячого Інтелєкта і що вона має неминуче бути знову прожерта. Вони кажуть, що душа без форми і що видима Природа, з усею своєю красою та гармонїєю, се лише тїнь Бога.

Ведаїзм розвив ся в Буддізм, який став вірою більшої частини людської породи. Ся сістема признає, що є найвища Сила, але перечить, аби була найвища Істота. Вона розглядає істнованє Сили, яка дає початок матерії яко своїй прояві. Вона приймає теорію про виплив і прожертє. В горючій свічцї вона бачить образ чоловіка — втїленє матерії та розвій сили. Коли ми спитаємо її про долю душі, то вона питає нас, що стало ся з поломіню, коли вона загасла і в якому станї була вона, заки засвічено свічку. Чи вона була нїщо? Чи її знищено? Вона допускає, що ідея про особистість, яка дурила нас за житя, може й не гасне при смерти, але тратить ся мало-по-малу. На сїм заснованю переселенє душ. Але нарештї настає злука з унїверсальним Інтелєктом, доходить ся до Нірвани, настає забутє, стан, який не має нїчого спільного з матерією, простором, або часом, стан, в який перейшла поломінь загаслої свічки, стан, у якому ми були, заки родили ся. Ось конець, якого ми маємо надї-

яти ся; се зворотне щезненє в універсальній Силї — найвище щастє, вічний супокій.

Перший завів отсї доктріни в Східній Европі Арістотель; і справдї, як добачимо, його нарештї вважали їх автором. Вони мали рішучий вплив в остатній період александрійської школи. Жид Фільо, що жив за Калїґулї, заснував фільософію на теорії про еманацію. Плотін прийняв отсю теорію не лиш яко таку, яку можна було прикласти до душі чоловіка, але й яко таку, якою можна було пояснити природу Трійцї. Бо, як промінь світла випливає із сонця і як теплота випливає із проміня, коли він доторкає ся матеріяльних тїл, так із Батька випливає Син, і за тим Дух святий. Плотін виводив з отсих поглядів практичну релїґійну сістему, яка вчила набожного чоловіка, як увійти в стан екстази, передсмак щезненя в універсальній світовій душі. В отсему станї душа тратить індівідуальну свідомість. Порфірій шукав подібно щезненя в Бозї або злуки з Богом. Він був Тирієць родом, заснував школу в Римі тай писав проти Християнства; на його розвідку про сю справу відповів Евсевій і св. Ієронїм, але Імператор Теодосій зацитькав його лїпше, наказавши спалити всї екземплярі розвідки. Порфірій жалує ся на власну негідність, кажучи, що він з'єдинив ся з Богом в екстазї лиш один-однїсїнький раз на вісїмдесять шість років, тимчасом як його учитель Плотін з'єдиняв ся, таким чином, шість разів на шістьдесять років. Повна теольоґічна сістема, заснована на теорії про еманацію, була зложена Проклем, який показував спосіб як робить ся абсорпція: чи душа прожирає ся та з'єдиняє ся при смерти, чи задержує почутє особистости на якийсь час і падає в повну злуку по-малу.

Від александрійських Греків переймили сесї ідеї Сараценські фільософи, які дуже швидко після здобутя великого єгипетського міста лишили нижшим верствам їхнї антропоморфічні думки про природу Бога та форму духа, похожу на людське тїло. Коли Арабізм розвив ся в окрему наукову сістему, то теорії про еманацію та абсорпцію були між його характеристичними прикметами. В сїй затратї простонародного Могаметанїзму дуже поміг приклад Жидів. Вони те-ж покинули антропоморфізм своїх предків; вони заміняли Бога, який жив здавна за завісою святинї, на безконечний Інтелєкт, який проходить

увесь світ і, признаючи свою неспосібність порозуміти, як може якась річ, покликана раптово до істнованя, бути спосібна до безсмертя, вони казали, що душа чоловіка звязана з минувшиною, яка не має початку, і з будущиною, яка не має кінця.

В інтелєктуальній історії Арабізму ми все бачимо Жидів і Сараценів у купі. То само було в їхній політичній історії, чи ми возьмемо її в Сірії, чи в Єгипті, чи в Іспанії. Від них обох західна Европа взяла свої фільософічні ідеї, які з часом досягли верха в Аверроїзмі; Аверроїзм се фільософічний Іслямізм. Европейці в загалї вважали Аверроеса автором отсих єресів і через те правовірні й пятнували його, але він був лише їх збирачем і товмачем. Його твори наступали на Християнство двома дорогами: з Іспанії через Південну Францію вони зайшли в Верхню Італію, викликуючи по дорозї чимало єресів; із Сіцілії вони перебрали ся в Неапіль і Південну Італію, під охороною Фрідеріха II.

Але ще давно навперед сего великого нтелеєктуального нападу на Европу, тут було щось таке, що можна назвати спорадичними проявами Орієнталїзму. Задля прикладу я наведу погляди Івана Еріґени (в 800 р.) Він прийняв і проповідував фільософію Арістотеля; був на прощі в рідному місцї сего фільософа і надіяв ся, що з'єдинить фільософію з релїґією таким способом як пропонували християнські церковники, які вчили ся тодї в могаметанських унїверситетах в Іспанії. Він був Британець родом.

У листї до Кароля Лисого, Анастасій чудує ся „як міг такий варвар, що приходить із самого края землї та ще й відтятий від людської бесїди, порозуміти справи так ясно й перевести їх на чужу мову так гарно". Головна цїль його писань була, як ми сказали, з'єдинити фільософію з релїґією, але його виклад про сї справи завів його перед церковний суд і деякі з його творів присуджено спалити. Його найважнїща книга має заголовок: „De Divisione Naturae" (Про роздїл природи).

Фільософія Еріґени засновує ся на фактї, звіснім із обсервації тай признанім загально, що всяка жива істота виходить із чогось такого, що жило перше. Значить, видимий світ, яко живий, мусїв виплисти з якогось первіс-

ного істнованя, і се істноване — Бог, який є, таким чином, привідцем і хоронителем усего. Все, що ми бачимо, піддержує ся яко видима річ силою, яка виходить із него і, коли би сю силу відняти, то воно пропало би неминуче. Таким чином, Еріґена розуміє Божество яко безперестанного участника в Природі, яку воно хоронить, держить і підпирає, і тут воно то само, що грецька світова душа. Особисте житє індівідів се, значить, частина загального істнованя, то є світової душі.

Як би коли небудь була віднята піддержуюча сила, то всї річи мусїли би вернути ся в жерело, відки вийшли — то є, вони мусїли би вернути ся в Бога і бути прожерті ним. Таким чином, уся видима Природа мусить нарештї вернути ся в Інтелєкт". „Смерть тїла се віднова річий і воротя до їх давного вдержаня. Так звуки вертають ся в повітрє, в якім вони родили ся і яким були піддержувані, і вже їх не чути: нїхто не знає, що стало ся з ними. В тому наконечному прожертю, яке через якийсь час мусить настати неминуче, Бог буде всїм, в усїм, і нїчого не буде, лише він один". „Я розглядаю його яко початок і причину всїх річий; усї річи, які є й були, і яких уже нема, були сотворені з него, ним і в нїм. Я, значить, дивлю ся на него яко на конець і непереступну межу всїх річий... Є чотири способи розуміня Природи — два погляди на божу Природу, яко початок і конець, та два на сотворену Природу, причини й наслїдки. Нема нїчого вічного, окрім Бога".

Воротя душі в унїверсальний Інтелеєкт називає Еріґена „Теозіс" або Обоженє. В сему наконечному прожертю пропадає усяка згадка про її минулі досвїди. Душа вертає ся в стан, у якім була, заки одушевила тїло. Ось чому Еріґена мусїв попасти у гнїв Церкви.

В Індії люли признали в перше факт, що сила є незнищена і вічна. Се натякає на більше або менше ясні ідеї про те, що ми тепер звемо „корреляція і вдержанє сили". Розвага про сталість усего світа підпирає сей погляд, бо-ж ясно, що як би було вбільшенє або вменшенє, то пропав би світовий лад. Ось чому треба приняти певну й невідмінну скількість унїверсальної енерґії яко науковий факт. Переміни, які ми бачимо, се лиш її роздїл.

Та як ми мусимо вважати душу активним прінціпом, то покликати якусь нову душу на істноване з нічого, значить додати її до давньої світової сили. І як би воно було так при кождім індівіді, який родив ся, та повторяло ся потім задля кождого індівіда, то сума сили мусіла би зростати раз-у-раз.

Окрім того, чимало праведників просто обурює ся думкою, що Всемогучий слуга забаганок і пристрастей чоловіка, і що в певний речинець після його початя, йому треба сотворяти душу задля розродку.

Коли розглядати чоловіка яко зложеного з двох частин, душі та тіла, то очевидні відносини остатнього можуть кинути чимало світла на потайні, темні відносини першої. Матерія-ж, із якої складає ся тіло, бере ся з загальної маси матерії, навколо нас, і після смерти вертає ся у сю загальну масу. Чи-ж у початю, перемінах і долї матеріяльної частини тіла, не показує Природа нашим очам обяви, яка може вести нає до знаня початя й долї товаришки, духової частини, душі?

Послухаймо на часинку одного з наймогутніщих могаметанських письменників.

„Бог сотворив дух чоловіка із крихідки свого власного світла; його доля вернути ся в него. Не думайте марно, що він умре, коли тіло вмирає. Форма, яку ви мали, вступаючи в сей світ, і ваша теперішня форма не є ті самі; ось чому, коли пропадає ваше тіло, то се ще не значить, що пропадете й ви. Ваш дух прийшов у світ яко чижинець; він лише гість, комірник у дочасній домівці. Від проб і бур сего трівожного житя, наше пристановище в Бозї. У злуці з ним ми найдемо вічний супокій — супокій без жури, радість без муки, силу без слабости, знанє без сумніву ,супокійне а про те екстатичне баченє жерел житя і світла і слави, жерела, з якого ми вийили". Так каже Сараценський фільософ Аль-Ґаццалі (в 1010 р.).

У камені матеріяльні частини є в станї тривкої рівноваги; він, значить, може тривати все. Звір власне лише форма, крізь яку пропливає раз-у-раз матерія. Він приймає доповненє і віддає непотрібне. Тут він похожий на водоспад, на ріку, на поломінь. Частини, які складають

його в одну мить, утікають у другу. Йому треба задля триваня, доповненя з боку. Він триває лиш якийсь час і приходить неминуча частина, коли він мусить умерти.

У великій завдачі псіхолоґії ми не можемо надіяти ся на науковий результат, коли ми станемо розглядати лиш один факт. Ми повинні користувати ся усіми доступними фактами. Людську псіхольоґію можна розвязати вповні лише порівнаною псіхолоґією. Ми мусимо розвідати з Декартом, чи душі звірів не своячки людській душі, менше досконалі члени в тім самім ряді розвою. Ми мусимо звернути увагу і на те, що ми розбираємо в розумному прінціпі чоловіка. Де була би людська фізіолоґія, як би вона не була пояснювана блискучим промінєм порівнаної псіхолоґії?

Броді, розглянувши факти всесторонно, каже, що дух звірів по правді той самий, що й людський. Усякий, хто знає собаку, допустить, що се сотворінє розбирає добре від злого і свідімує, коли зробить помилку. В чимало домашніх звірів є толк, і вони вживають відповідних способів, аби досягнути цїли. Кілько-ж то анекдотів росказують про намірені вчинки слоня та мавпи! І сей очевидний розум не від уданя, не від їх товаришованя з чоловіком, бо дикі звірі, які не знають такого товаришованя, показують тоті самі прикмети. В ріжних відмінах, спосібність і характер дуже відмінні. Так собака не лише що розумніща від кітки, але й має суспільні тай моральні прикмети, яких кітка не має; собака любить свого пана, кітка свою домівку.

Дю Буа - Реймон робить ось яку мітку увагу: „З великою пошаною та зачудованєм мусить дослїдник Природи дивити ся на отсю мікроскопічну молєкулу нервової матерії, де є трудяща, будівлина, порядлива, вірна та смілива душа муравля. Вона розвила ся в свій теперішній стан через безконечний ряд поколїнь". Який навчаючий вивід ми можемо зробити з розвідок Губера, що так гарно писав про сю справу! „Коли ви придидляли ся одному муравлеви коло праці, то ви можете сказати, що він робитиме опісля!" Він розглядає матерію і міркує, як робите й ви. Ось один із богатьох анекдотів,

який дає Губер так вірно та просто: „При обзоринах праці муравлем-доглядачем, коли робітники почали класти дах за швидко, він розглянув його і розібрав, підняв стіну так високо як треба, і нова стеля була зроблена з останків старої". Певно сї комахи не автомати, вони показують намір. Вони пізнають своїх давних товаришів, які були сховані від них на кілька місяців, і радують ся, що вони вернули ся. Їх мова вусиками спосібна до ріжнородного виразу; вона приспособлена до середини муравлиска, де все темне.

Тимчасом як одинокі комахи не живуть тілько, аби могли виховувати своїх молодих, суспільні комахи живуть довше, показують моральні почутя тай виховують своє потомство. Декотрі з сих невидних сотворінь, взірці терплячки та роботящости, працюють по шіснайцять або і вісімнайцять годин у добу. Мало людий спосібні до безперервної духової праці довшої як чотири або пять годин.

Схожість наслїдків показує на схожість причин; схожість учинків показує на схожість орґанів. Я просив би читача сих параґрафів, що знає звичаї звірів і особливо суспільні відносини тої чудесної комахи, про яку ми тілько що говорили, узяти девятнайцятий розділ мойого твору „Історія Інтелєктуального Розвою Европи", де він найде опис суспільної сістеми Перуанських Інкасів. То може, з огляду на схожість суспільних інстітуцій і особистої поведінки комахи та суспільних інстітуцій і особистої поведінки цівілїзованих Індіян — невидної комашки і чоловіка — він изгодить ся зо мною, що „від бжіл і ос і муравлїв, від усего сего нижшого звірячого житя, на яке чоловік дивить ся згорда, йому судило ся дізнати ся нарештї, що таке справдї він".

Погляди Декарта, що вважав усї комахи автоматами, ледви чи можна приняти зовсїм. Комахи автомати лише в діяню їх черевної перевязки та тої частини їх головних мозкових вузлів, які мають діло з одночасними вражінями.

Одна з функцій комірково-нервового матеріялу — вдержувати слїди чи останки вражінь, які приносять їм орґани змислові; ось чому нервові вузли, зложені з сего матеріялу, можна вважати реґістуючими приладами. Во-

ни аводять і елємент часу і в діянє нервового механізму. Вражінє, яке моглоби без них кінчити ся зараз у рефлєктівнім діяню, задержує ся, і з сим триванєм показують ся всї ті важні наслїдки, які ростуть від обопільного діяня богатьох вражінь, старих і нових, одні на одних.

Нема нїчого такого, як самохітна або самопочатна думка. Кождий інтелєктуальний акт виходить із якогось передущого акту. Він має істнованє від чогось такого, що робило ся перше. Два розуми зложені зовсїм однако і поставлені на вплив зовсїм однакої обстанови, мусять виробити зовсїм однаку думку. На таку однакість діяня натякає популярний вираз „commonsense" (простий розум) — вираз повний значіня. В початю думки є дві окремі умові: стан орґанізму залежний від передущих вражінь і від істнуючих фізичних обставин.

У головних мозкових вузлах комах нагромаджують ся останки вражінь на загальні періферичні нерви, і в них задержують ся ті, які приносять ся до них орґанами спеціяльних змислів — зору, нюху та слуху. Їхнє обопільне діянє підносить комахи над чисто механїчні автомати, у яких реакція йде зараз за вражінєм.

В усїх пригодах, діянє кождого нервового центра, хоть який був би ступінь їх розвою, високий чи низький, залежить від одної головної хемічної умови — оксідації. Навіть як би в чоловіцї запас артеріяльної крови був спинений лише на частинку, то нервовий механїзм утеряв би свої сили; як би сей запас уменшити, то зіслаб би відповідно механїзм; навпаки, як би його вбільшити — коли на приклад удихає ся недоквас азоту — то вийде енерґічнїще діянє. Ось чому треба віднови, треба віддиху і спаня.

До всїх наших приймань зверхнїх річий причеплені нерозлучно дві головні ідеї: Простір і Час, і задля них приспособлений нервовий механїзм навіть у найпервіснїщому станї. Очи орґан простору, вухо часу; їх прийманя через вироблений орґанїзм отсих приладів безконечно точнїщі, нїж було би можливо, якби треба було користувати ся лише змислом дотику.

Є деякі прості проби, які показують слїди вузлових вражінь. Коли на холодний, виполїрований металь, як наприклад нова бритва, покласти що небудь таке, як опла-

ток, і після того дихнути на метал і як вохкість зійде, зняти оплаток, то найдокладнїщий огляд гладкої поверхнї не може відкрити нїякого слїду якої небудь форми; але коли дихнути на неї ще раз, то спектральний образ оплатка виходить виразнїсїнько; і се можна повторяти, кілько хотїти. Але се ще не все: коли виполїрований метал заховати сохранно так, аби нїщо не могло попсувати його поверхнї, на кілька місяців, і після того знов дихнути на його поверхню, то виходить тїниста форма.

Сеся іллюстрація показує, як таке невидне вражінє можна зазначити й задержати. Отже коли на такій неорґанїчній поверхнї можна таким чином зазначити вражінє незнищимо, то кілько-ж імовірнїще воно в нервовім вузлї, намисне задля того приладженім! Тїнь не падає нїколи на стїну, аби не лишити на нїй сталого слїду, слїду, який можна зробити видимим, коли вжити задля того відповідні процеси. Фотоґрафічні операції дїло часинки. Портрети наших приятелїв або краєвиди можна закрити на чуткій поверхнї, від очий, але вони готові появити ся зараз же, коли вжити відповідні роскриваючі способи. Привид ховає ся на срібній або склянній поверхнї доти, доки ми, своєю некромантією, не викличемо його на видимий світ. На стїнах наших найприватнїщих комнат, куди, на нашу думку, не може зазирнути нї однїсїньке непрошене око і де наша самота не може бути оксвернена, є слїди всїх наших учинків, сільветки всего того, що ми робили.

Коли ми, зажмуривши на якись час очи, як от у просонку рано, ноглянемо раптово й уважно на блискуче освічену річ і потім знову швидко зажмуримо очи, то бачимо перед собою в якійсь темряві фантастичний образ. Ми можемо переконати ся, що се не привид, але дравда, бо чимало подробиць, яких нам не було коли завважати при раптовім позорі, можна розглядати на дозвіллї в фантомі. Ми можемо таким чином розібрати взірцї таких річий як коронкова запона від вікна, або галузє дерева за ним. Образ стає мало-по-малу чим раз невиразнїщий; через мінуту або дві він исчезає. Він немов би тїкав навперед нас у пустоту. Коли-ж ми спробуємо слїдити за ним, клїпаючи очима, він раптово щезає.

Таке триванє вражінь на сїтцї показує, що наслїдок зверхнїх упливів на нервові судини не доконче короткий.

Се відповідає триваню, прояві та щезаню вражінь на фотоґрафічних приладах. Так я бачив краєвиди й архітектурні види зняті в Мексіці, розвиті, як кажуть артисти, кілька місяців опісля в Ню-Йорці — при чім образи виходили, після довгої дороги, гарно в усіх своїх формах і всіх притивенствах світла й тіни. Фотоґрафія не забула нічого. Вона вдержала однаково і нарис вічних гір і швидкий дим розбійничого вистрілу.

І так, чи не вдержують ся у мозку більше стало, як у сітці більше коротко, сліди вражінь, зібраних змисловими орґанами? Чи се не є поясненє памяти — Духа, що бачить такі картини минулих річий тай подій, які були поручені його доглядом? Чи в його мовчазних ґалєріях не розвішані мікроґрафії сцен, живих і вмерлих, які ми бачили, тай пригод, де були й ми. Чи сї тривкі вражіня — прості значки немов літери книжки, які подають духови ідеї? чи вони дійсні картини, лише, звісно, безмірно менші від тих, які нам роблять артисти, де, крізь мікроскоп, ми можемо бачити на просторі не більшім як уколенє иглою, на раз цілу фамілійну ґрупу?

Фантомних образів на сітці годі бачити при світлї дня. Ті, які є в змисловищі, так само не звертають нашої уваги, поки змислові орґани працюють сильно і приносять нові вражіня. Але коли ті орґани втомлять ся, або тупіють, або коли ми дуже затурбовані або мрачно задумані, або спимо, то заховані привиди ростуть від противенства тай накидають ся духови. Через те саме вони займають нас у горячці та певно і в рочисті моменти смерти. Протягом одної третини нашого житя, у снї, ми відтяті від зверхнїх вражінь; слух і зір тай инші змисли не працюють, але незасипаючий ніколи Дух, отта задумана та закрита покривалом чарівниця, у своїй таємній схованці, дивить ся на зібрані нею амбротіпи — амбротіпи, бо се справді незівялі вражіня — тай, з'єдиняючи їх одні з одними, як попало, будує з них панораму сну.

Таким чином, Природа посадила в орґанізацію кождого чоловіка способи, які навчають його сильно про безсмертність душі тай про будуще житє. Так навіть запаморочений дикун бачить у своїх видінях неясні форми краєвидів, які може сполучені з деякими його наймилї-

щими споминами; і що-ж инше можна вивести із сих не дійсних картин, як не те, що вони тіни иншої країни по тім боці, країни, инакшої від тої, де кинено його жереб? В ряди-годи його відвідують у снах подоби тих, кого він любив або ненавидів, за їх житя; і сї появи то задля него непорушні докази істнованя і безсмертности душі. В наших, дуже хитрих супільних обставинах ми не можемо ніколи збути ся вражінь від сих пригод і все робимо з них ті самі виводи, що й наші нецівілїзовані предки. Кращий стан нашого житя не визволяє нас зовсїм від неминучої праці нашої власної орґанїзації, так само як не визволяє нас від немочи й слабости. Тут усї люди на землї рівні. Чи дикі, чи цівілїзовані, ми носимо з собою механїзм, який показує нам спомини про найважнїщі факти, якими ми можемо журити ся. Йому треба лише моментів пропочивку або слабости, коли вплив зверхнїх річий вменшає ся, і він стане працювати з усеї сили, і власне в ті моменти ми приспособлені найбільше до правд, яких він нас навчає. Сей механїзм не дивить ся на особи. Він анї на позволяє навіть найвищим бути вільними від його впімнень, анї не лишає навіть найнижших без розради знаня иншого житя. Недоступний ніякому впливови якогось пляну або інтересу, не потрібуючи до своєї праці ніякої зверхньої людської підмоги, але все присутний у кождого чоловіка, хоть де би він був, він вибирає чудово зо слїдів вражінь минувшини непереможні докази дійсности будущини і черпаючи свою силу з жерела, яке могло би показати ся найнеймовірнїщим, веде нас нечутно, не вважаючи на те хто ми і де ми, від привидів, які лише що появили ся тай щезають, до глибокої віри в безсмертне і неминуще.

Комаха визначає ся від простого автомата тим, що на неї впливають давні, зазначені вражіня. У вищих формах звірячого житя, сеся зазнака стає чим раз повнїща. Зверхня форма не мусить бути схожа з її змисловим вражінєм, так само як не схожі слова депеші, відданої в телеґрафічнім уряді, зо значками, які телеґраф може пересилати далекій стації, так само, як не схожі лїтери напечатаної сторони з описаними ними подіями або сценами, але лїтери передають ясно розумови читача ті події тай сцени.

Звір без ніякого приладу до вдержуваня вражінь мусить бути чистим автоматом — у него не може бути памяти. Такий прилад розвиває ся мало-по-малу, від невидних і непевних початків і під міру тому розвоєви росте її інтелєктуальний талан. У чоловіка се задержуванє або зазначуванє доходить до досконалости, він поводить ся минулими вражінями так само як і теперішніми, на него впливає досвід, його поступки визначають ся розумом.

Найважніщий поступ робить ся тоді, коли який звір стає спосібний передавати знанє вражінь, назбираних у своїм власних нервових цєнтрах, иншому звіреви того-ж роду. Се значить розширенє житя індівідуального в суспільне, і задля остатнього воно доконечна умова. У вищих комах се робить ся дотиком мацавками, у чоловіка мовою. Людськість на своїх давніх, диких ступенях, обмежувала ся тим, що знанє одної особи могло бути передавано иншій розмовою. Вчинки й думки одної ґенерації могли бути передані другій і впливати на її вчинки й думки.

Але переказ обмежений. Здатність розмовляти чинить суспільність можливою — тай годі.

Не без інтересу замічаємо ми поступ розвою сеї финкції. Винахід скуства писати розширив і впевнив задержанє, або зазначенє вражінь. Ті вражіня, які зберігали ся доти в мозку одного чоловіка, могли тепер бути передані всій людській породі тай задержані на завше. Цівілїзація стала можлива — бо цівілїзація не може істнувати без письма, або способів затямлювати в якій небудь формі.

Із сего псіхольоґічного погляду ми розуміємо дійсну вагу винаходу печатаня книжок — того розвою письма що вбільшивши швидкість розширеня ідей і впевняючи їх сохранність, помогає ширити цівілїзацію тай з'єдиняти людську породу.

В передущих параґрафах про нервові вражіня, їх зазнаку тай наслїдки з того, я дав суть поглядів, показаних у моєму творі „Людська Фізіольоґія", який вийшов у 1856 р., і через те задля инших подробиць можу вказати читачеви розділ про „Виворотне Видінє, або Мозковий Зір", розділ 14-тий кн. І. та розділ 8-мий кн. II. сего твору.

Єдина дорога до наукової людської псіхольоґії через порівнану псіхольоґію. Се довга й важка дорога, але вона веде до правди.

І так, чи є широке духове істнованє, яке проходить увесь світ, так само як є широке матеріяльне істнованє, яке проходить його — чи є дух, що, як нам каже великий ґерманський автор, „спить у каміню, дрімає в живині та просипає ся в чоловіці?" Чи душа робить ся з одної сути, так як тіло робить ся з другої? Чи однаково вертають ся вони кожде в те жерело, з якого вийшли? Коли воно так, то ми можемо пояснити людське істнованє і наші ідеї можуть годити ся супокійно з науковою правдою тай з нашою уявою про сталість, неперемінність усего світа.

Се духове істнованє звали Сарацени, слідом за Східними націями, "Діяльним Розумом". Вони вірили, що душа чоловіка випливає з него, так як капля дощу виходит із моря і через якийсь час вертає ся туди назад. О-так зросли серед них могучі доктріни про еманацію та щезає. Діяльний Дух се Бог.

В одній формі, як ми бачили, сю ідею розвивав Шакія Муні, в Індії, прегарно, тай втілив її в широкій практичній сістемі Буддізму; в другій, вона була з меншою силою показана серед Сараценів Аверроесом.

Але може ми повинні сказати швидше, що Европейці вважали Аверроеса автором отсеї доктріни, бо вони знали його незалежно від його предків. Але Могаметане мало вірили в його оріґінальність. У них він був товмачем Арістотеля, репрезентантом думок Александрійців тай инших фільософічних шкіл до його часу. Дальші виписки з „Історичного Нарису про Аверроїзм" д. Ренана покажуть, як дуже Сараценські ідеї наближали ся до тих, які виложені вище.

Ся сістема приймає на перед, що при смерти індівіда, його духовий прінціп або душа вже не істнує окроме, але вертає ся назад або прожирає ся універсальним духом, діяльним розумом, світовою душею — Богом, із якого вона справді виплила або повстала.

Універсальний, або діяльний, або обєктивний інтелєтк не сотворений, не пристрастний, непорушний, без початку і без кінця; він не росте в міру того як росте число індівідуальних душ. Він зовсім окремий від матерії. Він

немов би космічний прінціп. Отся одинокість діяльного інтелєкта, або розуму, то властивий прінціп Аверроістичної теорії тай годить ся вона з головною доктріною Могаметанїзму — одинокістю Бога.

Індівідуальний, або пассивний, або субєктивний розум се виплив із унїверсального і він є те, що звуть душею чоловіка. В одному розуміню він минучий і кінчить ся з тїлом, але в вищому розуміню він триває; бо після смерти, він вертає ся в унїверсальну душу або прожирає ся нею, і таким чином із усїх людських душ лишає ся нарештї лиш одна однїсїнька — збір їх усїх. Житє не є власністю індівіда, воно належить Природї. Конец; чоловіка — з'єдинити ся чим раз тїснїще з діяльним інтелєктом-розумом. Ось де щастє душі. Наше назначенє супокій. Аверроес думав, що перехід із індівідуального в унїверсальне є раптовий, при смерти, але Буддісти кажуть, що людська особистість триває ще якийсь час і після смерти, та все меншає-меншає, аж поки не дійде до небутя або Нарвани.

Вільософія давала завше лише дві гіпотезї задля поясненя світа: перше, особистий Бог, істнуючий окремо, та людська душа покликана до істнованя або сотворена; друге, неособиста інтелїґенція, або невизначений Бог, і душа, яка виринає із нього і вертає ся в него. Що до початку істот, то є дві супротивні думцї: перша, що вони сотворені з нїчого; друга, що вона розвила ся із форм, які істнують із покон-віку. Теорія про сотворінє належить до першої з названих гіпотез, теорія про еволюцію до другої.

Таким чином фільософія пішла серед Арабів у тім самім напрямі, що й у Китаю, Індії, в загалї на Сходї. Увесь її дух засновував ся на допущеню незнищимости матерії тай сили. Вона бачила анальоґію межи збиранєм матеріялу, з якого складає ся тїло чоловіка, з великого запасу матерії в Природї, та його наконечним вертанєм у сей запас, і межи випливом духа чоловіка з унїверсального інтелєкта, Божества, та його наконечним прожертєм.

Показавши доволї докладно фільософічні прикмети доктріни про виплив і прожертє, я роскажу тепер її історію. Вона була заведена в Европу Іспанськими Арабами. Іспанія була вожеглом, із якого вона, розширяючи ся

далї, захопила інтелїґентні й модні верстви в усїй Европі, але в Іспанії постиг її сумний конець.

Іспанські халїфи обвели себе всїми роскошами Східного житя. Вони мали пишні палати, чарівні сади, сералї, повні гарних жінок. У сегоднїшній Европі не видно більше смаку, більше делїкатности і більше краси, які можна було бачити тодї, в столицях Іспанських Арабів. Їх вулиці були освічені і вибурковані порядно. Доми були прикрашені фресками тай встелені ліжниками; вони огрівали ся зимі печами, тай освіжували ся лїтї запахущим повітрєм, яке йшло підземними рурами із цвітників. У них були лазьнї, бібльотеки, їдальні та фонтани з живого срібла й води. Міста й села були повні веселого житя і танців при лютнї та мандолїнї. Супроти пяних та пажерливих оргій їх Північних сусїдів бенкети Сараценів визначали ся тверезістю. Вино було заборонено. Чарівні місячні вечери в Андалюзії сходили Маврам в окремих прегарних садах або помаранчевих гаях, де вони слухали оповіданя казкарів, або розмовляли про фільософію, розраджували одні одних після лихої долї в житю такими увагами, як наприклад, що як би чесність була нагороджувана на сему світї, то нам би нїчого було надїяти ся в будущому житю, тай мирили ся зі щоденною працею в надії, що після смерти буде найдений супокій, де вже не буде працї.

У десятому столїтю халїф Гакем II. зробив гарну Андалюзію земним раєм. Християне, Мусульмане тай Жиди жили вкупі вільно. Тут, серед богатьох славних імен, які дійшли до наших часів, жив Герберт, якому після того судило ся стати папою. Тут же жив і Петро Шановний і богато християнських церковників. Петро каже, що він находив тут учених навіть із Британії, котрі студіювали астрономію. Сюда приймали радо всїх учених, без огляду на те, з якої країни хто приходив або які його релїґійні погляди. В палатї халїфа була цїла фабрика книжок, переписувачі, оправлювачі тай краскарі. Він держав закупнїв книжок по всїх великих містах Азії тай Африки. В його бібльотецї було чотириста тисяч томів, оправлених прегарно тай прикрашених.

Скрізь по могаметанських країнах Азії, Африки тай Іспанії, прості Мусульмане ненавиділи науку фанатично. Серед набожнїщих — тих, які чванили ся, що вони пра-

вовірні — були важкі сумніви що до спасіня великого халїфа Аль-Мамуна — злого халїфа, як вони його звали — бо він не лише що заворушив нарід, заводячи писаня Арістотеля таї инших Грецьких поган, але й підкопував істноване неба й пекла, кажучи, що земля куля та чванячи ся, що він може зміряти її величину. По числу сї люди чинили полїтичну силу.

Альманзор, який захопив халїфат, нарушивши права Гакемового сина, думав, що сей захват, буде піддержаний, коли головою правовірної партії стане він. Ось чому він перешукав Гакемову бібльотеку і казав винести всї наукові фільософічні твори на майдани тай спалити або повкидати в цістерни двора. Подібна дворова революція прогнала з Іспанії, на старість, Аверроеса — він умер у 1198 р. після Хр.; релїґійна партія зликувала над фільософічною. Його завинили яко зрадника релїґії. Опозіція фільософії була з'орґанїзована в усему Мусульманському світї. Ледви чи був фільософ, якого би не покарано. Декотрих віддано на смерть і з сего вийшло те, що Іслям наповнив ся лицемірами.

В Італїю, Ґерманїю тай Анґлїю пробрав ся Аверроїзм потайно. Він подобав ся Францїшканам, і найшов собі осередок у паризькім унїверситетї. Його прийняло чимало передових людий. Але нарештї супірники Францїшкан Домінїкане, підняли ґвалт. Вони казали, що Аверроїзм нївечить усяку особистість, веде до фаталїзму і нїяк не поясняє ріжницї й поступу індівідуальних інтелїґенцій. Заява, що є лиш один інтелєкт, се помилка, яка валить заслуги святих, се значить казати, що нема ріжницї межи ними. Як то! нема ріжницї межи святою душею Петра і проклятою душею Юди? чи-ж вони були то само? Аверроес у сїй своїй богохульній доктрінї відкидає сотворінє промисел, обяву, Трійцю, силу молитов, милостинї таї молебнів; він не вірить у воскресенє і безсмертність він бачить найвище добро в однїй роскоші.

Аверроїзм розширив ся дуже і серед Жидів, які були тодї передовими людьми світа. Їх великий письменник Маймонїдес приняв його зовсїм; його школа ширила Аверроїзм у всїх напрямах. Люте переслїдуванє зняло ся з боку правовірних Жидів. Про Маймонїдеса вони любили перше казати, що то був „Орел Докторів, Великий Мудрець, Слава Заходу, Світло Сходу другий після

Мойсея". Тепер вони заявляли що він покинув віру Авраама, відкинув можливість сотворіня, вірив у вічність світа, посвятив себе справі безбожників, обгарбав Бога з його прикмет, зробив із него пусте ніщо, заявив, що він недоступний молитві, тай не кермує світом. Маймонідесові твори спалили синаґоґи в Монпельє, Барцельоні й Толеді.

На коли побідна зброя Фердінанда тай Ізабелї звалила Арабське пановане в Іспанії, папство хопило ся зараз за способи знівечити сї думки, які, як думали тодї, підкопували Европейське Християнство.

До Іннокентія IV. (1243), не було спеціяльного трибуналу против єретиків, окремого від епіскопського. Інквізіція, заведена тодї, згідно з централїзацією того часу, була загальним і папським трибуналом, який став намісь давнїх місцевих трибуналів. Ось чому епіскопи дивили ся на сю новину дуже нелюбо, вважаючи її вмішуванєм у їхнї права. Інквізіцію заведено в Італії, Іспанії, Германії тай південних провінціях Франції.

Світські володарі бажали аж надто покористувати ся сею могучою машиною задля своїх власних полїтичних цїлий. Папи протестували проти сего сильно. Вони не хотїли, аби ся користь випала з рук церкви.

Інквізіція, яка вже була випробована в південній Франції, показала ся там дуже певною задля задавленя єресії. Вона була заведена в Араґонії. Тепер їй наказано взяти ся до Жидів.

У давні часи за Візіґотського пановання, Жидам вело ся як найкраще, але коли Кізіґоти покинули своє Аріянство та стали правовірними, то намісь давнїщої терпимости настало люте переслїдуванє. Проти Жидів пущено найнелюдськіщі постанови — видано закон, який присуджував їх усїх на невільництво. Не дивниця, що коли Сарацени напали на країну, то Жиди зробили все, аби їм помогти. Вони-ж були, так як Араби, східним народом, виводили оба свій рід від Авраама, свого спільного предка, вірили оба в одного Бога. Оборона сеї доктріни навела на них ненависть їх Візіґотських панів.

За Сараценського пановання з ними обходили ся з найбільшою пошаною. Вони почали визначати ся своїм богатством і своєю чвеністю. По найбільше вони були Арістотелїянцї. Вони заснували чимало шкіл і колеґій.

Вони стали їздити по всему світу задля своїх торгових інтересів. Вони студіювали особливо медицину. Протягом усїх середнїх віків вони були лїкарами тай банкирами Европи. З усїх людий вони дивили ся на хід людських справ із найвеличнїщого становища. Зо спеціяльних наук вони поступили в математицї та в астрономії; вони зложили таблицї Альфонса і були причиною подорожі Васка Де Ґами. Вони визначили ся дуже в лехкій лїтературі. Від десятого до чотирнайцятого столїтя їх лїтература бла перша в Европі. Їх можна було бачии у володарських дворах яко лїкарів або касієрів публичних фінансів.

Правовірні попи в Наваррі збудили проти них народні пересуди. Аби втекти від наставших переслїдувань, чимало їх навернуло ся лицемірно на християнство і з тих чимало відпало знов до давньої своєї віри. Папський нунцій при Кастільському дворі підняв крик за встановою Інквізіції. Біднїщих Жидів винували в тім, що на Пасху приносять у жертву християнські дїти, на глум роспятю; богатїщих винували яко Аверроїстів. За впливом Домінїканського черця Торквемади, сповідника королеви Ізабельлї, ся прінцеса просила від папи бульлї на заведенє Святого Уряду. Бульлю видано справдї в Ноябрі 1478 р., задля відкритя та знївеченя єресі. В першому роцї роботи Інквізіції, 1481 р., було спалено в Андулюзії дві тисячі жертов; окрім того, чимало тисяч викопано із гробів і спалено; сїмнайцять тисяч мусїли заплатити грошеву кару, або були позамикані в тюрму на все житє. Хто лише з переслїдуваної породи міг утекти, спасав своє житє. Торквемада, який став тепер головним інквізітором Кастілїї та Леона, прославив свій уряд лютістю. Приймали ся без'іменні завини, обжалуваних не зводили зо свідками, здавали ся задля перекони на муки; мучено по склепах і пивницях, де нїхто не міг чути криків мучених. Коли, нїбито з ласки, було заборонено мучити в дурге, то казали з жасною двуличністю, що муки не скінчено зразу, лише відложено з жалю до другої днини! Сімї переконаних були руйновані на віки. Льльоренте, історик Інквізіції, рахує, що Торквемада та його помічники, за вісїмнайцять років, спалили на вогнищах десять тисяч двіста двайцять людий, шість тисяч вісїмсот шістьдесять у образї, тай инакше покарали- де

вятьдесять сім тисяч три ста двайцять і одну особу. Сей скажений піп нівечив Єврейські Біблії, де лише міг найти їх, і спалив у Саляманці шість тисяч томів Східної літератури за те, що в них-ді проповідувано Юдейство. З невимовною мерзою тай обуренєм дізнаємо ся ми, що папський уряд набрав чимало гроший, продаючи богачам діспензії, які забеспечували їх від Інквізіції.

Але всї ті лячні лютощі були марні. Навернень було мало. Ось чому Торквемада домагав ся, аби прогнати зараз усякого нехрещеного Жида. 30-го Марта 1492 року підписано указ про прогнанє. Всїм нехрещеним Жидам, усякого віку, полу й стану, наказано покинути державу до кінця слїдуючого Юлія. Хто би вернув ся, мав бути покараний смертю. Жиди могли продати свої річи і взяти належність товарами або векслями, але анї золотом анї срібром. Прогнані, таким чином, напрасно із рідної країни, країни своїх предків від сотень років, не могли продати свого маїна на переповненім ринку. Нїхто не хотїв купувати того, що міг дістати за дурно після Юлія. Іспанські попи говорили на майданах проповіди, повні завин на свої жертви, котрі, коли прийшов час забирати ся, то стовпили ся на вулицях тай наповняли повітрє криками роспуки. Навіть Іспанські видцї плакали при сїй жалібній сценї. Але Торквемада наказав, аби нїхто не смів помогти їм як небудь.

Із прогнаних декотрі пішли в Африку, декотрі в Італїю; остатні занесли з собою в Неапіль корабельну пропасницю, яка забрала двайцять тисяч людий у Неаполї тай спустошила пів-остров; декотрі зайшли в Туреччину, не богато в Анґлїю. Тисячі людий, особливо материй з немовлятами, дїтий і старих повмирало в дорозї; чимало сконало в муках від спраги.

За сим виступом проти Жидів настав швидко виступ проти Маврів. В Севільлї видано в Вевралї 1502 р., праґматику, яка з'обовязувала Кастільців прогнати з країни ворогів Бога і наказувала, аби всї нехрещені Маври в Кастільськім і Леонськім королїстві, окрім дїтий, покинули країну до кінця Апріля. Вони могли продати свою власність, але не могли брати з собою нї золота нї срібла; їм було заборонено виселяти ся в Могаметанські країни; кара за непослух була смерть. Таким чином їх стан був іще гірший від жидівського. Люта нетерпимість

Іспанців дійшла до того, що вони казали, що правительство зробило би справедливо, як би взяло житє усім Маврам, за їх безличне невірство.

Яка невдячна відплата за терпимість, що давали християнам Маври в часи свойого пановання. Слова, даного жертвам, не додержано. Ґранада піддала ся на врочисту запоруку горожанської тай релїґійної волї. Але за підмовою кардинала Ксіменеса сю обіцянку зломлено, і після вісімсотрічного пробутку в країнї, Могаметане були прогнані.

Суістноване трьох релїґій в Андалюзії — Християнської, Могаметанської та Мойсейської — дало добру нагоду до розвою Аверроїзму або фільософічного Арабізму. Се було повторінє того, що стало ся в Римі, коли зведено до купи богів усїх здобутих країн і вийшло загальне невірство. Самого Аверроеса винували в тім, що він був зразу Мусульманином, потому Християнином, далї Жидом і нарештї невірником. Казали, що він був автором таємної книги „De Tribus Impostoribus" (Про трьох Брехунів).

В середні віки були дві славні єретицькі книзї: „Вічне Євангеліє" та книга „Про Трьох Брехунів". Остатню приписувано ба папі Гербертови, ба Фрідеріхови II., ба Аверроесови. Домінїкане звалювали в своїй завзятій ненависти всї богохульства тодїшнїх часів на Аверроеса; вони покликували ся без віддиху на його звісне, вражаюче богохульство про евхарістію. Його твори стали у перше звісні загально Християнській Европі з перекладу Михайла Скота в початку тринайцятого столїтя, але в західній лїтературі, подібно як і азіятській, було повно сих ідей, далеко перед тим. Ми бачили, як ясно вони були виложені Еріґеною. Араби були заражені ними від самого початку плеканя фільософії, сї ідеї були модні в усїх колеґіях трьох халїфатів. Розглядені не яко спосіб думки, який може появляти ся сам про себе в усїх людий на звісному ступеню інтелєктуального розвою, але яко походячі від Арістотеля, вони приймали ся дуже радо людьми найвищої культури. Ми бачимо їх у Роберта Ґростета, Роджера Бекона і нарештї у Спінози. Аверроес не винайшов їх, він лише виразив їх яснїще. Серед Жидів тринайцятого столїтя, він був зовсїм витиснув свойого здогадного учителя. Арістотель щез був із їх очий!

намісь него стояв його великий товмач Аверроес. На доктріну про еманацію навернуло ся було тілько християн, що папа Александер IV. (1255 р.) вважав за конче потрібне вмішати ся. По його наказу, Альбертус Маґнус написав твір против „Одинокости Інтелєкта". Росказуючи про початок і природу душі, Альберт Великий старав ся доказати, що теорія про „окремий інтелєкт, який освічає чоловіка випливом проміня заки зложив ся індівід і переживає його, се страшенна помилка". Але найславнїщим противником великого товмача був св. Тома з Акіну, нївечитель усїх таких єресів як одинокість інтелєкта, заперечене Промислу та неможливість сотворіня; побіди сего „Ангельського Доктора" спалено не лише в розмовах Домінїкан, але й у скусних творах флоренцьких та пізьких малярів. Обурене сего святого на те, що Християне ставали учениками невірника, гіршого від Могаметанина, було безмежне. Гнів Домінїкан, до ордену котрих належав св. Тома, заострював ся фактом, що їх супірники, Францїшкане, хилили ся до Аверроістичних думок; і Данте, котрий опирав ся на Домінїкан, обжалував Аверроеса яко автора найнебеснечнїщої сістеми. На него впала теольоґічна ненависть усїх трьох пануючих сістем; на него показували яко на починника грізної головної думки, що „всї релїґії брехливі, хоть мабуть усї користні". На соборі в Вієннї пробувано знищити його писаня зовсїм і заборонити Християнам читати їх. Домінїкане, в зброї Інквізіції, налякали Християнську Европу своїми лютими переслїдуванями. Вони спихали все невірство тих часів на Арабського фільософа. Але він був не без опори. В Парижі й містах Північної Італїї Францїшкане піддержували його думки, і все християнство ворушило ся від тих суперечок.

За підмовою Домінїкан, став Аверроес задля італїянських малярів олицетворенєм невірства. В богатьох італїянських містах були картини або фрески Страшного Суду й Пекла. Аверроес попадає на них частенько. Так, на однїй картинї в Пізї він намальований у купі з Арієм, Могаметом і Антихристом. На иншій він показаний яко звалений св. Томою. Він став головним елєментом у тріюмфах великого Домінїканського доктора. За такого мали його Італїянські малярі до шіснайцятого столїтя. Його

доктріни вдержали ся в Падуанськім універ ситеті до сімнайцятого столїтя.

Ось коротка історія Аверроїзму, як він напав на Европу з Іспанії. Під захистом Фрідеріха II., він, менше велично, ширив ся із Сіцілії. Сей володар дриймав його зовсїм. У своїх „Сіцілїйських Запитах“ він шукав світла про вічність світа тай про природу душі, і думав, що найшов те світло в відповідях Ібн - Сабіна, прихильника сих доктрін. Але в своїй боротьбі з папством він був поборений і з ним сї єресі були знищені.

У верхнїй Італії Аверроїзм держав ся довго. Він був такий модний у вищій Венеціянській суспільности, що кождий шляхтич мусїв признавати ся до него. Нарештї Церква виступила проти него рішучо. Лятеранський Собор. у 1512 р., присудив таїтелїв сих огидних доктрін яко єретиків і невірників. Як ми бачили, остатній Ватинканський Собор прокляв їх. Але, невважаючи на се пятно, треба тямити, що сї думки має за правду більша частина людської породи.

VI.

БОРОТЬБА ЗА ПРИРОДУ СВІТА.

Біблійний погляд на світ; земля є плоска рівнина; поміщенє неба й пекла.

Науковий погляд: земля є куля; зміряне її величини; її становище в сонічній сістемі й відносини до неї. — Три великі подорожі.—Колюмб, Де Ґама, Маґельлян. Обплитє землї.—Встановленє її кулястости мірянєм степенів і вагадлом.

Відкритє Коперніка. — Винахід телєскопа. — Галилей перед Інквізіцією.—Його покаранє.—Побіда над Церквою.

Проби встановити обширність сонічної сістеми.—Означенє паральлякси сонця при переході Венери.—(Розміри сонічної сістеми). Марнота землї й чоловіка.

Ідеї про обширність усего світа.—Паральлякса звізд.—Многота світів по думцї Бруна. Він був увязнений і спалений Інквізіцією. — (Побіда Бруна).

Тепер треба менї росказати про суперечки за третю велику фільософічну завдачу — за природу світа.

Некритична обсервація лиця природи переконує нас, що земля є велика плоска поверхня, яка держить небо склін, твердь, що ділить верхнї води від нижнїх; що небесні тїла — сонце, місяць і звізди роблять свою дорогу, рухаючи ся зі сходу на захід і що їх невидна величина тай рух довкола нерухомої землї доказують, що вони

щось нижше. З ріжних орґанічних форм, довкола чоловіка, ні одна не може рівнати ся до него гідно і через те він немов би то її правий, висновуючи з сего, що всї річи сотворені задля його вжитку — сонце, аби давати йому світло в день, місяць і звізди в ночи.

Порівнана теольоґія показує нам, що се розумінє природи принято загально в раніщий період інтелєктуального житя. Така віра всїх націй усїх частин світа в початках їх цівілїзації: вона є ґеоцентрична, бо робить землю центром усего світа антропоцентрична, бо робить чоловіка центральною річю на землї. І се не лише самохітний висновок, який робить чоловік, дивлячи ся на світ нерозважно та поверховно, се є й фільософічна підвалина ріжних релїґійних обяв, які давали ся в ряди-годи чоловікови. Сї обяви кажуть йому ще й те, що повище кришталового небозводу є країна вічного світла та щастя — небо — домівка Бога тай ангельських громад, і може й його власна домівка після смерти; а під землею країна вічної пітьми й нещастя, домівка злих. Таким чином, у видимому світі ми бачимо малюнок невидимого.

На сїй думцї про будову світа засновано великі релїґійні сістеми і через те при обороні її ходило про могучі матеріяльні інтереси. Вони противили ся, иноді проливаючи кров, пробам поправити сї явні помилки — противенство виходило з підозріня, що від того втеряло би поміщенє неба й пекла і найвище значінє чоловіка в усему світї.

Такі проби мусїли робити ся неминуче. На-коли люди стали в загалї думати про сю справу, вони мусїли сумнївати ся в говірцї, немов би земля була рівниною без краю. Нїхто не може сумнївати ся, що сонце яке ми бачимо сегодня — те саме, яке ми бачили вчера. Його безперестанна поява що ранку спонукує чоловіка невпинно до думки, що воно прийшло по-низше землї. Се-ж годї помирити з думкою, що в тих сторонах вічна ніч. От воно й родить більше або менше ясну ідею про кулястість землї.

Земля не може простирати ся в низ без краю, бо сонце не могло би пройти крізь неї, або крізь яку прогалину чи прохід у нїй, бо, в ріжні часи року, воно сходить і заходить у ріжних місцях. І звізди рухають ся під нею без-

численними дорогами. Значить, у низу мусить бути вільна дорога.

Певно задля помиреня обяви з отсими новими фактами приймали ся часто такі схеми, як Козьми Індікоплейства в його „Християнській Топоґрафії". Про неї ми мали нагоду сказати окремо на передущих сторонах. Вона твердила, що в північних частинах плоскої землї є величезна гора, по за яку проходить сонце, і таким чином робить ся ніч.

У дуже давній історичний період відкрито механїзм затьмінь. Затьміня місяця показували, що тїнь землї все кругла. Значить, форма землї мусить бути куляста. Тїло, яке з усїх боків кидає круглу тїнь, мусить бути кругле. Нинї уваги, які знає тепер кожде, мусїли доказувати, що її форма дїйсно кругла.

Але означенє форми землї не скидало її зовсїм з її верховного становища. Вона була очивидячки далеко більша як усї річи, то й справедливо було вважати її не лише центром світа але й справдї — світом. Усї инші річи на купу видавали ся дуже невидні супроти неї.

Хоть наслїдки з признаня кулястої форми землї сїпали глибоко за істнуючі теольоґічні ідеї, а про те вони були далеко менше важні від наслїдків із означеня її величини. Доволї було елементарного знаня ґеометрії, аби завважати, що вірні ідеї про се можна було лехко добути, змірявши степень на поверхнї землї. Мабуть пробовано дійти до сего ще давнїще, але результати пропали. Та Ератостен зміряв один степень межи Сієною й Александрією, в Єгиптї, при чому думав, що Сієна лежить саме в поворотному крузї Рака. Але сї два місця не лежать у тім самім мерідіянї, і віддаль межи ними була оцїнена, а не зміряна. В два столїтя після того, Позідоній зробив другу пробу між Александрією та Родосом; у Родосї доторкала ся саме тодї небосклона блискуча звізда Канопус, в Александрії вона підняла ся на 7½°. Але тут напрям іде по морю, і через те віддаль була те-ж оцїнена, а не зміряна. Нарештї, як ми вже сказали, халїф Аль-Мамун зробив два поміри, один на березї Червоного моря, другий коло Куфи, в Мезопотамії. Загальний результат сих ріжних обсервацій був такий, що діяметер землї має сїм до вісїм тисяч миль.

Се приблизне означенє величини землї змагало скинути її з її головного становища тай викликати дуже поважні теольоґічні результати. Сему дуже помагали давні досліди Арістарха з Самоса, одного з Александрійських учених, 280 р. перед Р. Х. У своїй розвідці про величини та віддалї сонця й місяця, він викладає бистроумний, хоть і недокладний метод, якого він ужив до розвязки сеї завдачі. Чимало столїть навперед того Пітаґорас приніс із Індії в Европу штудерну видумку. Вона показувала сонце яко центро сістеми. Довкола него крутили ся круговими дорогами планети в такім порядку: Меркурій, Венера, Земля, Марс, Юпітер, Сатурн, і думало ся що всї вони вертять ся на своїх осях і крутять ся довкола сонця. По словам Ціцерона Нікетас думав, що як би приняти, що земля вертить ся на своїй оси, то було би легко пояснити недовідомий швидкий хід небес.

Є причина думати, що Арістархові твори згоріли в Александрійській Бібльотецї підчас пожару за Цезара. Одинока його розвідка, яка дійшла до нас, се названа вище різвідка про величину та віддаль сонця й місяця.

Арістарх приймав Пітаґорейську сістему яко таку, що показувала дійсні факти. То був результат признаня що сонце страшенно далеко і, значить, незвичайно велике. Геліоцентрична сістема, вважаючи таким чином сонце центральною кулею, спихала землю на дуже підрядне місце, роблючи її лиш одною зо шістьох планет.

Але се не одинокий причинок Арістарха до астрономії, бо, завважавши, що рух землї не дуже переміняє видимої позіції звізд, він вивів із сего, що вони від нас безмірно далї як сонце. Він, значить, як каже Ляпляс, із усїх давнїх людий мав найвірнїщі ідеї про величезність усего світа. Він знав, що земля зовсїм невидна, коли її порівнати до віддалїв звізд. Він знав і те, що над нами нема нїчого, окрім простору та звізд.

Але погляд Арістарха на розміщенє планетних тїл не признавано в старовину; всї волїли сістему запропоновану Птоломеєм і виложену в його „Syntaxis". Фізікальна фільософія тодїшнїх часів була дуже недокладна — один із Птоломеєвих закидів проти Пітаґорейської сістеми був той, що як би земля була в руху, то лишала би за собою повітрє тай лехкі тїла. Ось чому він клав землю в центральну позіцію, тай обертав довкола неї по черзї

Місяць, Меркурія, Венеру. Сонце, Марса Юпітера, Сатурна; за дорогою Сатурна починало ся небо нерухомих звізд. Що до сталих кришталових сфер, які рушали ся одна зі сходу на захід, а друга з півночи на південь, то се були фантазія Евдокса, на яку Птоломей не натякає.

Значить, Птоломейська сістема, се власне ґеоцентрична сістема. Вона лишала землю на її верховному становищі, то й не вражала релїґійних поглядів, анї християнських, анї могаметанських. Величезна слава її автора, видна спосібність його великого твору про механїзм небес піддержали її майже тисячу чотириста років — від другого до шіснайцятого столїтя.

У християнстві потрачено більшу частину сего довгого періоду на суперечку про природу Бога та боротьбу за церковну власть. Авторітет Батьків і пануюча віра в те, що Писаня обіймають суму всего знаня, відбирали всяку охоту досліджувати Природу. Коли повставав при нагоді скоротечний інтерес до якої астрономічної справи, то рішав ся зараз такими авторітетами як писаня Августина або Ляктанція, а не показом на прояви небес. Святій науцї давали таку велику перевагу над світською, що Християнство не вродило за пятнайцять сот років свого істнованя нї однісїнького астронома.

У Могаметанських націй було далеко краще. Вони починають плекати науку від здобутя Александрії в 638 р. після Р. Хр. .То було всего шість років після смерти Пророка. За несповна два столїта вони не лише що обізнали ся з Грецькими науковими письменниками, але й оцїнили їх вірно. Як ми вже згадували, халїф Аль-Мамун дістав по вмові з Михайлом III., копію „Syntaxis-a" Птоломея. Він її зараз-же переклав на Арабське. Вона стала до-разу великим авторітетом задля Сараценських астрономів. Від сеї підвалини дійшли Сарацени до розвязки деяких найважнїщих наукових завдач. Вони означили величину землї, завважали або списали усї звізди видимі на їх небесах, даючи більшим із них імена, які вони мають і доси на наших мапах і ґльобусах, установили дійсну довготу року, відкрили астрономічну рефракцію, винайшли годинник із вагадлом, поправили фотометрію звізд, означили криволїнїйну дорогу світляного проміня крізь повітрє, пояснили появи горізонтального сонця й місяця, тай те яким чином ми бачимо їх іще заки вони

зійшли і після того як вони зайшли; вони міряли висоту атмосфери, оцінюючи її на пятьдесять вісім анґлійських миль, дали вірну теорію меркненя та михкотіня звізд. Вони заснували першу обсерваторію в Европі. Їх обсервації були такі докладні, що і найліпші новіщі математики користують ся їх результатами. Так Ляпляс, у своїй "Systéme du Monde" (Система Світа), наводить обсервації Аль-Батагнія, яко безперечний доказ уменшеня ексцентричности земної дороги. Він користує ся обсерваціями Ібн-Юніса в своїй розвідці про нахилене екліптики і що до завдач більших нерівних рухів Юпітера тай Сатурна.

Се лише частина, тай то мала частина заслуг Арабських астрономів коло розвязки завдачі про природу світа. Тим часом Християнство було таке запаморочене, таке темне, що зовсім не дбало про сю справу. Його увага була занята образохвальством, транссубстанціяцією, заслугами святих, чудесами та чудесним лїченєм скриньками з мощами.

Сеся байдужність тривала до кінця пятнайцятого столїтя. Але навіть і тоді не було ніякої наукової понуки. Розворушували людий зовсім инші мотиви. Вони вийшли з торгового супірництва, і справа кулястости землї була рішена нарешті трьома мореплавцями: Колюмбом, Де Ґамою та Фердинандом Маґельляном особливо.

Торгівля зо Східною Азією була все джерелом безмірного богацтва задля західних націй, які по черзї мали її в руках. У середні віки вона скупила ся у Верхній Італії. Ведено її двома лїніями — північною, по Червоному та Каспійському морю, і далї караванами вельблюдів — головною кватирою сеї дороги була Ґенуя; і південною, через Сірійські та Єгипетські лимани тай Арабське море, з головною кватирою Венецією. Купці, які торгували по остатній дорозї, мали великий заробок і на перевозці за Хрестових походів.

Венеціянці дбали про приятельські зносини з могаметанськими властями Сірії та Єгипта, їм було позволено мати консуляти в Александрії й Дамасці і, невважаючи на воєнні несупокої в тих країнах, торгівля все таки вела ся доволї добре. Але північна або ґенуцька лїнія була зовсім розірвана нападали Татар і Турків, та воєнними й полїтичними злиднями в країнах, через які вона

йшла. Східна торгівля Ґенуї була не лише в небеспечному стані — а просто на краю погибелї.

Круглий видимий небосклін і його пірненє в морі, повільна поява і щезанє кораблїв на морі, мусить довести інтелїґентних мореплавців до переконаня про кулястість землї. Писаня Могаметанських астрономів і фільософів розширили сю доктріну на Заході Европи, але, як і можна було ждати, її приняли неприхильно теольоґи. Коли таким чином Ґенуя була на краю руїни, то деяким її мореплавцям упало на гадку, що як би сей погляд був вірний, то їхнї справи могли би поправити ся. Корабель який виплив би Ґібральтарським проливом на захід, мусїв би приплисти до Східної Індії. Тут були очивидячки й инші великі користи. Важкі поклажі можна було би перевозити без важкої та дорогої тяганини по суші і без переклажі.

Межи Ґенеуськими мореплавцями, які думали таке, був Хрістоф Колюмб.

Він росказує нам, що його увагу звернули на сю справу писаня Аверроеса та між його приятелями був Фльорентинець Тосканельлї, що займав ся астрономією і став могучим оборонцем кулястости землї. В самій Ґенуї Колюмб найшов мало заохоти. Тодї він потратив кілька років на заходи заінтересувати своїм замислом ріжних князїв. Іспанські церковники вказали на його нерелїґійне змаганє і собор у Саляманцї прокляв його; проти його правовірности витягли Пятикнижіє, Псальми, Пророків, Євангелія, Апостоли тай Писаня Батьків — св. Золотовуста, св. Августина, св. Ієронїма, св. Григорія, св. Василія тай св. Амвросія.

Але нарештї, заохочений іспанською королевою Ізабеллею і підпоможений богатою моряцькою фамілїєю Пінцонів із Пальоса, з якої дехто пристав до него особисто, він відплив 3-ого Августа 1492, трьома невеличкими кораблями з Пальоса, везучи з собою лист від короля Фердинанда до великого хана Татарії тай карту або мапу, зладжену на підставі Тосканельлївської. Саме перед о-півночю, 11-ого Октября 1492, він побачив із передньої вежі свого корабля михкотїнє світла навперед себе. У дві годинї після того вистріл із иншого корабля дав знати, що побачили землю. Як исходило сонце, Колюмб приплив до Нового Світа.

Коли він вернув ся в Европу, то всї думали, що він доплив до східних частин Азії, та що, значить, його подорож була теоретично вдатна. Сам Колюмб умер у сїй вірі. Але від численних подорожей незабаром після того, став звісний загальний обрис Американської берегової лїнії, тай відкритє Великого Південного моря, яке зробив Бальбоа, пояснило нарештї дїйсні факти пригоди і промах Тосканельлього та Колюмба, котрі думали, що дорога на захід від Европи до Азії не може бути більша як дорога від Італії до Ґнїнейського лиман, — дорога, яку Колюмб робив не раз.

У своїй першій подорожі, смерком 13-го Сентября 1492 р., бувши тодї півтретя степеня на схід від одного з Азорських островів Корво, завважав Колюмб, що компасові игли на кораблях уже не показують трохи на північний схід, але навертають на захід. Чим далї плили, тимбільший та більший ставав відхил. Колюмб не перший відкрив факт відхилу, але бесперечно перший відкрив лїнію, де не було відхилу. Коли вертали ся назад, то завважали супротивне; відхил на захід умнешав ся, поки не досягли сего мерідіяна, тодї игли знов показували на північ, так як треба. Далї, коли наближали ся до европейського берега, відхил був на схід. Колюмб вивів із сего, що невідхильна лїнія се стала ґеоґрафічна лїнія, або границя межи Східною та Західною Півкулею. Ось чому в булї з Мая 1493, папа Александер VI. приняв сю лїнію за вічну границю межи володїнями Іспанії та Портуґалії, коли розсуджував суперечки сих націй. Але потім відкрили, що лїнія посунула ся на схід. У 1662 р. вона сходила ся з лондонським мерідіяном.

По папскій булї, Портуґальскі володїня лежали по східнім боцї невідхильної лїнії. Але портуґальський уряд дізнав ся від якихось єгипетських Жидів, що можна було обплисти сушу Африки, бо на самім південнім її краю є ріг, який лехко обминути. Вислано експедіцію з трьох кораблїв під проводом Васка Де Ґами, 9-го Юля, 1497 р.; вона обминула ріг 20-го Ноября і доплила до Калькути, на березї Індії 19-го Мая 1498 р. По булї, ся подорож на Схід давала Портуґальцям право на Індійську торгівлю.

Заки обминено ріг, кораблї Де Ґами плили в загалї на південь. Завважано дуже швидко, що висота поляр-

ної звізди над горізонтом малїла і незабаром після того як доплили до рівника, ся звізда щезла з очий. Тим часом стали показувати ся инші звізди, з котрих деякі чинили пишні громади — звізди Південної Півкулї. Все те могло ся з теоретичними сподїванками, заснованими на допущеню кулястости землї.

Полїтичні наслїдки, які вийшли зараз після сего, поклали Папський Уряд у дуже прикрий стан. Його перекази й полїтика забороняли йому допускати якусь иншу форму землї, не плоску, бо вона була обявлена в Писанях. Затаїти факти було годї, софістика була марна. Торгове щастє покинуло тепер і Венецію і Ґеную. Лице Европи перемінило ся. Морська могучість перейшла із Середземних країн до набережних країн Атлянтицького океана.

Але Іспанський Уряд не піддав ся перемозї, яка так лехко прийшла його торговому супірникови. Він послухав уговорюваня якогось Фердінанда Маґенльляна, що Індію тай Острови Корінні можна досягнути, пливучи на захід, як би лише можна було найти пролив або прохід через землю, яку тепер признали „Американською Сушею"; та що, як ми се стало ся, то по папській булї, Іспанія мала право на торгівлю з Індією так само як Портуґалія. Під проводом Маґельляна була вислана експідиція з пятьох кораблїв, на яких було двіста трийцять сїм мужа; вона відпливала з Севільлї 10-го Августа 1519 р.

Маґельлян справив ся сміливо до Південно - Американських берегів, надїючи ся найти яку прогалину або перехід через сушу, куди він міг би досягнути великого Південного моря. Сїмдесять день він був задержаний на тій лїнії безвітрєм; його моряки налякали ся, думаючи, що запили в сторону, де нїколи не віють вітри, і що вони пропали. Та нї безвітрє, нї бурі, нї повстанє, нї втеки моряків, нїщо не могло захитати постанови Маґельляна. Через рік із верхом він відкрив пролив, який носить його імя і, як росказує Італїянець Піґафетті, який був з ним, він плакав з радости, коли побачив, що Бог поміг йому нарештї опинити ся тут, де він міг бороти ся з незвісними небеспеками Південного моря, „Великого й Тихого Океана".

З голоду він мусїв годувати ся кусниками шкіри та ременїв, якими були сям-там пообвязувані линви, мусїв

пити гнилу воду, його люди вмирали з голоду та шкорбуту, а про те сей чоловік, вірючи твердо в кулястість землї, плив усе на північний захід і не бачив заселеної землї більше як чотири місяцї. Він міркував, що вплив по Тихому морю найменше дванайцять тисяч миль. Він переплив рівник, побачив знов полярну звізду, і нарештї приплив до землї — до Розбійницьких Островів. Тут він зустрітив ся з Суматрськими пройдисвітами. Межи тими островами його вбили або дикуни, або таки його власні люди. Його підстарший, Себестіян д'Елькано, взяв провід над кораблем у свої руки, справляючи його на ріг Доброї Надії та виносячи страшенні злиднї. Нарештї він обплив сей ріг і потім у-четверте переплив рівник. 7-го Сентября, 1522 р., після більше як трирічної подорожі, він заякорив свій корабель, Сан-Вітторію, в С. Лякарському лиманї, коло Севільлї. Сей корабель сповнив найбільше дїло в історії людської породи. Він обплив землю.

Сан-Вітторія, пливучи на захід, вернула ся назад на місце, відки рушила. Від тодї теольоґічна доктріна про плоскість землї була звалена на віки.

Через пять років після скінченя Маґельлянської подорожі, спробовано в Християнстві у перше означити величину землї. Зробив се французький природознавець Фернель, що встановивши висоту полюса в Парижі, пішов опісля на північ, аж поки не зайшов на місце, де висота полюса була саме на один степень більша як у Парижі. Він зміряв віддаль межи двома стаціями числом оборотів одного з коліс свого воза, до якого був приробленний відповідний показчик, і вивів, що обсяг землї має коло двайцять чотири тисячі чотириста вісїмдесять італїянських миль.

Поміри, і то чим раз докладнїщі, зроблено в богатьох країнах: Снеллем у Голляндії, Норвудом межи Лондоном і Йорком в Анґлії, Пікардом під охороною Французької Академії Наук, у Франції. Плян Пікарда бив такий, аби звязати дві точцї рядом трукутників і, означивши таким чином довготу дуги мерідіяна межи ними, порівнати її з ріжницею широт, найдених астрономічними обсерваціями. Стації були Мальвуазінь коло Парижа та Сурдон коло Амієва. Ріжницю широт означено обсервацією зенїтних віддалей звізди δ в громадї Кассіопеї. В

сїй Пікардовій працї є дві інтересні річи: тут ужито в перше струментів із телєскопами; і результат працї був, як побачимо незабаром, задля Нютона першим потвердженєм теорії про загальну тяготу.

Того часу стало ясно з механїчних зауваг, особливо тих, які були виведені Нютоном, що, коли земля вертке тїло, то форма її не може бути досконалою кулею, але мусить бути сфероїдом, издавленим або сплощеним на бігунах. Із сего виходило би, що довгота степеня мусить бути більша коло бігунів як коло рівника.

Французька Академія зважила ся розширити Пікардову операцію, продовживши поміри в усїх натрямах і взявши результат за підвалину до докладнїщої карти Франції. Але вийшла проволока, і поміри зроблено аж у 1718 р. від Дюнкірка на півночи до південного края Франції. Як почали толкувати сї поміри, настала суперечка, бо одні казали, що виходить сфероїд вивершений, а другі казали, що здавлений; першу форму можна представити популярно цитриною, другу помаранчею. Аби се рішити, францускький уряд, за підмовою Академії, вислав дві експедіції задля зміряня степенів мерідіяна — одну над рівник, а другу як найдалї на північ; перша вибрала ся в Перу, остатна у Шведську Ляпляндію. Обі партії наткнули ся на величезні перепони. Але Ляпляндська комиссія скінчила свої обсервації далеко швидше нїж Перуанська, яка потрібувала цїлїсїньких девять років. Добуті таким чином результати помірів потвердили теоретичну сподїванку сплощеної форми. Від тодї зроблено чимало великих і докладних повторінь сеї обсервації, межи якими треба згадати про обсервації Анґлїчан в Анґлії тай Індії, та особливо Французів з нагоди заведеня метричної системи ваг і мір. Остатні міряня були початі Делямбром і Мешеном, від Дюнкірка до Барсельони відти-ж їх продовжили Біо тай Араґо до острова Форментери коло Мінорки. Довгота їх була коло півтринайцята степеня.

Окрім сего методу безпосереднього міряня, форма землї може бути встановлена обсервацією числа хитань вагадла тої самої довготи в ріжних широтах. Отсї обсервації, хоть і потверджують передущі результати, але дають землї трохи більшу еліптичність як найдено мірянєм

степенів. Вагадло хитає ся тим помаліще чим ближше рівника. З сего виходить, що тут далї від центра землї.

По найпевнїщим помірам, розміри землї можуть бути встановлені ось як:

Більший або рівниковий діяметер . .	7,925	миль
Менший або бігуновий діяметер . . .	7,899	„
Ріжниця або бігунове здавленє . . .	26	„

Такий був результат досліду форми й величини землї. Але ще тодї, як се не було означено, повстала инша суперечка, повна ще поважнїщих наслїдків. То була боротьба за позіцію землї супроти сонця та планетних тїл.

Коперник, Прусак, скінчив коло 1507 р. книгу: „Про Обороти Небесних Тїл". Він мандрував за-молоду по Італії, посвятив свою увагу астрономії та студіював в Римі математику. Із глибоких студій Птоломеєвої та Пітаґорасової сістеми він вивів, що остатня вірніща, і книга його мала піддержати її. Тямлючи про те, що його доктріни противлять ся зовсїм обявленій правдї тай знаючи на перед, що за них йому була би кара від Церкви, він висловив ся осторожно й апольоґетично, кажучи, що лише позволив собі спробувати, чи признавши рух землї, не можна би найти кращі від старих поясненя оборотів небесних тїл; що, роблючи се, він лише покористував ся привілеєю, яку мали й инші, то є класти гіпотези, які кому вгодно. Переднє слово було заадресовано до папи Павла III.

Віщуючи дуже добре, які можуть бути наслїдки, він здержував публїкацію своєї книги трийцять шість років, думаючи, що „не краще було би піти за Пітаборейцями тай иншими, які переказували свою доктріну лиш устно тай по приятелям". На просьбу кардинала Шомберґа він нарештї видав книгу в 1543 р. Друкований примірник її принесено йому на його смертну постїль. Доля книги була така, як він віщував. Інквізіція осудила її яко єретицьку. В присудї, забороняючому книгу, Конґреґація Індекса обжалувала його сістему яко „брехливу Пітаґорейську доктріну, зовсїм противну Святому Письму".

Астрономи кажуть справедливо, що Коперникова книга "De Revolutionibus" перемінила лице їхньої науки. Вона заснувала безперечно геліоцентричну теорію. Вона

показала, що віддаль нерухомих звізд безконечно велика та що земля лише точка на небесах. Випереджаючи Нютона, Копернік признавав ваготу сонцеви, місяцеви тай небесним тілам, але промахнув ся допустивши, що небесні рухи мусять бути кругові. Обсервації Марсової дороги тай його ріжні діяметри в ріжні часи привели Коперніка до його теорії.

Обжаловуючи, таким чином, Копернікову сістеми яко противну обяві, церковні авторітети були певно спонукувані до того глибоко розвагами про її наслідки. Скинути землю з її центральної пануючої позіції, дати їй чимало рівних і богато більших від неї небесних тіл, се, на їх думку, вменшало її права на Божу увагу. Коли кожда з безчисленних міріяд звізд була сонцем, обставленим обкрутними кулями, які заселені свідомими істотами як ми, та коли ми так лехко впали і були викуплені такою страшенною ціною, як смерть Сина Божого, та як же-ж воно з ними? Чи межи ними не согрішив ніхто або не може согрішити так як ми? Відки-ж їм узяти Спасителя?

В 1608 р. відкрив Голляндець Ліпперсгей, що коли дивити ся крізь два скла з'єдинені з собою звісним способом, то далекі річи вбільшають ся і їх видно дуже ясно. Він винайшов телєскоп. На другий рік Фльорентинець Галилей, славний своїми математичними й науковими писанями, вчувши про сю природу, але не знаючи подробиць конструкції, винайшов форму струмента задля себе. Поправляючи його мало-по-малу, він устиг зладити струмент, який міг побільшувати трийцять раз. Досліджуючи місяць, він завважав, що там є долини, так як на землї, тай гори, які кидають тінь. Давно розказували, що в Плєядах було колись сім звізд, але леґенда додавала, що одна з них щезла таємно. Справивши свій телєскоп на Плєяди, Галилей переконав ся, що міг лехко нарахувати там сорок звізд, не менше. Коли він лише глянув, скрізь відкривав звізди, зовсім невидимі голим оком.

У ночи 7-ого Января 1610 р., він завважав три невидні звізди в простій лінії коло планети Юпітера, а через кілька вечерів і четверту. Він завважав, що вони крутили ся дорогами довкола тіла планети і переконав ся з радістю, що вони показують мініятурний образ Копернікової сістеми.

Звістка про сї чудеса збудила до-разу загальну увагу. Духовні авторітети побачили зараз їх тенденцію, яка грозила доктрінї про те, що вселенна була зроблена задля чоловіка. До сотворіня міріяд звізд, до того часу невидимих, мусїло спонукати щось инше, як освічуванє чоловікови ночи.

Закидали Коперніковій теорії, що коли планети Меркурій і Венера крутять ся довкола сонця в серединї земної дороги, то вони повинії би показувати фази подібні місяцевим; і що в Венери, такої пишної та блискучої звізди, сї фази повинні би бути дуже видні. Копернік признавав силу сего закиду і старав ся найти поясненє, але марно. Отже Галилей, справивши свій телєскоп на сю планету, відкрив, що сповідані фази справдї істнують; ось вона росла, далї стала пів-місяцем, трьома четвертинами місяця, нарештї повним місяцем. Перед Коперніком думали, що планети світять своїм власним світлом, але фази Венери й Марса показали, що їх світло відбиване. Арістотелева думка, що небесні тїла ріжнять ся від земних своєю нерухомістю, була вдарена сильно Галилеєвими відкритями, що на місяцї є гори й долини, так як на землї, що сонце не є досконале, але має скази на лицї тай крутить ся на своїх оси, а не стоїть у станї величного супокою. Сама поява нових звізд кинула поважні сумніви на сю теорію про непорушність.

Отсе тай богато инших прегарних телєскопних відкрить потверджувало чим раз більше правду Копернікової теорії тай налякало Церкву страшенно . Підлі й темні церковники заявляли, що се туман або ошука. Декотрі казали, що на телєскоп можна здавати ся сяк так що до земних річий, але з небесними тїлами воно зовсїм не те. Инші заявляли, що винахід Галилея се просто приклад Арістотелевої уваги, що звізди можна бачити в день зо дна глибокого колодязя. Галилея обвинили за ошуку, єресь, богохульство тай атеїзм. Задля своєї оборони він написав лист до аббата Кастельлього, кажучи, що Писаня не мали бути нїколи науковим авторітетом, але лише моральною вказівкою. Се ще більше попсувало справу. Його покликано перед Святу Інквізіцію під обжалуванєм за те, що він учив, що земля крутить ся довкола сонця, доктріна „зовсїм противна Писаням". Йому наказано відкликати сю єресь, а нї то буде замкнений у

тюрму. Йому радили відректи ся від навчаня й оборони Коперніковоі теорії тай з'обовязати ся, що не буде на далї анї публїкувати анї підпирати її. Знаючи добре, що Правдї не потрібно мучеників, він пристав на наказаний відклик тай обіцяв, чого від него хотїли.

Шіснайцять років Церква мала супокій. Але в 1632 р. Галилей зважив ся видати свій твір під заголовком „Сістема Світа", де боронено Коперніковy доктріну. Його знов покликано перед Інквізіцію в Рим, під обжалуванєм за те, що казав, що земля крутить ся довкола сонця. Йому заявлено, що він навів на себе кару за єресь. На колїнках, поклавши руку на Біблїю, він мусїв відректи ся доктріни про рух землї тай проклясти її. Що за видовище! Сей шановний, найславнїйщий тодї муж був присилуваний під загрозою смерти перечити факти, про правду, яких знали його судьдї так само як і він. Його замкнули потому в тюрму, обходили ся з ним безсердечно гостро цїлих десять років його житя тай заборонили поховати його на цвинтарі. Чи-ж не мусить бути бріхня те, що потрібує задля підпори тілько ошуки, тілько варварства! З думок, які таким чином боронила Інквізіція, сміє ся тепер увесь цівілїзований світ.

Один із найбільших новіщих математиків, згадуючи про сю справу, каже, що точка, за яку тут перечили ся, була задля людий одна з найцїкавіщих, через позіцію яку признано землї, де ми живемо. Як би земля стояла непорушно серед світа, то чоловік мав би право вважати себе головним предметом клопоту Природи. Але як би земля була лиш одною з планет, які крутять ся довкола сонця, невидним тїлом у сонїчній сістемі, то вона пропала би зовсїм у безмірному просторі небес, де сеся сістема — лише невидна точка, хоть як вона видає ся нам велика.

Побідне встановленє Коперніковоі доктріни датує ся від винаходу телєскопа. Незабаром після того годї було подибати в усїй Европі астронома, який не приймав би геліоцентричну теорію я її головним домаганєм, подвійним рухом землї — раз, довкола власної оси і, другий довкола сонця. Коли задля остатного було ще потрібно доказу, то його дало велике Брадлеєве відкритє аберрації нерухомих звізд, аберрації, залежної по части від проґресівного руху світла, по части від обороту зе-

млї. Брадлеєво відкрите було таке-ж важне як і відкрите настаня рівних днів і ночий. Ремерово відкрите проґресівного руху світла, хоть було названо Фонтенеллем зрадливою помилкою і не було допускано Кассінім, але пробило ся нарештї силою і було признано загально.

Тепер потрібно було добути вірні ідеї про розміри сонїчної сістеми, або, беручи завдачу в більше обмеженій формі, означити віддаль землї від сонця.

За Коперніка думали, що віддаль сонця не може бути більша як пять мілїонів миль, тай то було чимало таких, які вважали сю оцїнку занадто вбільшеного. Але розглядаючи обсервації Тіхо Брага, Кеплєр вивів, що помилка була власне в супротивнім напрями, та що оцїнку треба вбільшити бодай до тринайцятьох мілїонів. У 1670 р. показав Кассіні, що сї цифри зовсїм не відповідають фактам і дав свій обрахунок на вісїмдесять пать мілїонів.

Перехід Венери поперед лице сонця, 3-ого Юня, 1769 р., був угаданий на перед і була оцїнена його велика вага задля розвязки сеї головної завдачі поквапністю робити обсервації, так що в Европі було пятьдесять стацій в Азії шість, а в Америцї сїмнайцять. Задля сего Анґлїйське правительство післало Кука в його славну першу подорож. Він опинив ся в Отаїтї. Його подорож була вдатна. ?Сонце зійшло без хмар і небо було ясне увесь день. Перехід на Куковій стації тривав майже від пів до девятої рано до третьої після полудня, і всї обсервації зроблено гарно.

Але про розборі обсервацій, зроблених на ріжних стаціях, показало ся, що в них не було бажаної згоди — бо результат хитав ся межи вісїмдесятьма осьмома та стома девятьма мілїонами. Через те славний математик Енке переглянув їх у 1822—24 і вивів, що горізонтальна сонїчна паральлякса, то є кут, під яким видить ся зі сонця пів-діяметер землї, чинить 8 $\frac{576}{1000}$ секунд; се давало віддаль 95,274.000 миль. Опісля сї обсервації були знов розглянені Банзеном, що подав їх результат на 91,659.000 миль. Ще пізнїще Леверріє найшов 91,759.000. Айрі та Стон, иншими методами нарахували 91,400.000; сам Стон, переглянувши старі обсервації, 91,730.000; і нарештї Фуко і Фізо, фізничними експеріментами, які означували

швидкість світла і, значить, ріжнили ся по своїй природі від перехідних обсервації, найшли 91,400.000. Заки будуть установлені результати переходу 1874 р. мусимо, значить, приймати, що віддаль землї від сонця трохи менша як девятьдесять два мілїони миль.

Коли вже раз ся віддаль установить ся, то розміри сонїчної сістеми можна буде означити лехко й докладно. Доволї буде згадати, що віддаль найдальшої доси звісної планети, Нептуна від сонця коло трийцять раз більша як віддаль землї.

[Віденьський астроном, др. Едмунд Вайс подає в своїй працї Bilder-Atlas der Sternenwelt (1888 р.) такі цифри: земля віддалена від сонця 148.7 мілїонів кільометрів (анґлїйська миля = 1.523.97 метрів), сонце має в діяметрі 1,386.690 кільометрів або 108.71 земних діяметрів і важтиь 322.000 рази тілько, що земля. Вага сїмох инших планет нашої сонїчної сістеми (беручи вагу землї за одиницю) ось яка: Меркурій 0.04, Венера 0.78, (Земля 1.00), Марс 0.11, Юпітер 308, Сатурн 92, Уранос 14, Нептун 17; діяметер їх (проти діяметра землї): 0.38, 0.94, 1.00, 0.53, 11,27.9,55, 4.64, 4.31; віддаль від сонця (мілїонів кільометрів): 57.5, 107.5, 148.7, 226.5, 773.8, 1417.8, 2851.4, 4467.6. — М. П.]

За підмогою сих чисел ми можемо почати цїнити справедливо доктріну про людську долю в усему світї — доктріну про те, що всі річи були зроблені задля чоловіка. Коли дивити ся із сонця, то земля сходить на точку, на порошину, яка вилискує ся в його проміню. Коли читач бажає докладнїщої оцїнки, то нехай держить сторінку отсеї книжки на кілька стіп від своїх очер; опісля нехай здумає собі одну з її точок або перепинок; отся точка більша в поверхнї кілька сот рази від землї, коли на неї дивити ся із сонця!

Що-ж може значити така майже невидима частинка? Можна собі подумати, що хотьби її відсунено або й знівечено, то се було би зовсїм незамітно. Що значить одна з тих людських монад, яких кишить на поверхнї сеї ледви видимої точки поверх тисячі мілїонів, і з мілїона яких ледви одна лишить слїд свого істнованя? Що значить чоловік, його радощі або його муки?

Між арґументами, які висували ся проти Коперніковоі сістеми, тодї як вона була оповіщена, був один арґу-

мент великого Детського астронома Тіхо Брага, висунений первісно Арістархом супроти Пітаґореєвої сістеми, а то, що коли би, як говорено, земля крутила ся довкола сонця, то мусїла би бути переміна напряму в появі нерухомих звізд. Є час, коли ми буваємо ближше якоїсь сторони небес на віддаль рівну цїлому діяметрови земної дороги, як ми були шість місяців перед тим, і через те повинна би бути переміна в діповідній позіції звізд; повинно показувати ся, що вони росходять ся, коли ми наближаємо ся до них, і сходять ся, коли ми віддаляємо ся від них; або, говорячи по астрономічному, сї звізди повинні би мати рокову паральляксу.

Паральлякса звізди се кут межи двома лїніями, потягненими від неї — одна до сонця, друга до землї.

Тодї брали дуже малу віддаль землї від сонця. Як би були знали тодї, так як знають тепер, що ся віддаль більша як девятьдесять мілїонів миль або що діяметер земної дороги чинить більше як сто вісїмдесять мілїонів міль, то сей арґумент був би безперечно дуже важкий.

У відповідь Тіху говорили, що як паральлякса тїла вменшає ся в міру зросту його віддалї, то звізда може бути так далеко, що її паральляксу годї завважати. Ся відповідь, як показало ся, вірна. Відкритє паральлякси звізд залежало від видосконаленя струментів до міряня кутів.

Паральлякса звізди *a* Центавра, гарної двоістої звізди на Південній Півкулї, яка вважає ся тепер найближчою з рухом звізд, була означена в перше Гендерсоном і Меклєром на Розї Доброї Надії в 1832—33 р. Вона чинить коло девять десятих секунди. Значить, сеся звізда віддалена від нас майже двіста тисяч рази тілько, що сонце. Із тої звізди сонце, навіть як би воно було таке велике, що займало би сю дорогу землї, то є сто вісїмдесять мілїонів у діяметрі, було би лише точкою. Вона обкручує ся зі своїм товаришем довкола сдільного їхнього центра тяготи раз на вісїмдесять один рік, і через те бачить ся, що вся маса їх менша від маси сонця.

Звізда 61 Лебедя звізда шестої величини. Її паральлякса була найдена в перше Бесселем у 1838 р. і має вона коло одної третини секунди. Значить, віддаль її від нас

чинить далеко більше як пятьсот тисяч рази тілько, що віддаль сонця. Вона обкручує ся зі своїм товаришем довкола спільного їхнього центра тяготи раз у пятьсот двайцять років. Уся їх вага чинить коло одної третини ваги сонця.

Є причина думати, що велика звізда Сірій, най блискутїща на небесах, є коло шість рази далї як *a* Центавра. Її діяметер має мабуть дванайцять мілїонів миль і світло її є двіста рази блискутїще як світло сонця. А про те її діяметра годї звіряти навіть крізь телєскоп; вона видає ся лише дуже блискучою іскрою.

І так, звізди визначають ся не лише видимою, але й дійсною величиною. Вони, як показує спектроскоп, ріжнять ся дуже хемічним і фізичним складом. Сей інструмент обявляє нам і триванє житя звізди, через переміни в здатности ломити посилане світло. Хоть, як ми бачили, найближша від нас звізда находить ся в величезний і незмірній віддалї, то се лише перший ступінь — є инші звізди, яких промінє потребувало би тисячей, ба мілїонів років, аби дійти до нас! Межі нашої власної сістеми є далеко за досягами наших найбільших телєскопів; що-ж тут казати про инші, дальші сістеми? Світи розсипані мов порох у безоднях простору.

Не вже-ж оті величезні тїла — яких міріяди розміщені в такій далекій далечинї, що наші голі очи не можуть завважати їх — не вже-ж вони не мають иншої цїли, окрім назначеної їм теольоґами, то є світити нам? Чи їх велика величина не показує, що вони яко центри сили, мусять бути й центрами руху — сонцями задля инших сістем світів?

Ще тодї як сї факти були звісні дуже недокладно — та правду кажучи, то були швидше міркованя нїж факти — Італїянець Джіордано Бруно, який родив ся в сїм років після смерти Коперніка, видав твір про „Безконечність Вселенної тай Світів"; він був те-ж второмо „Вечірніх Розмов у Середу Великого посту", оборони Коперникової сістеми тай твору про „Одиноку Причину Річий". До сего треба додати ще й аллєґорію, видану в 1584 р., „Прогнанє Тріюмфуючого Явіря". Окрім того він зібрав задля вжитку будущих астрономів, усї, які міг добути, обсервації нової звізди, що появила ся раптово в Кассіо-

неї 1572 р., і ставала чим раз блискучіща, аж перейшла всї инші звізди. Її можна було бачити любісїнько в день. Коли се, 11-ого Ноября, вона стала така ясна як Венера, тодї, як вона найяснїща. Кілька місяців вона показувала ріжні відтїнки красок і щезла в Мартї 1574.

Звізда, яка появила ся раптово в Серпентарію, в часи Кеплера (1604), була зразу яснїща від Венери. Вона тривала більше як рік і переїшовши ріжні відтїнки пурпурового, жовтого та червоного світла, погасла.

Бруно лагодив ся первісно задля Церкви. Він став Домінїканцем, але, міркуючи, почав сумнївати ся в транссубстанціяції та в непорочнім початю. Не стараючи ся таїти своїх думок, він попав швидко під осуд духовних авторітетів і мусїв шукати пристановища, по черзї у Швейцарії, Франції, Анґлії, Ґерманії. Чуткі гончі Інквізіції слїдили його люто і загнали його нарештї назад в Італїю. Він був арештований у Венеції тай замкнений у Піомбі (Оловяну Тюрму) на шість років, без книжок, без паперу, без приятелїв.

В Анґлії він мав відчити про многоту світів і написав там, по італїянськи, свої найважнїщі твори. Не мало причиняло ся до гнїву на него і те, що він виступав без перестанку проти нещирости тай ошуки своїх гонителїв — що куди лише він появляв ся, він находив скрізь скептіцізм, побілений або затаєний лицемірством; і що він не воював проти віри людий, але проти їх нїби-то віри; що він боров ся з правовірністю, у якої не було анї моральности, анї віри.

У своїх „Вечірнїх Розмовах" він настоював на тім, що Писаня не мали нїколи вчити науки, але лише моральности, та що їх не можна вважати якимось авторітетом в астрономічних і фізичних справах. Особливо ми мусимо відкинути погляд, який вони нам обявляють про будову світа, то є, що земля плоска рівнина, підперта стовпами, що небосклін твердь — підлога неба. Навиворотъ ми мусимо знати, що вселенна бесконечна та що вона наповнена само-світними й темними світами, з яких богато заселені; що над нами і довкола нас нема нїчого лише простір та звізди. Його міркованя про сї справи довели його до висновку, що Аверроесові погляди не далекі від правди — що є Інтелєкт, який одушевляє вселенну, і видимий світ се лиш еманація або проява того Інтелєкта,

зроджена й піддержувана силою від него і як би сю силу відняти, то всї річи щезли би. Сей вічно-присутний, всепреймаючий Інтелєкт є Бог, який живе в усїх річах, навіть таких, які про око не живуть; що всяка річ готова стати орґанїзмом, перейти в житє. Значить, Бог „Одинока Причина Річий". „Усе в Усїм".

Ось чому Бруна можна класти серед фільософічних письменників між Аверроеса та Спінозу. Остатній думав, що Бог і Вселенна то одно, що всї події роблять ся по невідмінному закону Природи, по непереможній необхідности; що Бог се Вселенна, яка робить ряди потрібних рухів або актів, через нутрішню, неперемінну та непереможну енерґію.

По наказу духовних авторітетів, Бруна взяли з Венеції в Рим, і замкнули в тюрму Інквізіції, обжалувавши його не лише за те, що він єретик, але й єресіярх, який написав безличні річи про релїґію; особливо винували його за те, що він навчав про многоту світів, доктріна, яка противить ся всему св. Письму і є ворожа обявленій релїґії, особливо що до пляну спасіня. Після дворічної муки в тюрмі, його привели перед судіїв, признали винним у названих учинках, виключили з церкви і після того, як він чесно не відрік ся своєї науки, його передали світським властям задля покараня „по змозї милосердного і без проливу крови", лячна формула, яка значила: спалити вязня на вогнищі. Знаючи добре, що його мучителї можуть знищити його тїло, але думки його жити муть серед людий, він сказав своїм судїям: „Ви мабуть з більшим острахом постановляєте на мене присуд, ніж я його приймаю". Присуд був виповнений, і його спалено в Римі, 16-ого февраля 1600 р.

Ніхто не може згадати без жалю про муки тих безчисленних мучеників, яких вела на вогнища, ба одна, ба друга партія, за їх переконаня. Але кождий з них мав в остатну годину могучу й певну підпору. Перехід із сего житя в будуще, хоть і через важку пробу, був переходом із минучого нещастя у вічне щастє, втекою від земних лютощів до небесної милосердности. На своїй дорозї темною долиною, мученик вірив, що була невидима рука, яка поведе його, приятіль, який піддержить його ще щиріще та твердїще в жаху поломіни. Задля Бруна не було такої підмоги. Фільософічні погляди, за які він посвятив

своє житє, не могли зовсім розрадити його. Він мусів бороти ся в остатній боротьбі сам один. І чи нема чогось дійсно величного в поставі сего одинокого чоловіка, чогось такого, чому людська природа не може надивувати ся, як стоїть у темній салї перед своїми невмолимими судіями? Нема нї обвинителя, нї свідка, нї оборонця, лише слуги Святої Інквізіції, одягнені чорно, вештають ся потайно. Кати з приладами до мук чекають у низу в склепах. Йому кажуть просто, що він навів на себе сильні підозріня в єресі, бо казав, що є й инші світи окрім нашого. Його питають, чи не відкличе він, чи не відрече ся своєї помилки. Він не може й не хоче перечити того, що признає за правду, і мабуть — бо він робив се часто перед тим — мабуть він каже своїм судіям, що й вони самі в серцї вірять то само. Яке противенство межи сею сценою мужної гідности, непохитної твердости, неподатної любви до правди, та иншою сценою, яка відбула ся більше як пятнайцять столїть тому, коло ватри на подвірю у первосвященника Каяфи, коли когут запіяв і „Господь обернув ся і поглянув на Петра (Євангеліє Луки XXXII. 61)! А власне на Петрі Церква заснувала своє право зробити з Бруном так, як ізробила.

Та чейже близить ся день, коли потомство викупить отсей великий церковний злочин, і статуя Бруна стане в церкві св. Петра в Римі.

* * *

[День той настав швидко, але в инакшій, далеко величнїщій формі, як уявляв собі ш. автор: Дная 9-ого юня 1889 р. відкрито в Римі памятник Д. Бруна — не в церкві св. Петра (бо се й не можливо, поки вона буде первопрестольною святинею католїцизму і католїцизм католїцизмом), але на місцї великого церковного злочину з 16-ого февраля 1600 року, на Campo dei Fiori. Памятник се бронзова статуя 3.30 м. висока, на ґранїтній підставі 5 метрів заввишки — твір одного з найбільших італїянських артистів, Етторе Феррарі. Бруно стоїть тут яко чернець Домінїканин із книжкою в руках — скромний, але самосвідомний, рішучий, із сильними, енерґічними рисами та великими, могучими очима. На передї статуї напис: „A Bruno il secolo da lui divinato qui dove il rogo arte”

(Брунови вік ним угаданий, на місці, де горіло його вогнище); з трьох инших боків бронзові таблиці з найважніщими хвилинами його житя: на першій він показаний яко бесідник в Оксфорді, на другій яко обжалуваний перед трибуналом Інквізіції, на третій яко мученик на вогнищі; поверх сих таблиць ряд бронзових медаліонів із погрудями борців та мучеників за волю людської думки: Арнольда з Бресчії, Петра Рамуса, Мих. Сервета, Івана Гуса, Галилея й т. и.

Памятник відкрито при величезний, палкій участи найперше самого італіянського народу. Похід борців за волю Італії, студентів університетських, фармазонів, міщан, робітників і селян — представителів поверх 3000 італіянських товариств і громад — потрібував мало не дві годині, поки перейшов поперед статую Бруна, віддаючи йому честь, яко найгіднїщому синови Італії тай великому мученикови за найдорожше в людині — за волю її духа... Яке величезне противенство межи сею сценою і сценою з 16-ого февраля 1600 р., коли то бездушна, безсердечна товпа набожних, що зійшли ся були в Рим задля відпусту, дивила ся мовчки на муки Брунові, вибухаючи в ряди-гори диким сміхом, як кати знущали ся над ним, і нарешті, коли його обхопила поломінь, упала на колінки і тягла за катами глумливі пісні на него!... Коли згаданий повище похід машерував поперед подобу Бруна, то представителї науки, волї й поступу величали Бруна промовами, — горячими, але скромними й терпимими, навіть до головних виновників Брунової смерти. Один бесідник, Джованні Бовіо сказав про сучасного папу Льва XIII. таке: „Не яло ся нам у сю величну, врочисту хвилю глумити ся над старцем у Ватикані тай обкидати його погордою; він є жертва доґми, і тота доґма здавлює йому груди, з яких нераз може виринуло би любовне поздоровленє Італії"...

Далеко не так терпимо поставила ся до сеї події католицька партія, задля котрої 9-ого юня 1889 р. був немов судним днем. Сам папа втік був на той час із Рима і громада Карпінетто, де він родив ся, одна однісінька на всю Римську провінцію, не взяла участи в святї — в противенстві до рідної громади Бруна Нолї, яка парадувала на найчільнїщому місці свята. Орґана католицької партії ще й тепер обкидали болотом великого Покійника, а

найкрайніщі з них заявили просто, що смерть його була згідна з волею божою, з людською совістю тай справедливістю, ба, що так би треба робити й тепер з усіми вільнодумцями. Словом, торжество Бруна дало католицькій партії нагоду показати, що вона й доси стоїть супроти волї людської думки та цівілїзації на свойому давньому середньовічному становищі.

В торжестві взяв участь увесь цівілїзований світ; один бесїдник, славний учений Молешот сконстатував, що всї народи були репрезентовані в Римі; хто не міг бути особисто, слав бодай лист або телеґраму і з заявою своєї пошани до Бруна та солїдарности з безпосередними участниками торжества (була там і русько-українська телеґрама, вислана мною й Франком і підписана й Поляками: дром Софією Дашинською, та Яном Касправичем. Вона величала італїянський нарід за те, що родив такого чоловіка тай святкує його память і кінчила ся словами: Vicisti, Bruno — побідив єси, Бруно!)... Болюче вражає, коли подумати, що не чути було на тому святї голосу того, хто мабуть найгорячіще з усїх приняв би був таку пошану Бруна і чиї працї певно прискорили те велике свято побіди Бруна й людської цівілїзації над католїцізмом — не чути було голосу автора сеї книжки: йому не судило ся діждати сеї радісної хвилї — він умер 7 років перед тим...

М. П.]

VII.

СУПЕРЕЧКА ЗА ВІК ЗЕМЛЇ.

Погляд св. Письма, що земли лише шість тисяч років і що вона була зроблена за тиждень. — Патрістична хронольоґія заснована на віках патріярхів. — Перепони від ріжних оцінок у ріжних переводах Біблії.

Леґенда про Потопу. — Нове заселенє. — Вавилонська Вежа: помішанє мов. — Первісна мова.

Кассінї відкриває сплощенє планети Юпітера. — Нютон відкриває сплощенє землї. — Вивід, що вона була сформована механїчними причинами. — Се потверджують ґеольоґічні відкритя водяних скал; скріпляють орґанїчні останки. — Треба допустити страшенно довгі періоди часу. — Заміна доктріни про Сотворінє доктріною про Еволюцію. — Відкритя про вік Чоловіка.

Міра часу й простору світа безконечні. — Здержаність розмови про вік світа.

1

Дійсна позіція землї в усему світї була встановлена аж після довгої та завзятої боротьби. Церква вживала всїх своїх сил, навіть кари смерти, задля піддержаня своїх ідей. Але дарма. Докази в користь Коперніковоі теорії ставали непереможні. Нарештї допущено загально, що сонце є центральне, верховне тїло нашої сістеми, а земля лише одна з сїмї його планет, тай то не найбільша.

Коли настала черга на справу про вік світа, то Цер-

ква, навчена кінцем передущої суперечки, не противила ся діяльно, як робила перше. Бо, хоть її перекази були знов у небеспеці, то все-ж таки вони не були, на її думку, так дуже загрожені. Скинути землю з її верховного місця значило, як казали духовні авторітети, підкопати дійсну підвалину обявленої правди, але розмови про час сотворіня можна, мовляв, дозволити до певних границь. Тим часом її границї були переступлені дуже швидко, і таким чином суперечка стала така-ж небеспечна, як і передуща.

Годї-ж було приняти пораду Плятона в його „Тімею", коли він росказує про сю справу — про початок усего світа: „треба і менї, що говорю, і вам, що судите, тямити, що ми лише люди і значить коли приймаємо імовірний мітольоґічний переказ то не годить ся нам слїдити його далї". Від часу св. Августина, Писаня стали великим і остатнїм авторітетом у всїх науках і теольоґи вивели з ним схеми хронольоґії таї космоґонії, які стали камінєм перешкоди задля поступу реального знаня.

Ми натякнемо лише на деякі найголовнїщі риси тих схем; подробиці їх розібрати лехко. Так, зо шістьох днїв творива її суботнїшнього дня пропочивку, та з того, що, як нам росказувано, день у Господа то немов тисяча років, вивели, що триванє світа буде шість тисяч років мук, і додаткова тисяча, millenium пропочивку. Допускали загально, що тодї, як родив ся Христос, земли було коло чотири тисячі років, але-ж Европа так не дбала про студії своїх лїтописий, що аж до 527 р. після Хр. не мала власної хронольоґії. Тодї римський ігумен Dionysius Exiguus, або Денис Менший, установив просту еру, і дав Европі її теперішню Християнську хронольоґію.

Метод, ужитий до означеня найдавнїщих хронольоґічних дат, то було обрахунки, засновані головно на житях патріярхів. Дуже важко було помирити числові незгоди. Навіть коли Мойсей, як було признано в ті некритичні часи, був автором книг, приписаних йому, то все-ж таки не звертали уваги на факт, що він росказував про події, з яких декотрі стали ся поверх дві тисячі років перед його різдвом. Ледви чи здавало ся потрібним дивити ся на Пятикнижіє яко на повне натхнінє, бо зовсїм не подбано про встанову його справности. Ріжні копії, які перебули пригоди часу, відміняли ся дуже; так Сама-

ританська копія рахувала тринайцять сот і сім років від Сотворіня до Потопи, Єврейська шіснайцять сот пятьдесять шість, Сімдесятниця двайцять дві сотці шістьдесять і три. Сімдесятниця рахувала від Сотворіня до Авраама пятнайцять сот років більше від Єврейської. Але в загалї хилили ся до думки, що Потопа була десь у дві тисячі років після Сотворіня, а через других дві тисячі років родив ся Христос. Люди, які дуже займали ся сею справою, кажуть, що було не менше як сто трийцять і дві ріжні думці про те, якого року появив ся Христос, і через те вони заявляли, що непорадно було приймати числа Писаня надто докладно, бо було ясно з великих відмін у ріжних копіях, що промисел божий не подбав про вдержанє вірного тексту, анї небуло нїякого знаку, по якім люди могли би дійти до одинокого автентичного перекладу. Навіть у незвичайно шанованих текстах були неминучі помилки. Так по Сімдесятниці Метусаіл жив і після Потопи.

Думали, що в передпотопному світї рік мав триста шістьдесять днів. Декотрі твердили навіть, що то був початок роздїлу круга на триста шістьдесять степенів. За Потопи, як заявляло чимало теольоґів, рух сонця перемінив ся, і рік став довший на пять день і шість годин. Переважувала думка, що ся чудна подія стала ся 2-го ноября 1656 року після сотворіня світа. Але др. Уістон, який любив більшу докладність, радив відкласти її до 28-ого ноября. Декотрі думали, що веселки не було видно аж до після потопи; инші, очивидячки розумнїщі, виводили, що вона була встановлена тодї в перше яко знак. Аж як люди вийшли з ковчега, їм було позволено їсти мясо, бо передпотопники були рослиноїди! Потопа не наробила, бачить ся, нїяких великих ґеоґрафічних перемін, бо Ное, здаючи ся на своє передпотопне знанє, почав дїлити землю межи своїх трьох синів, даючи Яфетови Европу, Семови Азію, Хамови Африку. Про Америку він не подбав, бо не знав про її істнованє. Сї патріярхи, не налякашви ся грізних пустинь, у які йшли, невисохлої болотнї та непроходимих лїсів, почимчикували в назначені їм маєтности тай стали заселяти суші.

За сімдесять років Азіятська родина зросла до кілька сот душ. Вони пішли в Мезопотамські долини, і тут, не можемо вгадати з якої речи, почали класти вежу „якої

верх досягав би до неба". Евсевій навчає нас, що ся праця тривала сорок років. Люди покинули її аж тоді, як настало чудесне поміжане їхньої мови тай розсіяло їх усіх по землї. Св. Амвросій доказує, що се помішане не могло бути зроблене людьми. Оріґен думає, що й не ангели зробило його.

Се помішане мов викликало серед теольоґів чимало чудних мудровань про первісну мову чоловіка. Декотрі думали, що Адамова мова складала ся з самих імен, що імена були односкладні, та що помішане вийшло через заведене богатоскладних імен. Але сї вчені мужі мусїли певно пересліпити чимало розмов, наведених у книзї Бития, як напр. розмови межи Всемогучим і Адамом, вужем і Евою й т. и. Там є всї частини мови. Але годили ся в тім, що первісна мова була Єврейська. Воно й мусїло так бути, по загальним прінціпам патріцистизму.

Грецькі Батьки обрахували, що в часи розсїяня зробило ся сїмдесять і дві нації і з сим виводом годить ся св. Августин. Але, бачить ся, признавано деякі трудности в сих обрахунках; так учений др. Шокфорд, який розбирав усї названі справи дуже докладно в своїм вивершенім творі „On the Sacred and Profane History of the World connected", доказує, що в кождому з сих королївств не могло бути більше як по двайцять одно або двайцять і двоє мущин, жінок і дїтий.

Дуже важною точкою в сїй сістемі хронольоґічного обрахунку, заснованого на віках патріярхів, була велика довгота житя, якої доживали ті славні люди. Думали загально, що перед Потопою „були вічні рівні дни і ночи" і не було ніяких перемін у Природї. Після сеї подїї довгота житя вменшила ся на половину, а в часи Псальміста впала до сїмдесяти років, і так воно й доси. Про гострі клїмати казали, що вони повстали за Потопи від пересуненя земної оси і до сего поганого наслїдка додали ся шкідливі впливи сеї загальної катастрофи, яка „обернувши поверхню землї у велике болото, викликала кисненє крови тай пропасниці".

Задля усуненя трудностий, які виходили з незвичайної довготи патріяршого житя, деякі теольоґи думали, що роки, про які говорить святий письменник, не були звичайні, але місячні роки. Се могло звести вік тих шанов-

них мужів на найновіщу міру житя, але заводило иншу непереможну трудність, бо по такому то вони мали діти ще як їм було лише пять або шість років.

По толкованю Батьків Церкви, свята наука показувала ось які факти: 1. Що дата Сотворіня була відносно нова, не більше, як чотири або пять тисяч років перед Христом; 2. Що акт Творіня заняв шість звичайних днів; Що Потопа була загальна та що звірі, які пережили її, були заховані у ковчезї; 4. Що Адам був сотворений яко наймораль'ніщий і найрозумніщий, що він упав і що на його потомків перейщов його гріх і його впадок.

Із сих тай инших точок, про які можна би згадати, були дві такі, на які церковний авторітет мусїв настоювати. То були: 1. Новіща дата Сотворіня; бо чим давніще мало би відбути ся сотворінє, тим більшої оборони треба би справедливости Божій, тому що вона очивидячки, полишила би в такім разї більшість нашої породи її долї, а задержала спасінє задля небогатьох, які жили в кінцеві віки світа; 2. Вивершений стан Адама за його сотворіня, бо сего було потрібно задля теорії про впадок і плян спасіня.

Ось чому теольоґічні авторітети мусїли дивити ся нерадо на всяку пробу посунути взад початок землї в епоху безконечно далеку, тай на Могаметанську теорію про еволюцію чоловіка із нижших форм, або його постепенний розвій аж до його теперішнього стану, за великий протяг часу.

Із тілько що показаних дитинячостей, дурниць і противенств, ми можемо бачити яка справдї недостатна була отся так названа свята наука. І може ми згодимо ся з дром. Шокфордом, цітованим повище, якиї після своєї важкої та марної проби погодити її ріжні частини, мусїв дійти ось до якого виводу: „Що до Батьків перших віків Церкви, то вони були люди, але без загального образованя".

Свята космоґонія вважає творенє тай устроєнє землї безпосередним Божим актом; вона відкидає вмішанє в ті події другорядних причин.

Наукова космоґонія починає ся телєскопним відкритєм, яке зробив Італїянський астроном Кассінї, під догляд котрого Людвік XIV. віддав Обсерваторію в Парижі, — відкритєм, що планета Юпітер не є куля, але сплощений

сфероід, здавлений на бігунах. Механїчна фільософія показувала, що така фіґура неминучий наслїдок крутїня тягучої маси, і що чим борзіще крутїнє тим більше мусить бути сплощенє, або що на одно виходить, тим більше скупленє маси на рівнику.

По міркованям — чисто механїчного характеру — Нютон угадав, що така-ж мусить бути і фіґура землї, хоть і в менше замітній мірі. Від стирчачої маси іде настанє рівних днів і ночий, яке потрібує задля сповненя двайцять пять тисяч вісїм сот шістьдесять і вісїм років, тай нутація земної оси, відкрита Брадлеєм. Ми вже мали нагоду завважити, що земний рівниковий діяметер більший від бігунового на двайцять і шість миль.

Здавленє землї обявило два факти: 1. Що давнїще вона була в станї тягучім або плястичнім; 2. Що вона була сформована механїчною і, значить, другорядною причиною.

Та сей вплив механїчних причин видно не лише по зверхній формі земної кулї яко верткого сфероіда, але й по дослїдови розміщеня її матерії.

Коли ми розглядаємо скали, які нанесла вода, то виходить, що товсті вони на кілька миль; але-ж вони повстали безперечно з повільного густїня. Матеріял, із якого вони складають ся, набрав ся з розпаденим давних країн; він опинив ся в водяних течіях і був ними розміщений на ново. Коли такі подїї роблять ся перед нашими очима, то потрібують вони чимало часу, аби дати видний результат—вода може таким чином нанести намулу за одно столїтє ледви на кілька цалїв — що-ж нам казати про час, якого було потрібно задля згустїня намуду в кілька тисяч ярдів?

Позіція берегової лїнії Єгипта була звісна далеко більше як дві тисяч років. За той час він захопив, тим що наносив Нїль, чималий шмат Середземного моря. Увесь Низний Єгипт повстав таким чином. Берегова лїнія коло лиманів Міссіссіпі була добре звісна триста років, і за той час лише трохи слїдно поступила в Мексіканський залив; але був час, коли дельта сеї ріки находила ся коло Сен-Люї, поверх сїмсот миль від теперішнього свого місця. В Єгиптї та в Америцї — і, правду кажучи, в усїх сторонах — ріки продовжували країну цаль по цалеви в море; пинявість їх дїла та великий його простір

перекунують нас, що задля сего ми мусимо приняти величезні періоди часу.

До такого самого виводу приходимо ми, коли розглянемо наповненє озер, густїнє тревертінїв, обголюванє горбів, відрізуюче діянє моря на берегах, підмулюванє скал, вивітрюванє каміня від атмосферичної води та вугляного квасу.

Гущі мусїли осїдати первісно майже горізотальними верствами. Дуже богато їх мусїло нахиляти ся і то або від часових пароксізмів або від постепенного руху, під усякими кутами. Хоть як би ми поясняли сї безчисленні та величезні нахили й заломи, то все-ж таки вони, бачить ся, потрібувалиби задля свойого вивершеня неспогадано довгого часу.

Камінно-вугляні верстви в Уельсї, своїм постепенним поринанєм, зробили ся товсті 12.000 стіп; у Новій Шкоції 14,570 стіп. Се поринанє було таке повільне й таке стале, що дерева стоять у постепенних верствах простїсїнько одні верх одних; сїмнайцять таких повторінь можна нарахувати на товстоті 3,515 стіп. Вік дерев видно по їх величинї, деякі з них мають чотири стопи в діяметрі. Коли вони потавали з грунтом постепенно, то довкола них росли каляміти, верства на верстві. В Сіднейській вугляній долинї є патьдесять девять викопних лїсів один верх одного.

Морські мушлї, які находять ся на вершках гір, далеко на суші, вважали ся теольоґічними письменниками за невідпірний доказ Потопи. Але коли ґеольоґічні студії стали докладнїщі і показало ся, що в корі земній обширні солодководяні формації поперемішувані кілька рази з обширними морськими формаціями, немовби листки книжки, та стало ясно, що не можна нїяк пояснити таких результатів самим катаклїзмом; що через постепенні переміни рівня й топоґрафічної обстанови якоїсь одної сторони, вона була то суха, то вкрита водою, ба солодкою, ба морською. Ставало ясно й те, що задля сповненя сих перемін потрібно було десяток тисяч років.

До сего доказу давнього початку землї, виснованого з великого поверхного простору, з незвичайної товстоти та ріжнохарактерности її верстов, додано було чимало

доказів, заснованих на її викопних останках. Коли доповнено релятівний вік формацій, то показало ся, що було проґрессівне фізіольоґічне вивершенє орґанїчних форм, рослинних і звірячих, від найдавнїщих до найновіщих; що ті форми, які заселяють поверхню землї в наші часи, се лише невидна частина страшенної многоти тих, які заселяли її колись; що на кожду відміну, яка живе тепер, було тисячі відмін, які вимерли. Хоть спеціяльні формації визначали ся очивидячки якимось переможним типом житя, так що правдиві є такі вирази як вік мнякунів, вік гадя, вік ссунів, а про те нові живини не наставали раптово, як від раптового сотворіня. Вони виринали постепенно в передущому віцї, досягали вершка в тім, який вони характеризують, таї вимирали постепенно в слїдуючому віцї. Нема нїчого такого як раптове сотворінє, раптова чудесна поява — є повільна переміна, повільний розвій із форми, яка істнувала перед тим. Задля таких результатів ми знов мусимо допустити довгі періоди часу. В межах історії люди не були свідками нї одного замітного приміру такого розвою, і ми говоримо хитко про сумнївні приміри вимираня. А про те в ґеольоґічні часи ми застрічаємо міріяди еволюцій таї вимирань.

Коли таким чином за досвіду чоловіка на завважано нї одної пригоди переміни або розвою, то декотрі перечили й саму можливість їх, кажучи, що всї ріжні види стали істнувати від окремих творчих актів. Але воно певно менше нефільософічно думати, що кождий вид розвивав ся з передущого через відміну його частин, як думати, що він повстав раптово з нїчого. Не богато значить і заміт, що нїхто нїколи не бачив як робить ся така переміна. Нехай же тямлять, що нїхто нїколи не бачив і акту сотворіня, раптової появи орґанїчної форми, без якого небудь родича.

Раптові, самовільні таї недокладні творчі акти мали би показувати силу Божу, але-ж той звязний нерозривний ланцюх орґанїзмів, який протяг ся від палеозоїцьких формацій до новіщих формацій, ланцюх, де кожде колїсце висить на передущім і держить дальше, показує нам не лише те, що творінє живин іде по закону, але й те, що той закон зовсїм не перемінив ся. В його діяню протягом міріяд віків не було нїякого хитаня, нїякої перерви.

Передущі параґрафи можуть показати характер ча-

стини доказів, з якими ми мусимо мати діло з огляду на завдачу про вік землї. Невсипущі праці ґеольоґів нагорнули їх таку величезну масу, що задля викладу подробиць потрібно би чимало томів. Ті докази набрано з появ усяких скал, водяних, вогняних, метаморфічних. Що до водяних скал то досліджують їх товстоту, нахилені позіції тай те, як вони лежать мішма одні на одних; як верстви, які повстали в солодкій воді, вміщені в ті, що повставали в морській воді; як обширні маси матеріялу були забрані діючими помалу причинами обголюваня та перероблені великі ґеоґрафічні поверхні; як суші піднимали ся і впадали, як побережя їх поринали в море, як морські береги і морські скали посували ся далеко в середину суші. Вони досліджують зоольоґічні й ботанічні факти, фавну і фльору наступаючих після себе віків і те, як правильно протяг ся ланцюх орґанічних форм, рослин і звірів, від своїх темних і сумнївних початків аж до наших часів. Із фактів, які показують верстви вугля — вугля, що вийшов в усіх своїх відмінах із загину рослин — видно не лише переміни в атмосфері землї, але й загальні переміни клїмату. З инших фактів виходить, що були хитаня температури, періоди, коли середнє тепло росло, і періоди, коли бігунові леди та снїги вкривали чималі частини істнуючих суш — ледяні періоди, як їх звуть.

Одна школа ґеольоґів, опираючи свій арґумент на дуже важких доказах, навчає, що вся маса землї охолодила ся з розтопленого, або може і ґазового стану, пусканєм проміня, за мілїони віків, аж поки дійшла до своєї теперішньої рівноваги в температурі. Астрономічні обсервації дають велику вагу сему толкованю, особливо що до планетних тїл нашої сонїчної сістеми. Воно підпирає ся і такими фактами, як невелика середня густота землї, підняте температури чим глибше в землю, появи вульканів і вибризкуючих жил, та появи вогняних і метаморфічних скал. Задля поясненя фізикальних перемін, які бачить отся школа ґеольоґів, потрібно приняти міріяди столїть.

Коли-ж ми приймаємо погляди Коперніковоі системи, то ясно, що ми не можемо розглядати початок і біоґрафію землї окроме; ми мусимо взяти сюди й усї инші члени сістеми або сїмї, до якої вона належить. Ба, ще більше, ми не можемо обмежити ся сонїчною сістемою;

ми мусимо обняти в своїх розмовах і звіздяні світи. І коли ми обізнали ся з їх майже незміримими віддалями один від одного, то ми її мусимо приняти задля їх початку незміримо далекий час. Є такі далекі звізди, що світло їхнє, хоть як швидко воно жене, потрібувало тисячий років, аби дійти до нас, і значить вони мусїли істнувати чимало тисяч років перед тим.

Ґеольоґи згодили ся на те однодушно — бо, бачу, нема ні однїсїнького противного голосу — що пронольоґію землї треба дуже розширити, тай пробували означити її. Декотрі з них опирали ся на прінципи астрономічні, декотрі на фізикальні. Так, обрахунки засновані на знаню перемін ексцетричности земної дороги, задля означеня протягу часу від початку остатнього ледяного періоду, дали двіста сорок тисяч років. Хоть і можна допустити загальне домаганє незмірности ґеольоґічних періодів, то все-ж таки обрахунки мають надто непевну теоретичну підставу задля того, аби дати невідпірні результати.

Але коли розглядати всю справу з теперішнього наукового становища, то яснїсїнько, що годї допустути поглядів теольоґічних письменників, узятих із Мойсейського оповіданя. Нераз роблено проби погодити обявлені факти з відкритими фактами, але сї проби вийшли невдоволяюче. Мойсейський час занадто короткий, черга сотворіня невірна, вмішанє боже занадто антропоморфічне; і хоть виклад сеї справи і годить ся з ідеями, які мали наші люди тодї, коли їх розуми стали уперше дбати про знанє природи, то годї його помирити з їх теперішніми уявами про марноту землї та величезність усего світа.

Межи недавнїми ґеольоґічними відкритями інтересне особливо одно; се відкритє людських останків і людських праць у формаціях, які є ґеольоґічно нові, але історично дуже давні.

Викопні останки людий, із грубими струментами з необтесаного або обтесаного креміня, з полїрованого каміня, з костий, із бронзи найдено в Европі в печерах, у намулах, у торфовисках. Вони показують дике житє, яке проходило на ловах і рибалстві. По новіщим дослїдам треба думати, що під нижшими ступнями істнованє чоловіка можна прослїдити в зад до третичних часів. Він був

сучасником південного слоня, носоржця leptorhinus-а, великого гіппопотама, а може й мастодонта в міоценовому періоді.

В кінци Третичного періоду, з причин іще неозначених, Північна півкуля попала в дуже низьку температуру. З горячого вона перейшла в ледяний стан. Після незвичайно довгого періоду, температура підняла ся знову і леди, які так широко вкривали поверхню, вступили ся. Ще раз упала температура, і леди наступили знов, але сей час не був такий довгий як передущий. Се ввело у Четверичний період, за який температура дійшла дуже помалу до свого теперішнього ступня. Водяні намули, які повставали, потрібували задля свого вивершеня тисячий століть. У початку Четвертичного періоду жили печерний медвідь, печерний лев, земноводяний гіппопотам, носорожець із перегородженими ніздрями тай мамут. Дійсно, мамутів була сила. Вони любували ся в північному кліматї. Розмножили ся мало-по-мало олень, кінь, бик бізон, і стали йому забирати пашу. По части через се, а по части через те, що піднимала ся температура, мамут вигиб. Із середньої Европи забрав ся й олень. Його відхід значить конець Четверичного періоду.

І так до появи чоловіка на землї минули незлїчимо довгі періоди. Великі переміни в кліматї тай фавні зроблені були пинявим діянєм тих самих причин, які діють і тепер. Цифри не можуть нам уявити сих страшенно довгих періодів часу.

Бачить ся, доказано доволї, що породу рідну Баскам можна прослїдити взад до Неолїтичного віка. Тодї Британські острови міняли свій рівень, так як воно тепер робить ся на Скандинавському пів-острові. Шотляндія піднимала ся, Анґлїя спадала. У Плєйстоценовому віцї істнувала в центральній Европі груба порода ловців і рибалок, дуже рідна Ескімосам.

У старім ледянім намулї Шотляндії находять ся останки чоловіка вкупі з останками викопного слоня. Се веде нас на зад у згаданий нами повище час, коли то чимала частина Европи була вкрита ледом, який наступив із бігунових сторін на південні широти, тай зсував ся в долину з верхів гірських хребтів. Безчисленні відміни зві-

рів погибли в сім катаклїзмі леду та снїгу, але чоловік пережив його.

В своїм первіснім дикім станї, годуючи ся найбільше овочами, корінєм, черепною рибою, чоловік мав у руках факт, який мусїв потім забезпечити його цівілїзацію. Він умів робити вогонь. У торфовисках, під останками дерев, які в тих сторонах вимерли давно, находять іще останки чоловіка, і струменти коло него показують ясний хронольоґічний порядок. Коло поверхнї находять ся струменти бронзові понижше них кістяні або рогові, ще нижше з полїрованого каміня, а найнижше з вигладженого або грубого каміня. Декотрі з сих торфовиск мусїли почати ся найменше перед сорокома або пядесятьма тисячами років.

В печерах, досліджених у Франції й деинде, найшли ся з камінного віка сокири, ножі, кінцї ратищ і стріл, драпаки, молоти. Переміна — скажімо так — вигладженого камінного періода в полїрований була дуже постепенна. Вона йшла рівночасно з приручєнєм собаки, епохою в ловецькому житю. Займає вона тисячі столїть. Поява кінців стріл показує на вигадку лука тай на зріст чоловіка від оборонного до нападного способу житя. Заведенє обпірених стріл показує як розвивав ся вигадливий талан; кістяні й рогові кінцї показують, що ловець стріляв і менших звірів і може й птиці; кістяні свиставки показують, що він бував у товаристві з иншими ловцями, або зі своєю собакою. Кремінні шкребтаки вказують на вжиток шкіри на одіж, а грубі шила тай игли на її виріб. Мушлї проверчені на бранзолєти тай найшийники показують, як швидко виробив ся смак до особистої прикраси; по струментам потрібним до приготови красок треба думати, що тїло красили і може й татуовали; а булави старшини свідчать про початок суспільної орґанїзації.

З найбільшим інтересом дивимо ся ми на перші зерна скуства серед отсих первісних людий. Вони лишили нам грубі нариси на кусниках зі слоневої кости тай на кістяних плитках, і вирізувані фіґури сучасних їм звірів. У сих перед-історичних рисунках, зроблених иноді не без дотепу, ми маємо мамутів, бійка оленів. Один показує чоловіка, що ловить острогою рибу, инший ловецьку сцену голих людий, узброєних ратищами. Чоловік

— одинокій звір, який бере ся рисувати зверхні форми та вживати вогню.

Купи костий і мушель, із яких декотрі доволї обширні та повстали перед Бронзовим віком і повні камінних інструментів, мають на всїх своїх частинах знаки вживаня вогню. Вони лежать часто коло теперішнїх берегів; але иноді вони находять ся далеко серед країни, инколи аж на пятьдесять миль від берега. Їх зміст і позіція вказують на те, що вони пізнїщі від великих вимерлих молокососів, але ранїщі від домашнїх звірів. Декотрим із них, як кажуть, може бути найменше сто тисяч років.

Озірні житла у Швейцарії — хати поставлені на стовпах, або пнях, обплетені галузєм — почали ся, як можна вивести з інструментів, якими їх роблено, в Камінному віцї, тай провадили ся аж до Бронзового віка. В остатньому періодї находять ся численні докази на заведенє хлїборобського житя.

Не треба думати, що періоди, на які ґеольоґам було наручно роздїлити поступ чоловіка в цівілїзації, то різкі епохи, які істнували рівночасно задля всеї людської породи. Так мандрівні Індіяне в Америцї виходять аж тепер із Камінного віка. Їх можна ще бачити в деяких місцях узброєних стрілами з кременними кінцями. Аж він учера декотрі з них дістали від білого чоловіка зелїзо, вогнестрільну зброю тай коня.

Всї дотеперішні дослїди доказують безперечно, що чоловік істнував чимало сотень тисяч років навперед нас. Треба тямити, що сї дослїди зовсїм нові тай обмежують ся дуже невеличким ґеоґрафічним простором. Іще не зроблено нїяких дослїдів в тих сторонах, які можна вважати справедливо перевісними оселями чоловіка.

Ми зайшли таким чином узад безмірно далеко поза шість тисяч років патрістичної хронольоґії. Задля остатнього заледженя Европи важко назначити час менший як чверть мілїона років, а чоловік істнував іще навперед того. Та ми зустрічаємо ся не лише з сим великим фактом, але мусимо допустити і первісний звіроватий стан чоловіка і повільний постепенний його розвій.

Але сей нещасний, дикий стан людий противить ся сильно райському щастю в садї Еденї і, що далеко важнїще, його годї помирити з теорією впадку.

Я мусів вивести справу сего розділу з її властивої хранольоґічної черги, задля того, аби при купі показати повніще те, що я мав сказати про природу світа. Дослїди про вік землї почали ся чимало після боротьби за ознаку правди — то є після Реформації; правду кажучи, вони належать властиво теперішньому столїтю. Вони були ведені так помірковано, що більше виправдують вираз „Controversy", поставлений мною у заголовку сего розділу, як вираз „Conflict". Ґеольоґії не прийшло ся зустрітити такої мстивої оппозіції, яка була напала на астрономію, і хоть вона настоювала зі свого боку на допущеню великої старости землї, то все-ж таки вказувала сама на непевність усїх дотеперішнїх числових оцїнок. Уважний читач отсего розділу мусів завважати неспромоги наведених цифер. Ті цифри, що правда, не докладні, а про те вони виправдають домаганє величезної старости і доводять нас до висновку, що міра часу світа така-ж величезна, як і міра його простору.

VIII.

БОРОТЬБА ЗА ОЗНАКУ ПРАВДИ.

Давня фільософія заявляє, що у чоловіка нема способів означити правду.

Серед перших християн повстають суперечки за віру. Невдатна проба полагодити їх Соборам. — Заводять ся докази чудесами тай судами божими.

Папство хапає ся за сповідь у вухо тай за Інквізіцію.— Воно сповняє лячні лютощі задля здавленя ріжниць думки.

Наслїдок відкритя Юстініянових Пандектів і розвій канонїчного права про природу доказів.—Вони стають більше наукові.

Реформація встановляє права індівідуального розуму. Католїцізм каже, що ознака правди є в Церкві. Він обмежує чутанє книжок, заводячи Index Expurgatorius і поборює незгідні думки такими способами, як різня св. Варфоломейської Ночи.

Дослїд про автентичність Пятикнижія яко Протестанської ознаки.– Підозріний характер тих книжок.

Задля Науки найдено ознаку правди в обявах Природи; задля Протестантів вона в Писанях, задля Католиків у непохибности Папи.

„Що таке правда?" спитав ся палко Римський прокуратор при одній з найважнїщих подій в історії. І Божественна Особа, котра стояла перед ним і до котрої сей за-

пит був обернений, не дала ніякої відповіди — хиба що мовчанка була відповідь.

Часто та марно гомонів сеї запит перед тим — часто та марно гомонів він і після того. Ще ніхто не дав на него вдоволяючої відповіди.

Коли, на зорях науки у Греції, давня релігія щезла, мов хмара при сході сонця, то набожні й мислячі люди сеї країни попали в стан інтелектуальної роспуки. Анаксаґор жалує ся: „Нічого не можна знати, нічого не можна навчити ся, нічого не можна допевнити, змисли обмежені, розум слабий, житє коротке". Ксенофан каже, що нам годі бути певними, навіть коли ми говоримо правду. Парменід заявляє, що сама констітуція чоловіка не позволяє йому означити абсолютну правду. Емпедокль заявляє, що всї фільософічні тай релїґійні сістеми мусять бути неспроможні, бо у нас нема ніякої ознаки задля їх виправданя. Демокріт запевняє, що навіть, вірні річи не можуть дати нам певности; що крайній результат людського досліду є відкритє, що чоловік неспосібний до абсолютного знаня; що навіть як би він володів правдою, то він не може бути певний за неї. Піррго каже нам думати про потребу здержувати ся від суду про річи, бо у нас нема ніякої ознаки правди; він утовкмачив своїм ученикам таке глибоке недовірство, що вони звичайно говорили: „Ми не твердимо нічого; навіть того, що не твердимо нічого". Епікур навчав своїх учеників, що правду не можна ніколи означити розумом. Архезіляй відкидаючи інтелектуальне і змислове знанє, признавав прилюдно, що він не знає нічого, навіть свого власного неуцтва! Загальний вивід, до якого дійшла Грецька фільософія, був такий — що через суперечку в показах змислів, ми не можемо розізнати правду від брехнї; тай розум наш такий недосконалий, що ми не можемо твердити, що який небудь фільософічний вивід є вірний.

Можна було думати, що обява від Бога чоловікови прийде з такою силою тай ясністю, що полагодить усї ваганя і переможе всяку оппозіцію. Один Грецький фільософ, який падькав менше від инших, зважив ся твердити, що суістованє двох релїґійних форм, із яких кожда чванить ся, що вона обявлена всемогучим Богом, показує, що нї одна з них не є вірна. Але нагадаймо собі, що людям важко прийти до того самого виводу навіть що до мате-

ріяльних і видимих річий, хиба що вони стоять на одному становищі. Незгода й недовірство визначали фільософію триста років перед різдвом Христа, незгода й недовірство визначали релігію триста років після його смерти. Ось що каже Пуатієський епіскоп Гілярій, у своїй добре звісній статі, писаній коло часу Нікейського Собора:

„І сумно й небеспечно, що серед людий є тілько вір, кілько думок, тілько доктрін, кілько схильностей, і тілько жерел богохульства, кілько в нас хиб, бо ми робимо віри самовільно тай поясняємо їх самовільно. Що року, ба ні, що місяця, ми робимо нові віри, аби описати невидимі тайни; ми каємо ся в тому, що-сьмо зробили; ми боронимо тих, що кають ся; ми анахтемуємо тих, кого боронимо; ми судимо або чужі доктріни в наших власних, або наші власні в чужих і розриваючи себе обопільно на кусники, ми зруйнували одні одних".

Се не є пусті слова; але вагу сеї самозавини можуть порозуміти вповні лише ті, що знають церковну історію тих часів. На-коли став остигати перший запал Християнства, яко сістеми любви, зараз появили ся незгоди. Історики Церкви твердять, що „ще в другому столїтю почала ся суперечка межи вірою і розумом, релігію і фільософією, набожністю і ґенієм". Аби помирити сї незгоди, аби найти якийсь авторітетний вираз, якусь ознаку правди, хопили ся за сходини задля наради, які потому приняли форму соборів. Довгий час вони мали лише порадний авторітет; але коли в четвертому столїтю Християнство захопило імператорську керму, а їх накази стали обовязкові, бо були підперті світською властю. Від сего перемінило ся все лице Церкви. Екумейські собори — парляменти Християнства — які складали ся з делеґатів від усїх церков світа, були скликувані під авторітетом імператора; він президував на них або особисто, або номінально, він полагоджував усї незгоди і був фактично Папою Християнства. Історик Мосгейм, на якого я тут найбільше здаю ся, говорячи про ті часи, завважує, що „нїщо не виключало неука від церковних урядів; дика й темна партія, яка дивила ся на всяку науку, особливо-ж на фільософію, яко на ворога набожности, ставала чим раз дужша"; ось чому „суперечки на Нікейському Соборі се славутний примір найбільшого неуцтва та крайньої су-

мішки ідей, особливо в промовах і викладах тих людий, які годили ся з ухвалами сего собора". Хоть як величезний був його вплив, „а про те давні критики не годили ся ані в тому, коли й де він відбував ся, ані в тому кілько там було зібраних, ані в тому, котрий епіскоп президував. Автентичних актів його славної ухвали не було списано, бодай ні один не дійшов до наших часів". Церква стала тепер тим, що в мові новіщих політиків можна би назвати „федеративною республікою". Ухвали собора переводили ся більшістю голосів, задля забеспеченя-ж собі більшости вживано всяких інтриґ тай ошук аж до впливу жіночого двора, підкупу й насильства. Зараз після Нікейського Собора всім безпристрастним людям стало ясно, що яко метод установи ознаки правди в релїґійних справах, такі собори були чистим промахом. Меншість не мала прав, які мусїла би шанувати більшість. Над протестами богатьох добрих людий проти того, що ухвала більшости делеґатами, яких право голосованя ніколи не було справджено ні признано, не може бути абсолютною правдою, переходили згірдно до дневної черги, і з сего вийшло те, що скликувано собор проти собора, і їх незгідні тай супротивні ухвали ширили заколот і замотанину в усему Християнському світї. В одному четвертому столїтю було тринайцять соборів против Арія, пятнайцять за ним і сїмнайцять пів-аріянських — разом сорок пять. Меншости пробували раз-у-раз хапати ся за ту саму зброю, яку так надуживали більшости.

Названий повище безпристрастний церковний історик, каже окрім того, що „в сему четвертому столїтю принято дві дивоглядні й небеспечні помилки: 1. Що то чесно ошукувати тай брехати, коли лише можна підперти таким чином інтереси Церкви. 2. Що помилки в релїґії, коли їх люди держать ся після відповідного впімненя, треба карати горожанськими карами й тїлесними муками".

Годї дивити ся без зачудованя на те, що в ті часи нарід мав за ознаки правди. Думали, що правда доктрін доказує ся числом мучеників, які вірили в них, чудесами, заявами чортів, божевільних або біснуватих; так св. Амвросій, у своїх розмовах з Аріянами показував біснуватих, які, коли було наближати до них мощі деяких мучеників, признавали голосними викриками, що Нікейська

доктріна про три особі Божі правдива. За те Аріяне винували його, що він дуже солоно платив за ті пекольні свідоцтва. Вже тоді появляли ся суди божі. Протягом дальших шістьох століть їх мали за рішучий спосіб задля встановленя вини чи невинности, і то в формах холодною водою, поєдинком, вогнем і хрестом.

Яке тут крайнє незнає природи доказів і їх законів! Обжалуваний чоловік тоне або плаває, коли його кинути у став; він обпікає ся або йому нічого, коли він держить у руці кусень розпеченого зеліза; перебоєць, найнятий ним, буває поборений або поборює в поєдинку; він може держати свої руки роспростерті мов хрест або не може зробити того довше як його завинник, і його невинність або вина в якім не будь проступку доказана! Чи се-ж ознаки правди?

Чи диво, що в ті віки вся Европа була повна брехливих чудес? — чудес, які були соромом задля простого людського розуму!

Але неминучий день настав. Думкам і доктрінам, заснованим на таких виворотних доказах, почали невірити, як і самим доказам. Коло пятнайцятого століття ми бачимо, що невірство ширить ся в усіх напрямах. Зразу його видно ясно по манастирях, опісля воно ширить ся швидко серед простого народу. В манастирях появляють ся такі книги як „Вічне Євангеліє"; серед народу секти, як Катарісти, Вальдензи, Петробруссіяне. Вони годили ся в тому, „що публична і встановлена релїґія се сороката сістема помилок і забобонів, і що захоплене папою пановане над Християнами беззаконне й тиранське; бо претенсія Рима, нїби то Римський епіскоп найстарший пан світа, та що нї князї, нї епіскопи, нї світські, нї церковні керманичі не мають нїякої законної власти в церкві чи державі окрім полученої від него, зовсїм безпідставна і є присвоєне собі прав чоловіка".

Аби встояти проти сего напору безбожности, папський уряд установив дві інстітуції: 1. Інквізіцію; 2. Тайну сповідь — остатню яко спосіб задля відкритя, першу яко карний трібунал.

Інквізіція була взагалї обовязана викоренити релїґійні незгоди терроризмом і обставляти єресь найлячнїщими товариствами; се значило неминуче мати власть

установляти, що таке єресь. Таким чином, ознака правди була в руках сего трібунала, котрий мусів „вишукувати і проводити перед суд єретиків, які ховають ся в містах, домах, пивницях, лїсах, печерах і полях“. Вона сповняла свою завдачу оборони інтересів релїґії з такою дикою ревністю, що від 1481 до 1808 року покарала триста сорок тисяч осіб і з них майже трїцять і дві тисчі були спалені! Давнїще, коли громадська думка не могла найти нїяких способів запротестувати против лютощів Інквізіції, то „вона часто віддавала на смерть, без відклику, тої самої днини як було обжаловане, значних людий, священників, черців, пустинників і сьвітські особи всякого стану”. Куди лише глянули муслячі люди, скрізь у повітрі було повно страшних тїней. Нїхто не міг любувати ся вільними думками, бо його ждала кара. Починаня Інквізіції були такі лячні, що зойк Паліярічіого був зойком тисячів людий: „Ледви чи можна чоловікови бути Християнином і вмерти на своїй постелї”.

В тринайцятому столїтю знищила Інквізіція сектантів Південної Франції. Її безсовісні лютощі викоренили протестантізм в Італії тай в Іспанії. Але вона не обмежувала ся релїґійними справами; вона брала ся задавляти і полїтичні незгоди. Миколай Еймерік, який був головним інквізітором Араґонського королївства майже пятьдесять років і вмер у 1399 р., полишив лячне свідоцтво про свою поведїнку тай про страшенні лютощі у своєму „Directorium Inquisitorum”.

Отсей сором Християнства тай усеї людської породи мав у ріжних країнах ріжні постанови. Папська Інквізіція продовжала папську тіранїю і стала нарештї намісь давнїх епіскопських інквізіцій. Авторітет епіскопів був усунений без церемонії папськими урядниками.

Через четвертий Лятеранський Собор, у 1215 р. після Р. Хр. власть Інквізіції зросла страшенно, бо тодї встановлено формально необхідність окремої сповіди перед священником — сповідь у вухо. Що до домашнього житя, то се зробило Інквізіцію скрізь-присутною і всезнаючою. Нї один муж не був безспечний. В руках священника, який у сповідницї міг витягати або вимучувати з него його найтайнїщі думки, його жінка й слуги ставали шпіонами. Його кликали перед грізний трібунал і заявляли йому просто, що його підозрівають сильно у єресі. Нїя-

кого завинника йому не називали; але штуба на пальці, диби, чобіт і клин, або яке инше мучило, доповняли швидко сю недостачу і, невинний, чи винний, він обвиняв себе сам!

Але, не вважаючи на всю отсю власть, Інквізіція промахнула ся в своїй цїли. Коли вже єретик не міг її винести, він утїкав від неї. Всю Европу пройняло тайно страшенне невірство — заперечуванє Промислу Божого, безсмертности душі, людської вільної волї і того, що чоловік може встояти против абсолютної необхідности, проти долї, яка обгортає його. Такі ідеї подобали ся мовчки купі людий, яких усилували до того тиранські вчинки церковників. Не вважаючи а переслїдуваня, Вальдензи таки держали ся і проповідували свою заяву, що від Константина Римська Церква втеряла свою чистоту і святість; протестували проти продажі індульґенцій, які, по їх словам, майже скасували молитву, піст і милостиню; казали, що зовсїм непотрібно молити ся за душі померших, бо вони вже мусїли піти або в небо, або в пекло. Хоть у загалї думали, що фільософія або наука була погубна задля інтересів Християнства або дїйсної набожности, то таки Могаметанська лїтература, яка панувала тодї в Іспанії, почала вербувати собі прихильників серед усїх кляс суспільности. Ми бачимо дуже ясно її вплив у богатьох сектах, які тодї появили ся; так „Брати й Сестри Вільного Духа" казали, що „вселенна се еманація Бога і буде нарештї прожерта ним; що розумні душі се лише частини Найвищого Божества; та що вселенна яко в більше цїлість се Бог". Такі ідеї можна мати лише в більше розвитім інтелєктуальнім станї. Про сю секту росказують, що богато з її членів терпіло смерть на вогнищах з повною ясністю духа, з тріюмфуючими почутями веселости й радости. Правовірні вороги винували їх за те, що вони буцїм-то любували ся своїми пристрастями на зборах о півноч в темних комнатах, куди оба поли являли ся голі. Таку-ж завину, як добре знаємо, кидала проти первісних Християн модна римська суспільність.

Впливи Аверроістичної фільософії були очевидні в богатьох із сих сект. Отся Могаметанська сістема, коли було дивити ся на неї зо становища Християнського, доводила до єретицької віри, що цїль установ Християнства

се злука душі з Найвищою Істотою; що Бог і Природа мають ся до себе так само, як душа й тіло; що є лиш одна індівідуальна інтеліґенція; і що одна душа сповняє всї духовні й розумні функції в усїй людській породї. Коли пізнїще, при наближеню Реформації, Інквізіція доправила ся від Італїянських Аверроістів справи про себе, то вони старали ся показати, що є чимала ріжниця межи фільософічною і релїґійною правдою; що річи можуть бути фільософічно вірні, але теольоґічно фальшиві — виправдуюча вигадка, осуджена нарештї Лятеранським Собором за Льва X.

Але сї єретицькі тенденції держали ся, не вважаючи на тайну сповідь і Інквізіцію. Казали справедливо, що за Реформації в богатьох сторонах Европи ховали ся люди, які були найлютїщими ворогами Християнства. В сїй пагубній клясї було чимало Арістотеліян, як Помпонацій; чимало фільософів і сатириків, як Боден, Раблє, Монтень; чимало Італїянців, як Лев X., Бембо, Бруно.

Докази чудами почали падати в одинайцятому та дванайцятому столїтю. Сарказми Іспансько - Мавританських фільософів мусїли звернути увагу богатьох просвіченїщих церковників на похибність тих доказів. Відкритє Пандектів Юстінїяна, в Амальфі, 1130 р., мало безперечно дуже могучий вплив на прискоренє студій Римського правознавства тай на розширенє лїпшого пізнаня характеру юридичних чи фільософічних доказів. Гальлям сумнївав ся трохи в добре звісній історії сего відкритя, але він допускає, що славна копія в Лаврентіянській бібльотецї, у Фльоренції, одинока, яка має в собі всї пятдесять книг. Двайцять років після того, чернець Граціян зібрав до купи ріжні папські едікти, канони соборів, заяви Батьків і Докторів Церкви, в книгу під назвою „Decretum", яка вважає ся найстаршим авторітетом у канонїчному праві. В слїдуючому столїтю Григорій IX. опублїкував пять книг Декреталїй, а Боніфатій VIII. додав опісля шесту. За сим пішли Клєменсові Конституції, сема книга Декреталїй і „Книга Інститутів", опублїковані при купі Григорієм XIII., у 1580 р., під заголовком „Corpus Juris Canonici". Канонїчне право одержувало мало-по-малу величезну власть через контролю

над заповітами, опіку над сиротами, подружями тай розводами.

Відкиненє доказів чудами та заведенє намісь того правних доказів, прискорило Реформацію. Годі-ж було далї приймати домаганє, повставлене колись Архіепіскопом Кантерберійським Анзельмом у його розвідцї „Cur Deus Homo", що ми мусимо вірити зразу без досліду, аж після того можемо старати ся порозуміти те, що ми таким чином повірили. Коли Каєтан сказав Лютрови: „Ти повинен вірити, що однїсїнької каплї крови Христової доволї, аби викупити всю людську породу, а що решта, яка була пролита в саду й на хрестї, була записана папі, яко скарб, із якого можна брати індульґенції", то душа завзятого Ґерманського черця обурила ся проти такої чудернацької думки, і він бувби не повірив їй, хоть би була зроблена в її підпору тисяча чудес. Сей гидкий звичай продавати індульґенції за право сповняти гріх, був заведений епіскопами, котрі, в разї потреби, добували таким чином гроші на особисті видатки. Аббати тай черцї, котрі не мали доступу до сеї користної торгівлї, збирали фонди тим, що обносили мощі з урочистими процесіями і брали плату за доторкненє до них. Папи, в своїх грошевих злиднях, розуміючи, який користний може стати сей звичай, відобрали епіскопам право торгувати таким і присвоїли його собі, заводячи аґентури задля сеї торгівлї, головно по жебрацьких манастирях. Межи сими манастирями було завзяте супірництво, бо кождий чванив ся, що його індульґенції вартніщі через свій більший вплив на небесний двір, своє панїбратство з Дївою Марією тай осяйними святими. Навіть самого Лютера, що був Августинським черцем, чорнили, що він відвернув ся від Церкви зразу через те, що таку торгівлю поручено Домінїканам, замісь його власному манастиреви, тодї як Лев X. збирав таким способом фонди на будову церкви св. Петра в Римі, 1517 р. після Р. Хр.; і є причина думати, що в перших стадіях Реформації сам Лев вірив сїй говірцї.

Таким чином індульґенції були беспосередньою спонукою до Реформації, але дуже швидко виявив ся дїйсний прінціп, який одушевляв суперечку. То була справа про те: Чи Біблїя має дякуваати за свою автентичність

Церкві? чи Церква має дякувати за свою автентичність Біблії? Де ознака правди?

Мені не треба викладати тут добре звісні подробиці сеї суперечки, пагубні війни тай кріваві сцени, які вона викликала: як Лютер прибив на дверях Віттемберської катедральної церкви девятьдесять пять тез і був покликаний у Рим відповісти за сю зразу; як він відкликав ся від папи, тоді плохо звіщеного, до папи, коли він знатиме се краще; як він був присуджений за єресь і через те відкликав ся до загального собора; як через суперечки за чистилище, транссубстанціяцію, тайну сповідь, розгрішінє визначила ся головна ідея, яка була підвалиною всего руху, то є право особистого суду; як Лютер був виключений із Церкви, в 1520 р. після Р. Хр., і на злість спалив виключаючу булю й книги канонічних законів, на які він кинув завину, що вони йдуть до того, аби скинути всї світські уряди та піднести папство; як сим скусним маневром він прихилив до своїх поглядів чимало Ґерманських князїв; як покликаний перед Імператорський Сойм у Вормсї, він не схотїв узяти назад того, що зробив, і як тоді, коли він ховав ся у Вартбурському замку, його доктріни ширили ся і Реформація ся під проводом Цвінґля у Швейцарії; як прінціп сектантського розкладу, який загніздив ся в русі, викликав супірництва і незгоди межи Ґерманцями і Швейцарями і навіть розділив остатних межи собою під проводом Цвінґля і Кальвіна; як Марбурська Конференція, Шпайрський тай Авґсбурський Сойм не могли втихомирити несупокої і нарешті Ґерманська Реформація з'орґанізувала ся політично у Шмалькальді. Суперечки межи Лютеранами і Кальвіністами давали Римови надію, що він може вернути свої втрати.

Лев порозумів швидко, що Лютерська Реформація се щось серіознїще як суперечка межи черцями за доходи з торгівлї індульґенціями, і папство взяло ся серіозно за приборканє повстанців. Воно викликувало лячні війни, які нищили Европу тількі роки тай лишили після себе ворожню, якої не міг полагодити анї Вестфальський мир анї Тридентський собор після вісїмнайцятьох років нарад. Нїхто не може читати без жаху про проби, роблені задля розширеня Інквізіції в заграничних країнах. Уся Европа, католицька і протестантська зжахнула ся від

різні Варфоломейської Ночи (в 1572 р. після Р. Хр.) По віроломству тай лютощам їй нема пари в літописях світа.

Очайдушна проба папства звалити своїх противників, піднимаючи горожанські війни, різні, потайні вбійства, була зовсім невдатна. Не кращий був і результат Тридентського Собора. Скликаний буцім-то задля поправи, проясненя тай певної встанови церковної доктріни, задля відновленя сили її дісціпліни тай реформи житя її слуг, він був ведений так, що велика більшість його членів були Італіянці і стояли під впливом папи. Ось чому Протестанти не могли ніяким чином приняти його постанов.

Конець Реформації був такий, що вся Протестантська Церква приняла доґму, що кождому Християнинови доста держати ся Біблії. Відкинено переказ і забеспечено право приватного толкованя. Думали, що нарешті найшли ознаку правди.

Авторітет, признаний таким чином Писаням, не був обмежений справами чисто релїґійними або моральними; він простирав ся і на фільософічні факти тай на поясненє природи. Чимало людий доходило до того, що в давні часи робив Епіфаній: він думав, що в Біблії є повна сістема мінеральоґії! Реформати не хотіли терпіти ніякої науки, яка не годила ся з книгою Бития. Межи ними було богато таких, котрі стояли на тому, що релїґія тай набожність не можуть ніколи процвитати, коли не будуть відокромлені від учености й науки. Пагубного правила, що в Біблії є сума й суть усего знаня, користного чи можливого задля чоловіка — правила, вживаного давно з таким пагубним наслідком Тертуліяном і св. Августином і так часто накидуваного папським авторітетом — держали ся тутечки твердо. Проводирі Реформації, Лютер і Мелянхтон, наважили ся прогнати з Церкви фільософію. Лютер заявляв, що студіованє Арістотеля зовсім некористне; він лихословив сего Грецького Фільософа страшенно. Арістотель, як каже Лютер, се дійсно чорт, обмовець страшенний, лихий сікофант, князь пітьми, дійсний Аполлон, звір, найжаснїщий ошуканець людий, в якому ледви чи й є яка фільософія, публичний і явний брехун, цап, чистий епікуреєць, сей двічі проклятий Арістотель". Схолястики се, по словам Лютера,

„саранча, гусениці, жаби, воши". Він гидив ся ними Такі-ж, хоть і не так сильно виражені думки, мав і Кальвін. Що до науки, то її нізащо дякувати Реформації. Перед нею все ще стояла прокрустова постіль Пятикнижія.

Найсоромнїщий ден у лїтописях Християнства той, коли воно відокромило ся від науки. Се спонукало Оріґена, тодї (в 231 р. після Р. Хр.) головного репрезентанта її оборонця науки в Церкві, покинути своє становище в Александрії тай забрати ся в Цезарею. За богато дальших столїть силували ся проводирі Церкви марно „виссати — як тодї балакано — внутрійшнїй сок і масть із Писань задля поясненя річий". Унїверсальна історія від третього до шіснайцятого столїтя показує з яким результатом се роблено. Темні віки мають подякувати за свою пітьму сїй нещасній полїтицї. Правда, десь-недесь бували великі мужі, як Фридерик II. тай Альфонс X., котрі стоячи на дуже вусокому й загальному погляді, порозуміли цїну науки задля цівілїзації тай побачили серед грізного позорища, яке здвигла церковність, що лише наука може поправити суспільний стан чоловіка.

Тодї карали смертю за незгоду в думках. Коли Кальвін наказав спалити Сервета в Женеві, то стало ясно всякому, що дух переслїдуваня не пропав. Злочин сего фільософа — була його думка. Він доказував, що щирі доктріни Християнства втеряно ще перед Нікейським собором; що Дух святий одушевляє всю сістему природи яко душа світа, та що він буде прожертий з Христом у кінцї всїх річий сутю Божества, з якого вони виплили. За се його спекли на смерть у повільнім огнї. Чи була-ж яка ріжниця між отсим протестантським присудом і Католицьким присудом Ванінього, котрого спалила в Тулюзї Інквізіція, 1629 р. за його „Діяльоґи про Природу?".

Винайденє печатаня, розширенє книг завело нові небеспеки, яких не могло досягнути переслїдуванє Інквізіції. В 1559 р., папа Павло IV. заснував Конґреґацію Index Expurgatorius (Вичистний Показчик). „Вона має пересмотрювати книжки й рукописї, призначені до публїкації, тай рішати, чи можна дозволити народови чи-

тати їх; має поправляти ті книжки, де не богато помилок і де є певні користні тай спасенні правди, мирячи їх із доктрінами Церкви; має осуджувати ті, де прінціпи єретицькі й пагубні; тай давати певним людям особливі привілеї читати єретицькі книги. Ся конґреґація, яка засїдає иноді в присутности папи, а звичайно в палаті Кардинала - президента, має ширше право як конґреґація Інквізіції, бо вона розбирає не лише ті книжки, де є доктріни противні Римській Католицькій вірі, але й ті, які доторкають ся обовязків моральности, дісціплїни Церкви, інтересів суспільности. Називає ся вона по зложеним на її наказ алфабетичним таблицям або індексам книг і авторів".

„Вичистний Показчик" заборонених книг показував зразу ті твори, яких не вільно було читати; але коли сего було замало, то заборонено все, що не було позволено — смілива проба не допустити до народу ніякого знаня, окрім того, яке служило намірам Церкви.

Таким чином два ворожі табори Християнської Церкви — Протестантський і Католицький — годили ся в одному: не терпіти ніякої науки, окрім тої, яка, на їх думку, годить ся з Писанями. Католицький табор ,маючи в руках сцентралїзовану власть, міг присилувати до шанованя своїх постанов і слуханя пересторог „Вичистного Показчика" скрізь, де було признано його пановане; Протестантський табор, якого вплив був розсїяний по богатьом осередкам у ріжних націй, не міг поступати так просто й рішучо. Він будив теольоґічну ненависть проти провинника, піднимав проти него гнів суспільности — спосіб може не менше вдатний від тамтого.

Як ми бачили в передущих роздїлах, противенство межи релїґією та наукою істнувало від самого початку Християнства. За дальші столїтя воно прориває ся при кождій нагоді, коли лише може. Ми бачимо його в упадку Александрійського Музея, в справах Еріґени й Віклїфа, в тому, що єретики тринайцятого столїта відкидали згірдно оповіданє Писань про Сотворінє; непереможні змаганя Науки стали виривати ся з неволї, в якій вона була, аж за Коперніка, Кеплєра та Галилея. Полїтична власть Церкви впала дуже в усїх країнах; її керманичі побачили, що темна основа, на якій вона стояла росходить ся. Тих репрессівних способів против її

противників, за які так удатно хапали ся в давні часи, годі вже було вживати з користю тепер. Спалене сего чи того фільософа приносило її інтересам більше лиха як добра. У своїй великій боротьбі з астрономією, боротьбі, в якій Галилей стоїть у центрі, церква була зовсім поборена; коли, як ми бачили, був напечатаний безсмертний твір Нютона, та вона вже зовсім не могла противити ся йому, хоть Лейбніц твердив перед лицем Европи, що „Нютон ухопив від Божества декотрі з його найславнїщих прикмет і підкопав підвалину природної релїґії".

Від часу Нютона аж по нинїшній день росла постійно незгода межи наукою та церковними доґмами. Церква заявила, що земля є центральне і найважнїще тїло в усему світї; що сонце, місяць і звізди її слуги. Тут її побила астрономія. Церква казала, що загальна потопа вкрила була землю; що пережили її лише ті звірі, які спасли ся в Ноєвому ковчезї. Сю її помилку доказала ґеольоґія. Церква навчала, що істнував перший чоловік, котрий, шість або вісїм тисяч років тому, був сотворений раптово або покликаний до житя в станї фізичного й морального вивершеня, та що від того стану він відпав. Але антропольоґія показала, що людські істоти істнували давно в ґеольоґічні часи, і то в дикому станї, мало чим лїпшому від диких звірів.

Чимало славних і щирих людий пробували помирити дати Бития з відкритями науки, але дарма. Незгода межи ними зросла до абсолютного противенства. Один із супірників мусить подати ся.

Чи-ж не годить ся нам дослїдити автентичність сеї книги, яку вважали від другого столїтя за ознаку наукової правди? Вона мусить видержати людську критику, аби встояти на такому високому становищі.

В перші віки Християнства, чимало найславнїщих Батьків Церкви сумнївали ся серіозно в авторстві всего Пятикнижія. Менї нїде, в вузьких рамках отсих сторінок, показати докладно факти й арґументи, які наводили тодї тай опісля. Лїтература сеї справи тепер дуже велика. Та все таки я вкажу читачеви на твір набожного і вченого декана Прідо „The Old and New Testament connected", твір, який є одною з лїтературних окрас остатнього столїтя. Недавно і докладнїще розібрав сю справу епіскоп Ко-

лєнзо. Отсї параґрафи, надію ся, дадуть доволї ясний образ теперішнього стану суперечки:

Казали, що Пятикнижіє написано Мойсеєм, під впливом божого вітхненя. З ним мусить годити ся не лише наука, але й усї люди, яко з грамотою, даною та й проказаною Всемогучим.

Але тут треба, поперед усего, запитати ся: хто або що встановило в сїй справі таку велику славу?

Вже-ж не самий твір. Там нїде не називає ся автором один чоловік, анї не заявляє ся безбожно, що то писанє Всемогучого Бога.

Аж після другого столїтя стали так незвичайно визискувати людське лехковірство. І пішло воно не від образованїщих Християнських фільософів, але від горячіщих Батьків Церкви, яких власні писаня доказують, що були люди невчені і некритичні.

В кождому віцї, починаючи з другого столїтя, аж по наші часи, були дуже спосібні люди, і Християне й Жиди, які рішучо противили ся сим забаганкам. Їх осуд засновував ся власне на доказах, узятих із самого Пятикнижія. Воно показує ясно, що його зложили бодай два автори, яких названо Ельоґістом і Єговістом. Гупфельд каже, що в єговістичнім оповіданю є признаки, що се первісно инший документ, зовсїм незалежний від ельоґістичного. Оба жерела, з яких узято сї оповіданя, суперечать собі не в однім. Окрім того, казали, що книги Пятикнижія не були нїколи приписувані Мойсеєви в заголовках єврейських рукописей, анї в печатних примірниках Єврейської Біблії; не названо їх „Мойсеєвими Книгами" і в Сїмдесятницї або Вульґаті, а лише в новіщих перекладах.

Ясно, що їх авторство годї приписувати одному Мойсеєви, бо-ж там росказано про його смерть. Ясно, що вони були писані аж у богато сот років після сеї подїї, бо в них росказано факти, які могли стати ся аж після заснованя королївства серед Жидів.

Нїхто не зважить ся приписати їм вітхненє Всемогучого Бога — їх недоріцтва, незгоди, противенства й неможливости, як показує богато вчених і набожних новіщих учених, ґерманських і анґлїйських, дуже великі. Із сих критик виходить, що Битиє оповіданє засноване на

леґендах; що Вихід не є історично вірний; що все Патикнижіє неісторичне і немойсейське; там тілько незвичайних противенств і неможливостей, що вони можуть захитати віродостойність усего — тілько недокладностей і таких підозріних, що вони знівечили би автентичність не одного новіщого історичного твору.

Генґстенберґ каже в своїх „Розвідках про автентичність Пятикнижія": „Неминуча доля більшого фальшованого історичного твору — запутанина в противенства. Так мусить бути в дуже великій мірі з Пятикнижієм, коли воно не автентичне. Коли-ж Пятокнижіє фальшоване, то його історії й закони були фабриковані по черзї частинами і писані протягом богатьох столїть ріжними особами. Від такого зачатку нерозлучна маса противенств і справляюча рука пізнїщого видавця не була в силї замазати їх зовсїм".

До сих виводів я додав би, що Ездра (II. 14), говорить виразно, що він сам, за підмогою пятьох инших осіб, написав ті книги за чотирнайцять день. Він каже, що в часи Вавилонської неволї старі жидівські святі писаня були спалені тай росказує докладно обставини, серед яких він уложив свої. Він каже далї, що задумав написати все, що стало ся в світї від початку. Можна би сказати, що книги Ездри апокріфічні, але на се знов можна запитати ся: чи вивід сей такий певний, що може видержати новіщу критику? В давнїщі віки Християнства, коли історію про впадок чоловіка не вважали за суть Християнської сістеми і доктріна про покаянє не була ще така докладна, як нарештї в Анзельма, Батьки Церкви допускали загально, що Ездра мабуть таки й зложив Патикнижіє. Так каже св. Ієронїм: „Sive Mosem dicere volueris auctorem Pentateuchi, sive Esdram ejusdem instauratorem operis, non recuso". (Чи скажеш, що автор Пятикнижія Мойсей, чи Ездра, не перечу). Климентій Александрійський повідає, що коли ті книги були знищені в Набуходонозорській неволї, то Ездра, натхнений по пророцьки, відновив їх. Іриней говорить так само.

Пригоди, росказані в Битию, від першого до десятого роздїлу включно (роздїли, з огляду на науку, важнїші від инших части Пятикнижія), зложені очевидячки з коротких, повриваних леґенд ріжних авторів. А про

те критичне око бачить в усїх них такі питоменности, які показують, що вони писані на берегах Евфрата, а не в Арабській пустинї. Є в них чимало Халдеїзмів. Египтянин не сказав би про Середземне море, що воно на захід від него, Ассірієць сказав би. Їх сценерія й машинерія, коли тут можна вжити таких виразів, зовсїм ассірійські, а не єгипетські. Такі документи могли би бути списані клиновим письмом у глиняних бібльотеках Мезопотамських королїв. Казали, що одну таку леґенду, про Потопу, вже викопано, то може й инші будуть відкриті, таким чином.

Із таких ассірійських жерел узяв Ездра леґенди про сотворінє землї і неба, про сад Еден, про зробленє чоловіка із глини, а жінки з його ребра, про спокусу вужем, про назви звірів, про херувимів і вогняний меч, про Потопу і ковчег, про те що води висхли від вітру, про будову Вавилонської Вежі тай про помішанє язиків. Властиву історію Жидів починає він раптово в одинайцятім роздїлї. Від тепер уриває ся його всесвітня історія, він займає ся лиш історією одної фамілїї, потомків Сема.

Про се вкороченє каже князь Арґіль у своїй книзї „Первісний Чоловік", дуже ясно: „В ґенеальоґії Семової фамілїї ми маємо спис імен, які задля нас є просто імена тай годї. Сеся ґенеальоґія не показує і не думає показувати більше як лише чергу наступництва межи кількома фамілїями, без уваги на мілїони людий які вже тодї жили на світї. Нема тут нїчогісїнько окрім сеї черги наступництва, тай то зовсїм неясно, чи ся черга вірна й повна. Не говорить ся нїчого про все те, що є за сею куртиною чорної пітьми, поперед яку проходять сї ймена: але иноді вона немов би підносить ся, на-млїока, і ми бачимо проблиск великих рухів, які власне відбували ся, або вже давно відбули ся за нею. Не видно виразно нїяких постатей. Навіть про напрям сих рухів можна лише догадувати ся. Чути самі голоси, немов би гук богатьох вод." На думку Гупфельда, „відкритє, що Пятикнижіє зведено до купи з ріжних жерел або оріґінальних документів, певно не лиш одно з найважнїщих і найбогатших наслїдками відкрить задля викладу історичних книг Старого Завіту, або радше задля всеї теольоґії тай історії, але й одно з найпевнїщих відкрить на

полї критики тай історії лїтератури. Нехай протикритична партія каже собі що хоче супротивного, се відкрите вдержить ся і не попятить ся нї перед чим, поки істнує щось таке як критицизм; і читач, який стоїть на теперішньому ступнї культури, ледви чи може вберігти ся від його впливу, коли лише возьме ся за дослїд без упередньої думки і з непохитною силою признати правду".

Що-ж нам тут дїяти, чи махнути на сї книги- рукою? Чи допустити, що оповіданє про впадок чоловіка в Еденї леґенда, не значить утратити одну з найвеличнїщих і найсвятїщих християнських доктрін — спасенє?

Подумаймо про се! В перші часи християнство, навертаючи і підбиваючи світ, знало мало або й нїчого не знало про сю доктріну. Ми бачили, що Тертулїян у своїй „Апольоґії" не вважав її гідною згадки. Вона повстала серед ґностичних єретиків. Її не допускала Александрійська теольоґічна школа. Батьки Церкви не висували її дуже нїколи. Вона була поставлена на свойому теперішньому становищі аж у часи Анзельма. Жид Фільо говорить про історію впадку яко про символїчну; Оріґен уважає її за алеґорію. Чимало Протестантських церков можна винити справедливо в хитаню, бо вони вважають її почасти за мітольоґічну, а по части за дїйсну. Атжеж, коли ми допустимо, з ними, що вуж — символ Сатани, то се кидає тїнь алеґорії на все оповіданє!

Жаль, що Християнська церква взяла на себе оборону сих книжок і, значить, добровільну відвічалність за їх очивидні противенства тай помилки. Оборону їх, коли така оборона можлива, треба було полишити Жидам, серед яких вони повстали і які передали їх нам. Двічі жаль, що Пятикнижіє, твір такий невивершений, що паде від подиву новіщої критики, зроблено судію науки. Не забуваймо, що дїйсний характер сих книг показали не пристрастні вороги, але набожні та вчені церковники, межи котрими є й найвищі достойники церкви.

Коли таким чином Протестантцькі церкви домагали ся признаня писань за ознаку правди, то Католицька церква проголосила в наші часи безпохибність папи. Можнаби сказати, що ся безпохибність відносить ся лише до моральних або релїґійних справ; але де провести гра-

ничну лінію? Всезнайство годі обмежити якоюсь одною ґрупою справ; воно, по своїй природі, обіймає знанє всего, і безпохибність значить усезнайство.

Певно, коли допустити головні прінціпи Італїянського Християнства, то льоґічно виходить без похибність папи. Не треба розбирати нефільософічність сего погляду; він валить ся від дослїду полїтичної історії папства тай біоґрафій пап. Перша показує всї помилки і промахи чисто людських інстітуцій; остатні се аж надто часто одна історія гріха та сорому.

Просвіченим Католикам годї було приняти загально авторітатівну оповістку доґми про безпохибність. Вийшли серіозні й великі незгоди. Доктріна, яка глузує зі здорового людського розуму, і не могла довести до иншого результату. Є чимало таких, які кажуть, що безпохибність істнує хиба на всесвітних соборах, але-ж і такі собори не все годили ся з собою. Є чимало й таких, які нагадують, що собори скидали пап і судили їх бучі та суперечки. Протестанти питають ся справедливо: Як же-ж можна доказати непохибність самої Церкви? де докази, що Церква була коли небудь репрезентована порядно і справедливо, на якому небудь соборі? і чому правда має бути встановлена голосами більшости, а не меншости? Як часто лучало ся, що один чоловік, стоячи на вірному становищі, відкрив правду, був обжалуваний і переслїдуваний усїма иншими, але нарештї вони мусїли приняти його заяви! Чи не таке-ж було з богатьома великими відкритями?

Не дїло науки мирити сї суперечки; не її дїло встановляти, чи ознаку правди можна релїґійному чоловікови найти в Біблії, чи в усесвітньому соборі, чи в папі. Наука домагає ся лише права, яке так радо признає иншим, приняти ознаку з себе самої. Коли вона дивить ся на неісторичні леґенди з недовірством; коли в постанові правди їй зовсїм байдужні голоси більшости; коли вона полишає претенсію якої небудь людини на безпохибність безпощаднії льоґіцї пізнїщих подій — то таку-ж холодну безпристрастність, як у сих справах, вона показує й супроти своїх власних доктрін. Вона покинула би без ваги теорії про ваготу або хвильованє, як би переконала ся, що їх годї помирити з фактами. Її евангеліє — книга Природи, явні листки якої все ростворені перед

очима людини. Зводячи все до очий, вона не потрібує задля своєго розширеня ніяких товариств. Її, безконечну, вічну, не могла ніколи підкупити людська амбіція ані людський фанатизм. На землї вона проявляє ся всім, що величне й гарне, на небесах її письмо — сонця та світи.

IX.

СУПЕРЕЧКА ЗА КЕРМОВАНЄ ВСЕЛЕННОЮ.

Є два погляди на управу світом: 1. Промислом; 2. Законом.—За перше заступає ся попівство.—Нарис заведеня остатнього.

Кеплер відкриває закони, які кермують сонїчною сістемою.—Його твори були обжалувані папським авторітетом.—Да Вінчі кладе підвалини під механїчну фільософію.—Галилей відкриває головні закони дінаміки.— Нютон прикладає їх до рухів небесних тїл і показує, що сонїчною сістемою кермує математична невідмінність—Гершель ростягає сей вивід на увесь світ. — Гіпотеза про мраки. — Теольоґічні закиди проти неї.

Докази на пановане закона в складї землї тай в розвою звірячих і рослинних рядів. — Вони повстають від Еволюції, а не від Сотворіня.

Пановане закона видко в історичному ходї людських товариств і в справі окремого чоловіка.

Почастне принятє сего погляду декотрими зреформованими Церквами.

Спосіб кермованя світом можна толкувати двояко. Кермують ним або безперестанні божі вмішуваня, або дїянє невідмінного закона.

До першого буде все хилити ся попівство, бо воно мусить бажати, аби його вважали за посередника межи молитвою набожного чоловіка і провінденціяльним ак-

том. Вага попівства вбільшає ся від сили, на яку воно претендує, сили означувати, який має бути той акт. У перед-Християнській (Римській) релїґії великою службою попівства було відкривати будущі події пророчнями, знаками, або обзоринами звірячого нутра, тай приносити жертви, задля перепросин богів. У пізнїщі, Християнські часи, попівство домагало ся ще більшої сили; воно казало, що може своїм заступництвом кермувати подіями, відвертати нещастя, впевняти добродійства, творити чудеса і навіть касувати порядок Природи.

Не без резону, значить, дивило ся попівство немило на доктріну про кермоване світа невідмінним законом. Се, мовляв, понижало його повагу, вменшало його вплив. Йому було щось противне в Бозї, якого годї вмолити людськими молитвами, в холодному, безпристрастному божестві — щось лячне у фаталїзмі, долї.

Але правильний рух небес мусїв по всї віки вражати мислячих обсерваторів глибоко — схід і захід сонця; чим раз янїще і чим раз темнїще денне світло; зріст і вменшінє місяця; поворот пір року все тим самим порядком; виміряний хід мандруючих по небі планет — що-ж є се все і тисячі подібного, як не прояви правильного і невідмінного ходу подій? Віра давнїх обсерваторів у се толковане може й хитала ся від таких прояв як затьмінє, раптова й таємна перерва правильного ходу природних подій; але вона мусїла вернути ся в-десятеро сильнїщою, коли відкрили, що й затьміня вертають ся і їх можна вгадати на перед.

Усякі астрономічні прорікання засновані на допущеню того факту — що не було й не буде нїколи якогонебудь вмішаня в діянє природних законів. Учений фільософ каже, що стан світа в яку-небудь часинку се простий наслїдок його стану в передущу часинку і проста причина його стану в слїдуючу часинку. Закон і природа се лише ріжні назви механїчної необхідности.

Щось у пятдесять років після смерти Коперніка, Віртембержець Іван Кеплєр, який приняв був геліоцентричну теорію і вірив глибоко, що є відносини в оборотах планетних тїл довкола сонця іщо як би їх дослїдити докладно, то вони відкрили би закони, по яким ідуть ті рухи, — став студіювати ревно віддалї, часи й швидкости оборотів планет і форму їх доріг. Його метод був та-

кий, аби обрахувати доступні йому обсервації, як напр. Тіхо Брага, зразу на підставі одної, а після того на підставі другої гіпотези і відкинути тоту гіпотезу, по якій би обрахунки не годили ся з обсерваціями. Неймовірна праця, за яку він узяв ся (він каже: „Я міркував і рахував так, що мало не вдурів"), була нарешті нагороджена і в 1609 р. він опублікував свою книжку „Про Рухи Планети Марса". Тут він пробував помирити рухи сеї планети по гіпотезі ексцентичних кругів і епіциклів, але нарешті відкрив, що дорога сеї планети не є круг, а еліпса, в однім ожеглі якої находить ся сонце, і що площини описувані лінією, потягненою від сеї планети до соця, пропорціональні часам. Отсї правди звісні тепер під імям першого та другого Кеплєрового закона. Вісїм років після того він був нагороджений відкритєм третього закона, який означує відносини межи середнїми віддалями планет від сонця і часами їх оборотів; „квадратні або періодичні часи пропорціональні кубам віддалей". Кеплєр оповістив сей закон у „Короткім огляді Коперніковоі сістеми", опублікованім 1618 р., де доказував, що той закон прикладав ся і до первісного становища побічних Юпітерових планет. Із сего виведено, що закони, які кермують великими рухами сонічної сістеми, кермують і меншими рухами її складових частин.

Уяву закона, до якої пруть непохибно Кеплєрові відкритя, і докази їх у користь геліоцентричної та проти ґеоцентричної теорії, не могла минути догана від Римських авторітетів. Конґреґація Індекса, обжалувавши Коперникову сістему яко зовсїм противну Святим Писаням, заборонила і Кеплєрів „Короткий огляд" сеї сістеми. Се дало Кеплєрови нагоду до ось якої його славної протизаяви: „Минуло вісїмдесять років, у які Коперникові доктріни про рух землї і нерухомість сонця ширено без перепони, бо думало ся, що можна говорити про природні річи тай поясняти дїла божі, а тепер, коли відкрито нове свідоцтво на доказ правди тих доктрін — свідоцтво, незвісне духовним судіям — то ви хочете заборонити ширити правдиву сістему про будову всего світа".

Нїхто з Кеплєрових сучасників не вірив у закон площин, і його не приймали ся аж поки не були опублїковані Нютонові „Principia" (Основи). Правду кажучи, нїхто в ті часи не розумів фільософічної ваги Каплєрових за-

конів. Він сам не бачив на перед, до чого вони мусять довести. Його промахи показували, як далеко йому було до порозуміня їх наслідків. Так він думав, що на кождій планеті сидить інтеліґентний прінціп і що є звязь межи величинами доріг пятьог головних планет і пятьма правильними ґеометричними тілами. Він думав зразу, що дорога Марса овальна, аж після важких студій він відкрив велику правду, її еліптичну форму. Ідея про цілість небесних тіл довела до принятя Арістотелевої доктріни про вивершеність кругових рухів, і до віри, що на небесах не було инших рухів окрім кругових. Кеплєр жалує ся гірко на сего нещасного „злодія його часу". Його фільософічну сміливість видко в тому, що він пробив ся крізь сей освячений часом переказ.

У декотрих незвичайно важних подробицях Кеплєр випередив Нютона. Він перший дав ясні ідеї про ваготу. Він каже, що кожда частина матерії стояти ме супокійно, поки її не рушить яка инша частина — що земля притягає камінь більше як камінь землю і що тіла рухають ся одні до одних пропорціонально їх масам; що земля підняла би ся до місяця на одну пятдесять четверту частину їх віддалї, а місяць рухнув би ся до землї на решту пятдесять і три частинї. Він твердить, що місяцеві притяганя спричиняють морські приплиги і що планети викликали неправильности в рухах місяця.

Поступ астрономії можна очивидячки розділити на три періоди

1. Період обсервації видимих рухів небесних тіл.

2. Період відкритя їх дійсних рухів і особливо законів планетних оборотів; він визначив ся особливо Коперніком і Кеплєром.

3. Період установленя причин тих законів. Се була епоха Нютона.

Перехід другого періода у третій залежав від розвою Дінамічного відділу механіки, який стояв на одному місці від часу Архімеда або Александрійської Школи.

У Християнській Европі не було плекача механічної фільософії аж до Леонарда Да Вінчі, що родив ся 1452 р. Йому, не льордови Беконови треба подякувати за відродини науки. Бекон не лише що не тямив нічогісінько

в математиці, але й маловажив її приклад до фізичних дослідів. Він відкидав згірдно Коперникову сістему, наводячи проти неї глупі закиди. Тоді як Галилей був на краю своїх великих телєскопових відкрить, Бекон поблікував сумніви в користности інструментів задля наукових дослідів. Його фантастична фільософічна мотанина не мала ніколи ніякісінького практичного наслідку. Ніхто ніколи не думав користувати ся нею. По за анґлійських читачів, його імя по найбільшій части незвісне.

Про Да Вінчіого я матиму далї нагоду сказати докладніще. З його творів, які лишили ся в рукописях, два томи є в Мілянї та один у Парижі, привезений сюди Наполєоном. Щось у сїмдесять років після того за Да Вінчім пішов гольляндський інжінєр Стевін, якого твір про прінціпи рівноваги вийшов у 1586 р. Шість років опісля появила ся Галилеєва розвідка про механїку.

Сему великому Італїянцеви треба дякувати за встановленє трьох головних законів дінаміки, звісних під імям Законів Руху.

Наслїдки встановленя сих законів були дуже важні.

Передше думали, що безперестанні рухи, такі напр. як рухи небесних тїл, можуть піддержувати ся лише безперервною тратою і безперервним прикладом сили, але перший Галилеїв закон заявляв, що всяке тїло стоятиме супокійно, або рухатиме ся однобразно по простій лїнії, поки не буде всилувано перешкідними силами перемінити сей стан. Ясної уяви сего головного прінціпу потрібного конче до порозуміня елєментарних фактів фізичної астрономії. Коли всї рухи, які ми бачимо на поверхні землї, кінчать ся швидко, то ми виводимо із сего, що супокій природний стан річий. Ми, значить, дуже поступали, коли переконали ся, що тїлови зовсїм байдуже і супокій і рух і що воно однаково триває в обох станах, аж поки не прикладуть ся перешкідні сили. Такими перешкідними силами у звичайних рухах є тертє і відпір повітря. Як би не було ніяких таких відпорів, рух мусїв би бути безперервний, так як воно є з небесними тїлами, які рухають ся в порожньому просторі.

Не вважаючи на свою величину, сили показувати муть у-купі ввесь свій вплив, кожда так, як би другої не

було. Так, коли куля мусить вилетіти із гірдла пушки, то вона паде через якийсь час на землю від впливу тяготи на неї. Коли-ж її вистрілить ся із пушки, то вплив тяготи на неї буде все такий самісінький, хоть би вона летіла й кілька тисяч стіп у секунду. Сили не вменшають ся в сумішці; кожда робить своє власне окреме діло.

В другій половині сімнайцятого століття, стало ясно від творів Борельлього, Гука і Геґґінса, що кругові рухи можна пояснити Галилеєвими законами. Горельлї, розказуючи про рухи Юпітерових побічних планет, показує, як може повстати круговий рух під впливом центральної сили. Гук показав, що простий рух стає круговим від центпального притяганя.

Рік 1687 се епоха не лише в Европейській науці, але й в інтелєктуальному розвою чоловіка. Він визначив ся тим, що в нім появили ся „Principia" Нютона, безпримірний, безсмертний твір.

На підставі прінціпу, що всї тїла притягають одно одно з силами просто пропорціональними їх масам і супротивно пропорціонально квадратам їх віддалей, Нютон показав, що всї рухи небесних тїл можна обрахувати, і що всї Кеплєрові закони — еліптичні рухи — описувані площини — відносини межи часами і віддалями, можна було вгадати на перед. Як ми бачили, то сучасники Нютона розуміли, як можна би пояснити кругові рухи; се була окрема пригода, але Нютон дав розваязку загальної завдачі, яка обіймає всї окремі пригоди руху: в кругах, еліпсах, параболях і гіперболях — то є, в усїх конїчних перекроях.

Александрійські математики показали, що напрям руху падаючих тїл іде до центра землї. Нютон доказав, що воно мусить бути неминуче, бо загальне діянє притяганя всїх частин кулї таке самісїньке, як коли би всї вони були скуплені у центрі.

Сю центральну силу, яка означує таким чином паданє тїл, названо ваготою. До того часу нїхто, окрім Кеплєра, не дослїдив, як далеко сягав її вплив. На думку Нютона, вона могла сягати аж до місяця і бути тою силою, яка відхиляє його від простолїнїйної дороги і заставляє його обертати ся довкола землї. На прінціпі закона супротивних квадратів, лехко було обрахувати,

чи досить було притяганя землї, аби се зробити, НЮТОН найшов, на підставі тодїшнїх помірів землї, що наворот місяця чинив лише тринайцять стіп у мінуту; тим часом до вірности його гіпотези про ваготу мав би чинити пятнайцять стіп. Але в 1669 р. Пікард, як ми бачили, виміряв степень докладнїще, як се було зроблено передше; се перемінило оцїнку величини землї і, значить, віддаль місяця; коли-ж увага Нютона звернена була на се деякими розмовами в Королївському Товаристві 1679 р., то він добув Пікардові результати, вернув ся домів, вишукав свої старі папери і почав знов рахувати. Під конець, він став такий розворушений, що мусїв попросити приятеля, аби скінчив. Сподївана згода з його гіпотезою — найшла ся. Було доказано, що місяць удержує ся на своїй дорозї, тай обертає ся довкола землї силою земної ваготи. Кеплєрові ґенії вступили ся Декартовим вихрам, а сї знов Нютовій центральній силї.

Так само й земля тай її планети мусять рухати ся довкола сонця еліптичними дорогами, від його притяжної сили, відхили-ж їх руху виходять із перешкідного впливу планетних мас одна на одну. Знаючи маси й віддалї, можна сї відхили обрахувати. Пізнїщі астрономи займали ся навіть супротивною завдачею, то є, знаючи відхили, або перешкоди, находили місце й масу перешкідного тїла. Таким чином, із відхилів Урануса від його теоретичної позіції виведено відкритє Нептуна.

Нютон заслужив ся тим, що приклав закон дінаміки до рухів небесних тїл і стояв на тому, що наукові теорії треба доказувати згодою обсервацій з обрахунками.

Коли Кеплєр оповістив свої три закони, то на них накинули ся духовні авторітети не тому, що вони могли показувати, або мати в собі помилки, але по части тому, що вони підпирали Коперніковy сістему, а по части тому, що вважали за невмісне допустити пановане якогонебудь закона, супротивного божому вмішуваню. Світ мали за театр, де воля божа обявляла ся день у день; вважали за сором задля божої величности, як би ся воля мала бути як-небудь спинювана. Сила показувала ся головно тим, що вони могли, як казали, перемінити самохіть і рішинцї волї божої. Так вони могли вменшити

лячну акцію комет, запевнити гарну погоду, або дощ, відвернути затьміня, тай арештуючи хід Природи, творити всякі чудеса; так вони посували в зад тінь на сонічному годиннику тай здержували на-серед дороги сонце й місяць.

В столітє перед Нютоновою епохою вийшла велика релігійна і політична революція — Реформація. Хоть вона й не впевнила повної волї думки, а про те попустила чимало старих церковних пут. У зреформованих країнах не було власти, яка могла би осудити Нютонові твори, тай попівство не думало клопотати ся сею справою. Увага Протестанта звернена була зразу виключно на рухи його великого ворога Католика; коли-ж се жерело турботи пропало і настали неминучі роздїли Реформації, то ся увага кинула ся на супірні та ворожі Церкви. Лютеранам, Кальвінїстам, Епіскопникам і Пресвитеріянам було чим займати ся важнїщим, як Нютонові математичні докази.

Таким чином велика Нютонова теорія, неприсуджена і, правду кажучи, незавважана серед сего крику воюючих сект, установляла ся кріпко. Її фільософічне значінє було безконечно важнїще від доґм, за які ті люди сварили ся. Вона не лише що приймала геліоцентричну теорію й закони відкриті Кеплєром, але й доказувала, що не вважаючи на яку небудь вагу супротивного церковного авторітета, сонце мусить бути центром нашої сонічної сістеми, і що Кеплєрові закони се результат математичної неминучости. Вони мусять бути такі, як є.

Що-ж се все значить? А вже-ж те, що наша сонічна сістема не є перепинювана божими вмішуванями, але стоїть під кермою невідмінного закона — закона, який сам є результатом математичної необхідности.

Телєскопні обсервації Гершаля I. переконали його, що є богато подвійних звізд — подвійних не лише тим, що вони находять ся случайно в тій самій лїнії зору, але й тим, що вони звязані фізично, бо крутять ся одна довкола одної. Сї обсервації вів далї і дуже розширив Гершель II. Елєменти еліптичної дороги подвійної звізди ξ у Великім Ведмедї означив Саварі, їх період чинить пятьдесять вісїм років і чверть; елєменти еліптичної орбіти другої подвійної звізди β Корони були означені Гіндом,

їх період чинить поверх сімсот трийцять і шість років. Орбітний рух сих подвійних сонць еліпсами заставляє нас допустити, що закон тяготи має силу далеко поза межі нашої сонічної сістеми; і дійсно, куди лише може досягнути телєскоп, він показує пановане сего закона. Д'Алямбер каже в передньому слові до Енцікльопедії: „Вселенна се однісінький факт, однісінька велика правда".

Чи виводити-ж нам, що сонічна і звіздні сістеми покликані до істнованя Богом і що він установив опісля самохіть закони, під доглядом яких вони мали рухати ся, по його волї?

Чи є причини думати, що сї ріжні сістеми стали істнувати не від самохітного „нехай будуть", але від діяня закона?

Ось деякі прикмети сонічної сістеми, які вичисляє Ляпляс. Усї планети і їх побічники рухають ся еліпсами такої малої ексцентричности, що вони чинять майже круги. Всї планети рухають ся в тому самому напрямі і майже в тій самій площині. Рухи під-планет ідуть в тому самому напрямі, що й рухи планет. Обкрутні рухи сонця, планет і під-планет ідуть в тому самому напрямі, що й їх орбітні рухи і в площах мало не тих самих.

Годї, аби тілько згод могло бути результатом пригоди! Чи не ясно-ж, що тут мусїла бути спільна звязь між усїма сими тїлами, що вони лише частини того, що мусїло бути колись одною масою?

Але коли ми допустимо, що матерія, з якої складає ся сонічна сістема, була колись мракою і крутила ся, то виходить, що всї названі прикмети — неминучі механічні наслїдки. Ба, ще більше: сим поясняє ся формація планет, формація під-планет і астероідів. Ми бачимо, чому крайні пранети і під-планети більші від осередних; чому більші планети крутять ся швидко, а менші помалу; чому крайні планети мають більше під-планет, а середущі менше. Ми маємо вказівки про час оборотів планет своїми орбітами, а під-планет своїми; ми розуміємо спосіб, як повстали Сатурнові перстенї. Ми находимо пояснеє фізікального стану сонця тай перемінних станів, які пройшла земля і місяць, як се показує їхня ґеольоґія.

Але вказано на два виімки з тих прикмет, а то що до Урануса й Нептуна.

Коли раз допустити істнованє таких мрачних мас, то все инше виходить яко необхідність. Але чи не наскакує ся тут на найповажнїщий закид? Чи не значить се викинути Всемогучого Бога зо світів, які він сотворив?

Найперше, ми мусимо переконати ся, чи є певні докази на те, аби допустити істнованє таких мрачних мас.

Небулярна гіпотеза стоїть первісно на телєскопному відкритю Гершеля І., що в небесах різсїяні декуди блїді, блискучі світляні плями, з яких лише деякі великі на тілько, що їх можна бачити голим оком. Коли дивити ся в доволї сильний телєскоп, то богато з них дїлить ся на купи звізд, але деякі, як напр. велика мрака в Оріонї, не подавали ся і найлїпшим інструментам, які доси зроблено.

Ті, що не думали приймати небулярної гіпотези, казали, що пляма не дїлила ся тому, бо вжиті телєскопи були недокладні. В сих інструментах можна завважати дві ріжні функції: їх сила збирати світло залежить від діяметра їх обєктівного зеркала або сочки, їх проясняюча сила залежить від великої докладности їх оптичних поверхонь. Великі струменти можуть мати першу прикмету вповні, через величину, але остатню можуть мати далеко не вповні, і то або через хиби первісної форми, або через покрученє від зігненя під їх власною вагою. Але хоть би струмент і був докладний і в сїм і в тім, то все-ж таки він може не розкласти мраки на окремі точки.

На щастє, до встановленя сеї справи годять ся й инші способи. В 1846 р. відкрив автор отсеї книжки, що спектро розпеченого твердого тїла є суцїльне, значить: не має анї темних анї ясних лїнїй. Фрауенгофер доказав перед тим, що спектро розпечених ґазів є несуцїльне. Ось і спосіб означити, чи світло якоїсь мраки йде від горючого ґазу чи від сумішки розпечених твердих тїл, звізд або сонць. Коли їхнє спектро несуцїльне, то вони певно мрака або ґаз; коли-ж суцїльне, то суміжка звізд.

У 1864 р. д. Геґґінс випробував се на мрацї в су-звіздю Дракона. Показало ся, що вона ґаз.

Дальші обсервації показали, що на шістдесять досліджених мрак, девятнайцять дало несуцільні або ґазові спектра, — а решта суцільні.

Значить, можна допустити, що нарешті найшов ся фізікальний доказ на істноване великої маси матерії в ґазовому стані і в температурі горіня. Таким чином гіпотеза Ляпляса стоїть на твердій підвалині. В такій мрачній масї, остуда через пускане проміня необхідна проява, а згустїне й вертїне, неминучі результати. Мусять відділяти ся перстені, які лежать усї в одній площині, мусять повставати планети і під-планети, які всї крутять ся однаково, центральне сонце і довкола него кулї. За приводом природних законів із хаотичної маси зробила ся з'орґанїзована сістема. Доповнила-ж ся матерія в світах через упадок тепла.

Коли така космоґонія сонїчної сістеми, коли такий початок планетних світів, то ми мусимо розширити наш погляд на пановане закона, і признати його роботу і в сотворіню тай удержаню безчисленних куль, які товплять ся у вселенній.

Але може знов скажуть: „Чи нема-ж тут чогось глибоко безбожного? Чи не випихаємо ми сим Всемогучого Бога зо світа, який він сотворив?"

Ми бачили не раз, як повстає хмара на ясному небі. Темна, невидна точка — невеличка купка туману — росте і стає темнїща й густїща, поки не вкриє велику частину небес. Вона розвертає ся в фантастичні форми, бере блиск від сонця, жене навперед від вітру і як повстала помалу, так і щезає, розходячи ся в чистому повітрі.

Отже ми кажемо, що міхурчики, з яких ота хмара зложила ся, повстали через загуснене водяної пари, що була передше в повітрі, від упадку температури; ми знаємо, як вони стали формою, яку мають тепер. Ми наводимо оптичні причини блиску або темноти хмари; ми поясняємо, на механїчих підставах, чому вона жене навперед вітру; її щезане ми виводимо із прінціпів хемії. Нам нїколи не паде на думку признавати вмішане Всемогучого в виріб і переміни її минучої форми. Ми поясняємо всї факти сеї появи фізікальними законами і може власне з пошани ми не повинні казати, що тут видко палець Божий.

Але-ж увесь світ то лише така хмара — хмара сонць і світів. Хоть вона нам бачить ся страшенно великою, а про те задля Безконечного й Вічного Інтелєкта вона лише минучий туман. Коли є многота світів у безконечному просторі, то є й черга світів у бесконечному часї. Як на небі одна хмара стає намісь другої, так і ся звіздна сістема, вселенна то наступник безчисленних иших, які були передше, і попередник безчисленних инших, які настануть. Іде безперестанна метаморфоза, переміна подїй, без початку і без кінця.

Коли ми поясняємо менші метеорольоґічні появи, тумани й хмари на підставі фізікальних прінціпів, то чи не можна-ж нам прикласти той самий прінціп до початку світових сістем і вселенних, які є лише хмарами в трохи більшому просторі, туманами в часї трохи менше минучому? Чи може хто покласти лінію, яка відділяє фізичне, з одного боку, від надприродного, з другого? Чи наша оцінка простору тай триваня річий не залежить зовсїм від нашого погляду? Як би ми були поставлені серед великої Оріонової мраки, яка-ж незвичайно велична була би сцена! Велитні переміни, густїня горючого туману в світи могли би показати ся гідними безпосередної присутности, безпосередного догляду Бога; тут, на нашій далекій стації, де очи наші не в станї оцінити мілїонів миль, і сонця видають ся нам порошинками в повітрі, сеся мрака менша від найневиднїщої вмарки. Галилей, у своїм описї сузвіздя Оріона не вважав вартим і згадати про неї. Найтвердший тодїшній теольоґ не бачив би був нїчого доганного в тім, як би її початок приписувано другорядним причинам, не бачив би щось нерелїґійне в тім, як би не признавано самохітного вмішаня Бога в її метармофози. Коли-ж ми доходимо до такого виводу про неї, то до якого-ж виводу міг би дійти про нас Розум, що сидить на нїй? Вона займає простір мілїони раз більший від простору нашої сонїчної сістеми; нас не видко відти і, значить, ми нїкчемне нїщо. Чи впало-ж би такому Розумови на гадку домагати ся задля нашого початку та вдержаня безпосерного вмішаня Бога?

Злїзьмо з сонїчної сістеми на те, що ще далеко невиднїще — на невеличку частинку її; злїзьмо на нашу землю. Протягом часу вона пройшла чималї переміни. Чи

наставали-ж вони від безперестанних божих вмішувань, чи від безперервної роботи невідмінного закона? Лице Природи міняє ся раз-у-раз на наших очах; іще величнїще й замітнїще міняло ся воно в ґеольоґічні часи. Але закони, які кермували тими перемінами, не показують нїколи нїякісїнької переміни. Серед безмірних перевертів вони неперемінні. Теперішній порядок річий се лише колїсце в великому суцїльному ланцюсї, який сягає взад до необчислимої минувшини і вперед до бесконечної будущини.

Є докази, ґеольоґічні тай астрономічні, що температура землї тай її товариша була в давну минувшину далеко вища як тепер. Настав упадок температури, повільний, незавважний у малі періоди, але доволї виразний протягом богатьох віків. Теплота впадала від пусканя проміня у простір.

Остуда якої-небудь маси, все одно, чи та маса велика чи мала, не є несуцїльна; вона не йде примховатими скоками; вона робить ся під впливом математичного закона, хоть до таких могучих перемін, які ми осьдечки розглядаємо, не можна прикласти анї формулу Нютона, анї формулу Дюльона або Петі. Воно нїчого, що періоди почастного упадку температури, ледові періоди, чергували ся з періодами часового піднятя; нїчого, чи ті переміни виходили з топоґрафічних перемін, як від переміни рівня, чи від періодичностей в пусканю проміня сонця. Періодичне сонце впливало би лише яко перешкода в постепеннім упадку теплоти. Перешкоди в планетних рухах власне потверджують, а не валять тяготи.

Отже такий упадок температури мусїв іти в купі з безчисленними перемінами фізичного характеру нашої кулї. Її розміри мусїли вменшити ся від стяганя, день мусїв стати коротший, її поверхня мусїла западати ся тай тріскати в лїніях найменшого противенства, море мусїло загуснути і вменшити ся, склад атмосфери мусїв переміняти ся, особливо в скількости водяної пари тай вугляного квасу в нїй, натиск барометрний мусїв упадати.

Отсї тай богато инших перемін, які можна би навести, мусїли йти не вривочним, але правильним способом,

бо-ж головний факт, упадок теплоти, який їх викликав, ступав сам по математичному закону.

Та не одна мертва Природа піддавала ся сим неминучим перемінам; рівночасно була зачеплена ними й жива Природа.

Всяка орґанічна форма, рослинна чи звіряча, не буде переміняти ся лише доти, доки не переміняють ся обставини, в які вона поставлена. Як би настала переміна в обставинах, то орґанізм або перемінив би ся або погиб би.

Погибіль тим імовірніща, чим раптовіща переміна в обставинах; модіфікація або перетвір тим можливіщі, чим помаліща переміна в обставинах.

Коли-ж звісно певно, що мертва Природа перемінила ся дуже протягом віків; коли й кора земна і море, тай атмосфера вже не такі, як були колись; коли розділ суші й океана і всякі фізічні умови стали инші; коли настали тількі переміни в обставинах живих істот на поверхні нашої планети — то вже-ж виходить неминуче, що відповідно до того мусіла й орґанічна Природа пройти крізь руїни тай перетвори.

Кілько-ж то доказів та ще й яких очевидних на те, що такі погасаня й такі модіфікації були справді!

Тут ми знов мусимо завважати, що як ся перешкідна сила йшла сама по математичному закону, то й на сї результати треба дивити ся яко на такі, що йшли по тому-ж закону.

Отже такі застанови пруть нас очивидячки до виводу, що орґанічний поступ світа ведений був роботою невідмінного закона — а не визначуваний несуцільними, неповязаними, самохітними вмішуванями Бога. Вони схиляють нас до погляду, прихильного радше ідеї про переміну одної форми в другу, як ідеї про раптові сотворіня.

Сотворінє містить у собі раптову появу, перетвір постепенну переміну.

Так виходить перед думкою нашою велика теорія про Еволюцію. Всяка орґанічна істота займає своє місце в ланцюсї подій. Се не відокромлений, примховатий факт, але неминуча поява. Вона займає своє місце в тій великій, правильній течії, яка повстала по черзї в минувшину, завела теперішність і промощує дорогу ви-

значеній наперед будущині. В сім великім поступі передає ся від точки до точки постепенний, певний суцільний, непоборний порядок еволюції. Але серед сих могучих перемін стоять непорушно закони, які панують над усім.

Досліджуючи заведенє в звірячі ряди якого небудь типу житя, ми переконуємо ся, що він годить ся з перетвором, а не з сотворінєм. Його початок є в невивершеній формі серед инших форм, яких час власне кінчить ся і які стали вимирати. Ступінь по ступневи повстає одна відміна по одній, чим раз більше вивершена, аж поки, після богатьох віків, не дійде до вершка. Відси, так само, йде довгий, постепенний упадок.

Так ссацький тип житя характеризує Третій і дальший період, але він появляє ся в ті періоди не раптово, без натяків. Ми находимо його далеко швидше в Другий період, під невивершеними формами, в яких він немов боре ся, аби стати твердо на ноги. Нарешті він переважує, в вищих і кращих взірцях.

Так само було з ховзаками, характеристичним типом житя Другого періоду. Як на туманній картині із за блекнучих обрисів минаючої сцени, виринає бліда форма нової сцени, яка помалу росте, досягає вершка тай росходить ся в якій иншій, що настає після неї, так і житє ховзаків появляє ся помалу, доходить до верха тай упадає поволи. В усім тім нема нічого раптового; переміни переходять одні в одні незавважними відтінками.

Тай якже-ж могло бути инакше? Теплокровні звірі не могли би істнувати в атмосфері повній вугляного квасу, як атмосфера первісних часів. Але прогнанє сеї шкідної складової частини з повітря листєм рослин, під впливом сонічного світла, вкриванє її вуглятини землею в формі вугляного каміня, визвіл кислятини, дали можливість їм жити. Коли таким чином перемінила ся атмосфера, то було захоплено переміною і море; воно віддавало велику частину свого вугляного квасу, і вапняк, який доти роскладав ся ним, осів ся в тверду форму. На кождий еквівалєнт вуглятини, захованої в землї, опиняв ся еквіналєнт вуглекваснoго вапна, який відділяв ся від моря — не конче в безформному станї, але найчастїще в орґанїчній формі. Сонічне світло робило своє діло день у день, але треба було міріяд днів, аби се діло скінчити. То був

повільний перехід із атмосфери шкідливої у прочищену, і такий-же повільний перехід із холоднокровного типу житя у теплокровний. Але фізікальні переміни йшли під доглядом закона, тай орґанічні перетвори не були раптові або самохітні акти божі. Вони були безпосередними, неминучими наслідками фізікальних перемін і, значить, так само необхідним результатом закона.

Задля докладнїщого огляду сеї справи я можу вказати читачеви розділи I., II. і VII., другого тому моеї „Розвідки про Людську Фізіольоґію", яка вийшла в 1856 р.

Отже-ж чи світ кермує ся законом чи вмішуванями промислу божого, який ломить раптово природний хід подій?

Задля доповненя нашого погляду на сю справу, ми звернемо ся нарешті до пригоди, зовсїм невидної в одному розуміню, але другому найважнїщої з усего, що може бути розглянено. Чи людські товариства, в своїм історичнім ході, показують ознаки визначеного наперед поступу невідмінною дорогою? Чи є які-небудь докази на те, що житє націй стоїть під доглядом невідмінного закона?

Чи можемо ми вивести, що в суспільности, як і в індівідуальній людині, частини ніколи не вискакують із нїчого, але викочують ся або розвивають ся з частин, які вже істнують?

Як би хто перевертав або смішив доктріну про еволюцію чи поступний розвій одушевлених форм, які чинять той нерозривний орґанічний ланцюх, що йде від початку житя на нашій кулї аж до теперішнього часу, то нехай він подумає, що він сам перейшов модіфікації, супротивні тому, за що він перечить ся. Девять місяців тип його житя був водяний, і за той час він приймав, по черзї, чимало ріжних, але відповідних форм. У народини тип його житя став повітряний; він почав дихати атмосферним повітрєм; йому дано нові частини поживи; спосіб його годованя перемінив ся; але доси він не може нїчого бачити, нїчого чути, нїчого завважати. Мало-по-малу починає ся свідоме житє; він завважав, що є зверхній світ. У свій час появили ся орґанаи, приспособленє до дальшої переміни поживи, зуби, і настала переміна поживи. Після того він перейшов по вишках дїтоцтва тай молодецтва, розвила ся його тїлесна форма і

з нею його інтелєктуальні сили. Коло пятнайцятого року, слїдом за розвоєм окремих частин його сістеми, перемінив ся його моральний характер. На него стали впливати нові ідеї, нові пристрасти. І що се була причина, а те наслїдок, показує ся тодї, коли за сї частини взяв ся скусний хірурґ. Але тут іще не кінчить ся сей розвій, ся переміна; треба чимало років тїлови, аби розвити ся вповнї, чимало років розумови. Нарештї досягає ся верха, і тут починає ся впадок. Менї не потрібно малювати його сумних пригод — тїлесного тай інтелєктуального увяваня. Може воно буде трохи за богато, коли я скажу, що кождїсїнька людська істота на поверхнї землї, не стята перед часом, перейшла крізь усї сї переміни менше як за сто років.

Чи мішає-ж ся промисел божий до кождого з нас, коли ми о-так переходимо з одного ступня житя на другий? чи може нам радше думати, що безчисленні міріяди людських істот, які заселяли землю, були під кермою невідмінного, унїверсального закона?

Але індівіди се-ж елементарні складові частини суспільностей — націй. Вони мають ся до суспільностей так як частини тїла до всего тїла. Сї частини появляють ся, починають і кінчать свою роботу, мруть і викидають ся.

Нація починає істнувати несвідомо, так як індівід, тай умирає без своєї згоди, нераз проти власної волї. Національне житє ріжнить ся від індівідуального лише тим, що триває довше, але нї одну націю не може минути її невідмінний конець. Коли гарно розглянути історію націй, то у кождої з них, як лише фази її житя повні, є пора дїтоцтва, пора молодецтва, пора достиглости і пора впадку.

В фазах істнованя всїх націй, коли лише ті фази повні, є спільні характеристичні ознаки, і як такі згоди в індівідах показують, що всї живуть під панованєм закона, то ми маємо право вивести, що й хід націй і в загалї поступ людства не йде дорогою случайною або навгадною, що надприродні вмішуваня не рвуть нїколи ланцюха історичних актів, що кожда історична подія має своє виправданє в якій небудь передущій події тай дає виправданє другій, яка після неї.

А такий вивід се-ж то головний прінціп Стоїцізму —

тої Грецької фільософічної сістеми, яка, як я вже казав, давала опору в горю тай певну вказівку в лиху годину не лише богатьом славним Грекам, але й декотрим великим фільософам, державникам, ґенералам тай імператорам Рима; сістема, яка виключала з усякої річи пригоду та казала, що всіми подіями кермує невпинна необхідність, задля підмоги вивершеного добра; сістеми серіозности, завзятости, непохитности, чесности, — протесту в користь здорового людського розуму. То може ми згодимо ся з увагою Монтескіє, який каже, що знівечене Стоїків було великим лихом задля людської породи; бо вони одні були великі горожане, великі люди.

Латинське Християнство, в його папській формі, суперечить прінціпови кермованя законом абсолютно. Історія сего конаря Християнської Церкви се по-найбільше спис чудес і надприродних вмішувань. Вони показують, що молитви святих людий спиняли часто хід Природи — коли в загалї є такий хід; що статуї тай образи творили чудеса; що кости, волосє й инші святі мощі лїчили чудом. Ознака чи доказ автентичности богатьох сих річий має бути не в невідпірному свідоцтві їх початку тай історії, але в показуваню своєї чудотворної сили.

Чи не чудна-ж се льоґіка, яка находить доказ якогось буцім-то факту в непонятній іллюстрації чогось иншого?

Інтеліґентні Християнські мужі навіть найтемнїщих віків мусїли дивити ся приздро на сї божі або чудесні вмішуваня. Є якась пишна величність у правильному поступі Природи яка вражає нас глибоко; і характер без переривности подій нашого індівідуального житя такий, що ми сумнїваємо ся інстінктівно в надприродній пригоді в житю нашого ближнього. Інтеліґентний чоловік знає добре, що задля него не стало ся нїякісїньке чудо; він приписує справедливо кождісїньку подію свого житя якійсь передущій події; на остатню він дивить ся, яко на причину, на першу, яко на наслїдок. Коли йому кажуть, що його ближній сподобив ся таких великих вмішувань, то він мусить думати, що або його ближнього ошукали, або він сам ошукує.

Католицька доктріна про чудесне вмішуванє була, як і треба було ждати, дуже вдарена в часи Реформації, коли напереднє назначенє її вибір піддержували декотрі

найбільші теольоґи і приймали декотрі найбільші Протестантські Церкви. Кальвін заявляє зо стоіцькою завзятістю: „Ми були вибрані від вічности перед заснованєм світа, не через яку-небудь нашу заслугу, але згідно з цілю божої вподоби". Кажучи се, Кальвін стояв на вірі, що Бог присудив навперед усеї вічности, що має діяти ся. Таким чином, після промину чимало віків, виринули знов на перше місце ідеї Василідіян і Велєнтінїян, сект Християнських другого столїтя, яких Ґностицькі погляди довели до прищепленя в Християнстві великої ідеї про Трійцю. Вони казали, що всї людські вчинки неминучі, що навіть віра є природний дар, на який люди присуджені силоміцю на перед, і значить мусять бути спасені, хотьби яке неправильне було їхнє житє. Всї річи вийшли з Найвищого Бога. Таким чином виступили на перше місце і погляди, розвиті св. Августином у його творі „De dono perseverantiae" (Про дар сталости). Там було сказано, що Бог вибрав декотрих людий по власній вподобі, без огляну на їх віру чи добрі діла, бачені на перед, і постановив невідмінно дарувати їм вічне щастє; инших-же людий він, так само, присудив на вічну погибіль. Субляпсаріяне вірили, що „Бог дозволив упадок Адама"; Супраляпсаріяне вірили, що „він назначив се на перед, з усіми його шкідливими наслїдками, від вічної вічности, і що наші прародичі не мали волї від самого початку". Тут сї сектанти маловажили собі увагу св. Августина: „Nefas est dicere Deum aliquid nisi bonum praedestinare" (Не годить ся казати, що Бог назначує на перед щось инше, а не добро).

Чи правда-ж те, що „напереднє назначенє вічного щастя се безперестанна ціль Бога, якою він захоплений ще на вперед заснованя світа, постановив твердо своєю радою, потай від нас, визволити від проклятя й присуду тих людий, яких полюбив?" Чи правда те, що в людській сїмї є декотрі такі люди, яких Усемогучий Бог присудив на вічні муки, вічне горе без їхньої власної провини?

В 1595 р. Лямбетські Статї казали, що „Бог на перед від вічности назначив декотрих людий на житє; декотрих він відкинув". У 1618 р. Дортський сінод пристав до сего погляду. Він осудив його противників і взяв ся до них так остро, що богато їх мусїло тїкати в чижі країни. Сї

доктріни були приняті прихильно навіть в Анґлїйській Церкві, як видко з сїмнайцятої Статї Віри.

Мабуть не було точки, за яку би Католики осудили були Протестантів остріще, як за сю, за те, що вони признали бодай по части, що світ кермує ся законом. В усїй Зреформованій Европі чудеса пропали. Коли-ж не стало лїчебних каплиць, лїчебних мощів, то урвали ся й великі грошеві користи. Як добре звісно, Реформацію викликало справдї крамаренє відпустами — які були власне дозволом від Бога грішити, аби лише дати попови якусь суму гроший.

В фільософічному розуміню, Реформація містила в собі протест проти Католицької доктріни про безперестанне боже вмішуванє в людські справи за причиною попів; але сей протест був піднятий вповнї далеко не всїми зреформованими Церквами. Докази в користь керми законом, які в остатнї роки дала наука, богато з тих церков приняли приздро, може й нелюбо; але сї почутя мусять нарештї вступити ся чим раз більшій силї доказів.

Чи не можемо-ж ми вивести з Ціцероном, що каже за Ляктанцієм о-так: „Один вічний і невідмінний закон, обгортає всї річи і всї часи?”.

X.

ЛАТИНСЬКЕ ХРИСТИЯНСТВО ТА НОВІЩА ЦІВІЛЇЗАЦІЯ.

Латинське Християнство доглядало інтелїґенцію Европи поверх тисячу років і відповідає за результат.

Сей результат видко в станї міста Рима в часи Реформації та в станї домашнього й суспільного житя Европейської Суші. — Европейські нації стогнали під подвійною властю, духовною тай світською. — Вони потопали в темнотї, забобонах і невигодах.

Виклад недостач Католїцізму.—Полїтична історія папства: воно було перемінено з духовної федерації в абсолютну монархію. — Робота Колєгії Кардиналів і Курія.— Деморалїзація від того, що мусїли згортати великі маєтки.

Добро, яке настало в Европі за Католицького панованя, зросло не від хотїня, але було случайне.

Загальний результат такий, що полїтичний вплив Католїцізму був шкідливий задля новіщої цівілїзації.

Латинське Християнство відповідає за стан і поступ Европи від четвертого до шіснайцятого столїтя. Ми маємо тепер розслїдити, як воно сповнило свій обовязок.

У тому, що тут має бути показано, буде наручно зупинити ся на самій Европі, хоть по претенсії папства на його надлюдський початок і по його домаганю всесвітного послуху йому, воно правду кажучи, повинно би від-

повідати за стан усеї людности на землї. Його безсильність супроти великих і шановних релїґій Південної та Східної Азії дала би важну і навчаючу тему до досліду і довели би нас до виводу, що воно вкорінило ся лише там, де перемагали Римські імператорські впливи; дарма, що сей полїтичний вивід воно з-горда відкидає.

В початку Реформації було безперечно чимало людий, що рівнали істнуючий стан до того, який був у давні часи. Моральність не перемінила ся, інтелїґенція не поступила, суспільність поправила ся мало. Погас навіть блиск Вічного Міста. Мармурові вулиці, якими колись чванив ся Авґуст, счезли. Святині, поломані колюмни та довгі луковаті види величезних водопроводів повище зруйнованої Кампанії, показували сумну сцену. За їх дотичний ужиток, звали Капітолій Козячим Горбом, тоту-ж частину Римського Форума, відки виходили колись закони задля світа, Коровячим Полем. Палати Цезарів заступали купи глини, вкриті цвитучими корчами. Лазнї Каракалли з їх портиками, садами, вовозборами, стали невжиточні вже давно, тому, що були знищені водопроводи, які наповняли їх. На руїнах сего селикого будинку простирали ся безконечними лябірінтами по величезних площах цвитучі полянки та гущавини пахучих дедер, і від звисаючих у повітрі луків крутила ся голова". З найбільшої Римської руїни, Колізея, лишила ся всего на-всего щось лише третина. Колись він міг помістити майже девятьдесять тисяч видців, але в серединї віку, з него зробили зразу твердиню, а потому каменярню тай брали відти матеріял на палати виродків Римських князів. Декотрі папи фабрикували тут вовну, инші салїтру; з його пишних аркад думали декотрі зробити склепи задля перекупнів. Залїзні скоби, які держали їх камінє, украдено. Стїни тріскали і валили ся. Навіть у наші часи зложено ботанїчні твори про рослини, які притокмили ся в тих чесних руїнах. „Фльора Колїзея" має чотириста двайцять відмін. Серед руїн клясичних будинків можна бачити поломані колюмни, кипариси тай заплїснїли фрески, які повідпадали від стїн. Навіть рослинний світ постигла сумна переміна: мірта, яка цвила колись на Авентинї, майже счезла; намісь лавра який давав колись своє листє на чола імператорів, виросла повійка — товаришка смерти.

Але скажуть, може, що папи-ж не винні сему всему. Нагадаймо, що за неповних сто сотень років місто брали по черзї Аляріх, Гензеріх, Ріцімер, Вітіґес, Тотіля; що з богатьох його великих будинків пороблено твердинї задля оборони. Водопроводи знївечив Вітіґес, який зруйнував Кампанію; палату Цезарів розніс Тотіля; потому були льонґобардські облоги; далї Роберт Гвіскард і його Нормани спалили місто від Антонїнової Колюмни аж до Флямінїєвих Воріт, від Лятерана аж до Капітолїя; за тим його взяв і знищив Констабль Бурбон; не раз і не два його повенив Тібер і валили землетрясеня. Але ми мусимо тямити завину Махіявельля, який каже в своїй „Історії Фльоренції", що майже всї дикунські напади на Італїю робили ся на запросини пап, які кликали ті орди! Не Ґот, не Вандаль, не Норманець анї Сарацени, але папи та їхнї свояки зруйнували Рим! Вони брали з руїн вапно, клясичні будинки стали каменярнями на палати Італїянських князів, перкви-ж украшали річами зо старих святинь.

Церкви вкрашені річами зо святинь! За се тай таке инше мусять відповідати папи. Пишні коринтські колюмни переробляли ся на образи святих. Величні єгипетські обеліски неславили ся папськими написами. Септізонїюм Севера завалили на матеріял до будови церкви св. Петра; бронзовий дах Пантеона перетоплено в колюмни на прикрасу гробу Апостола.

Великий Вітербський дзвін на вежі Капітолїя звістив був смерть уже не одного папи, а неславленє старини й деморалїзація люду все ще йшли далї. Папський Рим не показував нїякої пошани до клясичного Рима, а радше показував ненависть. Папи були зразу підданими Візантійських панів, потому заступниками Французьких королїв, далї судіями Европи; їх уряд міняв ся так часто, як уряди націй довкола них; ішли повні переміни в його прінціпах, цїлях, домаганях. В одному лише він не міняв ся нїколи — в нетерпимости. Домагаючись, аби бути центром релїґійного житя Европи, він не хотїв нїколи признати яке-небудь релїґійне істнованє поза собою, а про те він був гнилий, по само серце, і полїтично і релїґійно. Еразм і Лютер слухали з зачудованєм богохульства сего міста і з переляком були свідками його атеїзму.

Історик Ранке, якому я маю подякувати за не один із сих фактів, змалював дуже виразно деморалїзацію ве-

ликої метрополії. Папи були, коли їх вибирали, по найбільше старі люди. Ось чому власть переходила раз-у-раз у нові руки. Кождісінький вибір був революцією в виглядах і сподіванках. У суспільности, де всї могли йти в гору, де всї могли змагати до всего, виходило неминуче, що один одного старав ся відіпхнути взад. Хоть у початку Реформації людність міста впала була до вісїмдесять тисяч, а про те тут були цїлї товпи людий, які займали посади, і ще більше таких, які шукали посад. Щасливий пан папства мав на роздачу тисячі урядів — урядів, з яких викидали чимало людий немилосерно; чимало урядів пороблено на продаж. За чесність і здатність кандидата й не питали ся нїколи; дивили ся лише на те, як він заслужив ся, чи може заслужити ся партії? кілько може заплатити на перед? Американський читач може уявити собі докладно сей стан справ. При кождім виборі президента він є свідком похожих подій. Вибір папи Конклявом доволї похожий на йменоване Американського президента Конвентом. В обох пригодах можна роздавати чимало посад.

Вільям Мельмсбері каже, що в його часи Римляне продавали за золото все правдиве й святе. Після него зовсїм не стало краще; Церква виродила ся в машину до здобуваня гроший. В самій Італії збирали величезні суми; величезні суми витягали всякими мантїйствами з країн довкола, проти їх волї. Найгидша з того була продаж індульґенцій за сповнене гріхів. Італїянська релїґія стала штукою руйнованя народа.

Папи володарі були керманичами Рима поверх тисячу років. Правда, місто було свідком чимало сцен опустошеня, за які папів винити годї; але-ж вони винні тим, що нїколи не дбали твердо й стало про його матеріяльне й моральне піддвигнене. Замісь бути тут узором задля світа, Рим став узором стану, якого треба було берігти ся. Справи йшли чим раз до гіршого, до того, що в епоху Реформації нї один набожний чужинець не міг відвідати Рима без зачудованя.

Папство, відкидаючи науку, яко зовсїм незгідну з його претенсіями, почало в пізнїщі роки підпирати скуство. Але в музиці тай малярстві, хоть вони й можуть бути пишними прикрасами житя, нема нїякої живущої сили, яка могла би націю слабу розвити в дужу; в них не-

ма нічогісінько такого, що могло би забеспечити тривко матеріяльний добробуток або щастє суспільностей; ось чому в часи Реформації Рим потеряв усяку живущу силу задля кождого, хто думав поважно про його стан. Він уже не був судією фізичного анї релїґійного поступу світа. Намісь проґресівних підстав республики тай імперії, він поклав міцні підвалини папства. Поверха в нїм панувала набожність і скуство. Та тут він був похожий на одного з тих чернечих трупів, яких ми й тепер бачимо в їх бурих каптурах під склепами Капуцинів, з требником або зівялими цвітами в руках.

Відвернїм ся від сего видовища Вічного міста, від огляду того, що дало Християнство самому Римови, а погляньмо на всю Европейську Сушу. Спробуймо встановити дїйсну цїну тій сістемі, яка вела суспільність; осудїм її по її плодам.

Стан нації що до їх добробутку показує ся найкраще в хитанях їх людности. Форми управи мають дуже мало впливу на залюднене, але полїтика може орудувати ним зовсїм.

Автори, які займали ся сею справою, показали доволї ясно, що хитаня людности залежать від рівноваги плодючої сили суспільности та перепон до житя.

Плодюча сила суспільности се інстінкт, який показує себе розмноженєм породи. Вона залежить подекуди від клїмату; та як межи четвертим і шіснайцятим столїтєм клїмат Европи не перемінив ся замітно, то ми можемо сказати, що за той період на суші й сеся сила не перемінила ся.

Перепони до житя се все, що втрудняє індівідуальне істнованє. До них можна зачислити нестаток поживи, негарність одежі, невивершеність житла.

Звісно й те, що коли перепони невидні, то родюча сила вбільшить людність за двайцять пять років у-двоє.

Перепони впливають двома способами: 1. Фізично; бо вони вменшають число народин і в загалї вкорочують житє. 2. Інтелєктуально; бо в моральній і особливо в релїґійній суспільности, вони спиняють подружє, спонукуючи людий відхиляти від себе відвічальність, аж поки вони не вчують, що можуть узяти на себе кошти й тягари сїмї. Ось і поясненє факту, признаного давно,

що число подружь у якийсь період залежить від цін поживи.

Зріст людности йде по-ровень зі зростом поживи; але дійсно, то родюча сила така могуча, що переходить способи вдержаня і давить їх раз-у-раз. Серед сих обставин лучає ся неминуче, що мусять настати якісь нестатки. Почали істнувати індівіди, які мусять умерти з голоду.

Яко іллюстрації хитань серед людности ріжних країн треба згадати величезне вменшенє людности Італії через Юстініянові війни, обезлюдненє Північної Африки через теольоґічні роздори, віднову її від установи Могаметанізму, зріст людности всеї Европи від феодальної сістеми, коли помістя ставали тим цінніщі, чим бліше людий могли вдержати. Від хрестових походів вменшила ся людність дуже, не лише через величезні втрати армій, але й через те, що збавлено подружного житя самих кріпких людий. Такі-ж хитаня були й на Американській Суші. Людність Мексіка вменшила ся дуже швидко на два міліони через розбишацтво й люту жорстокість Іспанців, які довели до розпуки цівілізованих Індіян. То само лучило ся в Перу.

Людности Анґлії було в часи Норманського здобутя коло два мілніони. За пятьсот років стало ледви в-двоє більше. Можна думати, що до сего стоючого стану довела подекуди папська політика, яка заборонила попам женити ся. „Леґальна родюча сила" вменшила ся справді від сеї політики, але „дійсна родюча сила" зовсім ні. Ті, що студіювали сю справу, доказали вже давно, що публична безженність се приватна роспуста. Ось що головно спонукало і світських людий, і правительство в Анґлії до скасованя манастирів. Казали явно, що попи в Анґлії зробили роспустницяму сто тисяч жінок.

У моїй історії „Американської Горожанської Війни" я висловив про сю справу деякі гадки, які позволю собі повторити тут: „Що-ж воно за знак отсей стоючий стан людности? А те, що важко добувати поживу, що не достатна одежа, що люди не чисті, що хати такі, що не можуть захистити від негоди, що студінь і спека руйнують, що нема лікарів, що чудесні ліки марні, що чудеса на які суспільність надіяла ся, брехливі; або, аби звести

в одно слово довгий спис жури, нестатків і терпінь, — що дуже богато людий мре.

„Але се ще не все; воно значить, що за мало людий родить ся. А що-ж се за знак? А те, що подружія відкладають ся, що люди живуть неправильно, що панує приватна роспуста, що суспільність здеморалїзована.

„Американця, котрий живе в країнї, яка була вчера безконечною, непрохідною пустинею, а нинї наповняє ся людністю, яка зростає що двайцять пять років у-двоє, по приписаній мірі, отся лячна руїна теперішнього тай грядущого житя, мусить уважати страшенно. Ся чуднота поведе його до розслїду якости тої сістеми, що змагала вести та розвивати суспільність, а мусить відповідати за величезну руїну, яка переходить, своїми зрадливими результатами, війну, пошесть і голод на купу; зрадливими, бо люди вірили справдї, що вона забеспечувала їх, найвищі дочасні інтереса. Якже-ж инакше тепер! Нинї в Анґлїї тота сама ґеоґрафічна поверхня годує в десятеро більше людности, та ще й висилає товпи еміґрантів. Нехай-же той, що озирає ся на минувшину з пошаною, розсудить сам в своїй голові, чого варта була така сістема“.

З отсими хитанями в людности Европи ішли й переміни в роздїлї. Від коли в Римській Імперії настало Християнство, то центро людности пересунуло ся на північ; опісля воно пересунуло ся на захід, через розвій рукоробного промислу.

Ми можемо тепер розслїдити трохи докладнїще характер перепон, які держали таким чином людність Европи на одному місцї тисячу років. Поверхня Суші була по найбільше вкрита непрохідними лїсами; десь-не-десь були на нїй манастирі й міста. В долинах і поздовж рік стояли багна, иноді на сотки миль широкі, які пускали отрутні випари тай ширили пропасницї на всї боки. В Парижі й Лондонї доми були деревляні, вимазані глиною та покриті соломою або тростиною. В них не було вікон і, поки не винайшли трачок, дуже мало в котрих були деревляні підлоги. Такої роскоші як лїжників не знали; намісь них стелили на землю по трохи соломи. Не було коменів; дим виходив із невидного, тусклого вогню дїрою крізь дах. У таких житлах ледви чи був який захист від негоди. Не дбали зовсїм про каналїзацію, і гнилу нечисть та смітє викидали просто за двері. Мужчини, жін-

ки й діти спали в одній комнаті; нераз їх товаришами були домашні звірі; в такій сумішці сімї годї було вдержати скромність і моральність. Постіль складала ся звичайно з міха соломи; деревляний ковбок був за подушку. Чистота тїла була зовсїм незвісна; високі урядники держави, навіть такі високі як Кентерберійський архієпіскоп, кишіли від погани; таке росказують про Тому Бекета, противника Анґлїйського короля. Аби сховати власну нечистоту, мусїли вживати грубо пахощів. Горожанин убирав ся в шкіру — одежа, яка з чим раз більшою нечистотою, могла тривати чимало років. Його мали за богача, коли він раз у тиждень міг добути собі кусень свіжого мняса на обід. На вулицях не було нї ровів, нї бурку, нї лямп. Як наставала ніч, то втворяли віконниці і виливали помиї без церемонії на двір, на велику досаду прохожого, що пробирав ся вузькими вулицями з тусклою лїхтарнею в руках.

Еней Сільвій, який став опісля папою Пієм II., і через те був дуже компетентним і безпристрастним письменником, лишив нам ясний опис своєї подорожі на Британські острови, коло 1430 р. Він описує доми селян, побудовані з каміня без вапна, дахи були з дерня, туга бичача шкіра були намісь дверий. Пожива складала ся з сирих рослинних продуктів, як горох і навіть кора з дерева. В декотрих місцях люди не знали хлїба.

Хати з тростини, вимазані глиною, доми з плотів, печи без коменів, де горів торф і ледви був проруб на дим, печери фізичної тай моральної нечистоти, які кишіли від комах, віхті соломи, обвиті довкола тїла задля захисту від холоду, селяне в пропасниці без нїякої помочи, окрім віри в мощі. Якже-ж могла тут рости людність!

Чи дивувати-ж ся нам після того, що як був город у 1030 р., то пекли й продавали людське мнясо; або що 1258 р. в Лондонї вмерло з голоду пятнайцять тисяч людий? Чи дивувати-ж ся нам, що в декотрі пошести людий умирало тілько, що живі люди ледви встигали ховати трупи? В пошесть 1348 р., яка зайшла зі сходу торговими дорогами тай обхопила всю Европу, вивмирала третина людности Франції.

Ось який був стан селян і простих міщан. Не богато краще було й з панами. Вільям Мельмсбері, розказуючи

про грубі звичаї Англьо - Саксів, повідає: „Їх знатні люди, обжираючи ся тай роспустуючи, не ходили ніколи в церкву, за те попи лепотіли над ними в їх спальнях, коли вони ще лежали в постелях, утреню та службу божу, яких вони й не слухали. Простий нарід був жертвою сильнїщого; його власність забирали, їх самих запроторювали в далекі країни; їхні дівчата або завдавали в доми роспусти або продавали в неволю. Пити, день і ніч, був загальний звичай; за пянством ішли його товариші, проступки, що жіночили мужеський розум". Замки баронів були розбишацькими гніздами. Саксонські літописцї розказують, як мужчин і жінок хапали та тягли в ті твердинї, вішали за пальцї або за ноги, припікали вогнем, обвязували їм голови шнурами тай мучили їх усяко, або лише витягнути викуп.

По всїй Европі, великі користні полїтичні уряди були в руках попів. У кождій країнї був подвійний уряд: 1. Місцевий, репрезентований світським володарем; 2. Заграничний, який признавав авторітет папи. Сей римський вплив був, натурально, вищий від місцевого; він виражав верховну волю одного чоловіка над усїми націями сеї суші, і став непереможною силою від своєї одноцільности тай єдности. Місцевий вплив був по неволї менший, бо його ослабляли звичайно супірництва сусїдних держав і незгоди викликувані штучно противником. Ріжні европейські держави не могли з'єдинити ся проти свого спільного ворога, нї при якій нагодї. Коли лише знимала ся яка справа, він хитро роз'єднував їх і звичайно перемагав. Про людське око цїль папського втерканя то була забеспека ріжним народам морального добробутку; дїйсна-ж цїль була добувати великі доходи тай годувати чималї купи церковників. Добувані таким чином доходи були часто кілка раз більші від тих, які йшли до скарбу місцевої власти. Так, коли Іннокентій IV. домагав ся, аби англїйська церква дала вдержанє трьом сотням нових Італїянських попів і аби один його свояк — іще хлопець — мав посаду в Лїнкольнській катедральній церкві, то переконали ся, що сума, яку витягли з Анґлїї заграничні попи що року, була тричі більша від тої, яка йшла в королївські скарбони.

Коли таким чином вище духовенство загортало собі всї користні полїтичні місця, коли аббати, так як і ґрафи,

заводили купи невольників — декотрі, кажуть, мали їх і по двайцять тисяч, — то жебручі черці нишпорили по всїх усюдах і забирали те, що ще лишало ся задля них, бідненьких. Були цїлі гурми тих неробів, які дармували, слухали заграничного пана, тай жили кервавицею робітного люду. Малі ферми мусїли поринати чим раз більше в великі помістя; бідні мусїли чим раз більше біднїти; суспільність не то що не поправляла ся, але й деморалїзувала ся чим раз більше. За межами манастирів і не пробували поступати інтелектуально; нарештї, що до сьвітських людий, то вплив Церкви йшов просто до супротивного результату, бо признавали загально, що „темнота матїр набожности".

Певна практика республїканського тай цїсарського Рима буламати швидку комунїкацію з усїми своїми далекими провінціями — мати порядні мости й дороги. Одним із перших обовязків легіонів було будувати й направляти їх. Сим забезспечував ся воєнний авторітет Рима. Але задля панованя папського Рима, яке стояло на зовсїм иншій підвалинї, непотрібно було нїчого такого, і сей обовязок полишено недбальству місцевих властей. Ось чому всї дороги були більшу частину року майже непрохідні. Звичайно їздили волами, запряженими в незграбні вози, які робили найбільше три або чотири англїйські милї на годину. Де годї було користувати ся човнами по ріках, там перевозили товари верхом кіньми, тай мулами, — як раз способи задля невидної торгівлї тодїшнїх часів. Коли треба було перевезти богато людий, то трудности були майже непереможні. Мабуть найкраще видно се в історії першого походу Хрестоносцїв. Отсї задержки обопільної комунїкації підпирали могуче загальну темноту. Приватні люди не могли пускати ся в дорогу без великого різіка, бо ледви чи було яке болото або лїс, де-би не чатували свої розбійники.

Темнота панувала скрізь і тому могла розвивати ся забобонність. Европа була повна гидких чудес. По всїх дорогах видко було людий, як ішли до каплиць святих, прославлених за те, що-дї лїчили чудом. Полїтика Церкви була завше — принижати лїкаря тай його скуство; він же-ж відвертав від каплиць записи тай приноси. Час

показав, що таке справді отся дохідна колись ошука. Кілько є тепер таких каплиць в Европі?

Задля людий дуже хорих, котрі не могли ходити і котрих навіть годі було носити, не було инших ліків окрім духовних — Отче нашу або Богородице Діво. Задля відвертаня слабостей, вішали по церквах молитви, але не дбали ні про які санітарні заходи. Міста, які аж курили ся від смердячого гною, думали про те, що пошести можна здержати попівськими молитвами, що ними-ж можна забезпечити й дощ тай погоду, ба навіть спекати ся нещасного впливу затьмінь і комет. Але як прийшла Галлеєва комета в 1456 р., то люди так налякали ся, що треба було вмішати ся самому папі. Він прокляв комету тай прогнав її з небес. Вона щезла в безоднях простору, налякавши ся проклонів Калїкста III., і не сміла вернути ся цілісіньких сімдесять пять років!

Фізична вартість капличних та духовних ліків міряє ся цифрою смертности. В ті часи вмирало мабуть одно на двайцять троє людий; при теперішніх більше матеріяльних звичаях умирає одно на сорок.

Моральний стан Европи виявив ся особливо тоді, коли товариші Колюмбові занесли із західних Індій сіфіліс. Сіфіліс розширив ся страшенно швидко; всї стани, від святого Батька Льва X. аж до вуличного старця, були заражені сею гидкою слабістю. Чимало людий звиняло своє нещастє тим, що се, мовляв, була пошесть від якогось лиха в складї повітря, але по правдї то пошесть ширила ся від звісної слабости в складї чоловіка — слабобости, якої не скасував і духовний провід, під яким жив чоловік.

До цілебности каплиць додати би цілебність особливих мощів. Вони бували иноді дуже незвичайні. Було кілька аббаств, які мали терневий вінець нашого Спасителя. Одинайцять їх мало ратище, яким був пробитий його бік. Як би хто був зважив ся писнути, що не могли-ж сї всї річи бути правдиві, то його були би обвинили, яко атеіста. В часи святих воєн Лицарі Святинї провадили корисну торгівлю, приносячи з Єрусалима у Хрестаносні армії склянки з молоком Матери Божої, яке вони продавали страшенно дорого; ті склянки зберігали ся з набожною сохранністю в богатьох великих релїгійних закладах. Але мабуть ні одна з сих ошук не була

така безлична, як ошука одного єрусалимського манастиря, що показував видцеви палець Святого Духа! Новіща суспільність присудила мовчки сї гидкі річи. Хоть колись вони піддержували набожність тисячий поважних людий, то тепер вони не вважають ся гідними місця в якому публичному музею.

Як же-ж пояснити нам отсеї великий гріх в опіці Церкви над Европою, який ми показуємо осьдечки? Се-ж не такий результат, який мусїв би вийти, як би Рим був дбав раз-у-раз за духове й матеріяльне добро суші, як би верховний пастир, наступник Петра, займав ся був щиро й чесно щастєм і спасенєм свого стада.

Пояснене найти не важко. Се просто історія гріха й сорому. Задля неї я волїю, в дальших параґрафах, узяти поясняючі факти з католицьких авторів і, розуміє ся, показати їх, по змозї, власними словами тих письменників.

Історія, яку я отсе думаю росказати, се оповідане про перетворене федерації в абсолютну монархію.

Давно кожда церква, без уйми задля своєї згоди з універсальною Церквою в усїх важних точках, орудувала своїми власними справами зовсїм вільно й незалежна, зберігаючи свої власні традиційні звичаї й порядок і рішаючи на місци всї справи, які не доторкали ся всеї Церкви, або не були надто важні.

Аж до початку девятого столїтя, не було ніякої переміни в складї Римської Церкви. Але коло 845 р. сфабриковано в західній Ґаллії Ізидорові Декреталії — підроблене, в якім є коло сотні буцїм-то декретів давних пап, у-купі з деякими сфальшованими-ж писанями инших церковних достоїників тай актами соборів. Отсе підроблене вбільшило страшенно папську власть, воно скасувало стару сістему церковної управи, збавляючи її республїканських прикмет і перетворюючи її в абсолютну монархію. Воно віддало епіскопів Римови і зробило папу найвищим судією духовенства усего Християнського світа. Воно промостило дорогу великій пробі, робленій опісля Гільдебрандом, обернути европейські держави в теократичне попівське королївство, з папою на чолї.

Автор сеї великої проби, Григорій VII, побачив, що його пляни можуть бути досягнені найкраще соборами Задля того він запорядив так, що право скликувати со-

бори мають лише папи та їх легати. Ансельм Люкський придумав, на підмогу сїй справі, нову сістему церковного права, по части зо старих Ізидорових підроблень, а по части з нових видумок. Аби встановити верховенство Рима, треба було не лише показати нове цівільне й канонїчне право, але й видумати нову історію. Вишукано потрібні пригоди скиданя й виключуваня з церкви королїв, і доказувано, що королї були все піддані папам. Папські декрети поставлено на рівні з Писанями. Нарештї признано на всїм Заходї, що папи були праводавцями задля всеї Церкви від самого початку Християнства. Так як абсолютні володарі в пізнїщі часи не могли терпіти заступництва народів, так і папство, захотїло стати абсолютним, рішило, що собори окремих національних церков треба скасувати, і що загальні собори можна позволити лише під безпосередним доглядом первосвященників. Се була велика революція.

В осьмому столїтю в Римі пустили ще один туман, який мав важні наслїдки. Вигадали, що імператор Константин, із дяки за своє вилїчене від прокази тай вихрещене папою Сільвестром, подарував папі Італїю тай західні провінції, і на знак свого підданства служив йому за конюшого — вів кусень дороги його коня. Ся ошука мала вплисти на Французьких королїв, мала втовкмачити їм вірну ідею про їх нужденність і показати, що в своїх теріторіяльних попустах церкві, вони власне не давали, але вертали те, що їй по праву належало ся.

Наймогутнїщим способом нової папської сістеми був Ґраціянів Декрет, який появив ся коло середини одинайцятого столїтя. Се була величезна фабрикація. Той декрет робив увесь Християнський світ, через папство, державою Італїянського попівства. Він твердив, що то законно силувати людий до добра, мучити й карати смертю єретиків, тай конфіскувати їх власність; що вбити виключену з церки людину, се не вбійство, що папа в своїому безможному верховенстві стоїть над усяким законом, на рівнї з Сином Божим!

Коли нова сістема централїзації розвивала ся, то стали висловляти безлично ось які правила, які давно були би показали ся гидкими: вся Церква се, мовляв, власність папи, з якою він може робити, що хоче; те, що є сімонія у инших, не є сімонія у него; він стоїть

вище всякого закона і не може бути покликаний до відповіди ніколи; хто не слухає його, повинен бути покараний смертю; кождий хрещений чоловік його підданий і мусить лишити ся ним поки живе, чи хоче, чи ні. До кінця дванайцятого столїтя папи були вікаріями Петра; після Іннокентія III., вони стали вікаріями Христа.

Але-ж абсолютному володареви треба доходів і тут і папи були не лїпші. Заведено, від часу Гільдебранда, інституцію леґатів. Ляґати були иноді обовязані відвідувати церкви, иноді їх посилали в спеціяльних справах, але все з необмеженою властю приносити з собою за Альпи гроші. А що папа міг не лише давати закони, але й зупиняти їх силу, то заведено право, аби купувати діспензи. За хабар Римови виймали манастирі спід епіскопскої власти. Папа став тепер „унїверсальним епіскопом"; він мав помічний уряд в усїх дієцізіях і міг перенести всяку справу перед свої власні суди. Він ставив ся до епіскопів, як абсолютний володар до своїх урядників. Епіскоп міг скинути ся лише за його дозволом і опорожнені таким чином епіскопства допадали ся папі. Підбивано всякими способами до апеляцій до него задля діспенз; тисячі процесів приходило перед Курію, приносячи Римови богаті жнива. Часто, коли кандидати перечили ся за бенефіції, то папа прогонив їх усїх і ставив свою власну креатуру. Не раз кандидати тратили в Римі цїлі роки, тай або вмирали тут, або вертали ся домів, уражені живо пануючим тут зіпсутєм. Найбільше з усїх країн терпіла від тих апеляцій і процесів Германія, ось чому вона й була приготовлена до Реформації найкраще. За тринайцяте та чотирнайцяте столїтє, папи поступили страшенно в добуваню власти. Замісь рекомендувати своїх любчиків на бенефіції, вони видавали тепер накази. Їх італїянських прихильників треба було надгородити; зацитькати-ж їх можна було лише роздачею посаду у чужих країнах. Купи супірників умирали в Римі; як-же смерть наставала в сїм місті, то папа домагав ся задля себе права роздавати опорожнені бенефіції. Нарештї стали казати, що папа мав право орудувати геть усїми церковними посадами, та що клятьба епіскопа слухати його значила і церковне і полїтичне підданство. В країнах із подвійним урядом се піднесло страшенно власть духовного елєменту.

Валено без жалю всякі права, аби лише довершити сю централїзацію. Найбільше помагали сему жебручі ордени. З одного боку був папа та сї ордени, з другого епіскопи та парохіяльне духовенство. Римський двір загарбав собі права синодів, митрополїтів, епіскопів, національних церков. Епіскопи, перебивані раз-у-раз леґатами, втратили всяку охоту вдержувати порядок у своїх дієцезіях; парох, перебиваний раз-у-раз жебручими черцями, став безсильний у своїм власнім селї; його пастирський вплив був зовсїм нївечений папськими індульґенціями та розгрішенями, які продавали сї черцї. Гроші йшли в Рим.

Потреби грошеві силували деяких пап хапати ся її за такі способи, як домаганє від прінца, епіскопа або великого пана, які мали справу в дворі римськім, аби дарували їм золоту чашу, повну дукатів. Ті самі потреби дали початок і юбилеям. Сікст заснував цїлі колеґії тай продавав місця в них по три або по чотири ста дукатів. Іннокентій VIII. заставив папську тіяру. Про Льва X-го казали, що він промарнував доходи трьох пап: знищив ощадности свого попередника, проїв свої власні доходи тай посягнув по доходи свого наступника, заснувавши дві тисячі пятьдесять нових урядів і продавши їх; вони вважали ся гарним капіталом, бо давали дванайцять процентів. Проценти дерли з католицьких країн. Нїде в Европі не можна було помістити капіталу так гарно, як у Римі. Загортали величезні суми таким чином, що спирали застави, та продавали й перепродували уряди. Підвисшали людий, аби можна було знов продати їх уряди.

Хоть папська теорія забороняла лихварство, а про те виросла величезна папська банкова сістема, в спільцї з Курією, і зичили гроші на лихву прелатам, шукачам посад і процесникам. Папські банкери були упривилейовані; всї инші заборонені. Курія завважала, що було користно задля її інтересів мати довжниками церковників усеї Европи. Вона могла зробити їх послушними собі, і викидати їх із церкви за незаплаченє процентів. У 1327 р. лїчили, що половина християнського мира була викинена з церкви: епіскопів викидали за те, що не могли наситити леґатів; а світських людий викидали за всячину, аби всилувати їх купувати розгрішеня за великі гроші. Церковні доходи всеї Европи плили в Рим, сю западню

зінсутя, сімонії, лихви, підкупства та здирства. Від 1066 р., коли почав ся великий централїзаційний рух, папам було нїколи займати ся внутрішніми справами свого окроміцнього стада в місті Римі. Було тисячі заграничних справ і кожда з них давала гроші. „Кождісїнький раз“, каже епіскоп Альваро Пеляйо, „коли я входив у комнати Римських придворних попів, я заставав їх, що вони рахували золото, яке лежало в комнатах купами“. Курія хапала ся з радістю за всяку нагоду, аби росширити свою юрісдікцію. Виїмки устроювано так, що треба було раз-у-раз нових привилеїв. Епіскопи привилеювали ся супроти катедральних капелянів, капеляни супроти своїх епіскопів; епіскопи, манастирі тай приватні люди супроти здирства леґатів.

Папська сістема стояла тепер на двох стовпах — на Колеґії Кардиналів і на Курії. В 1059 р. кардинали стали виборцями пап. До того часу вибирало пап усе Римське духовенство і до вибору треба було згоди урядників і міщан. Але Николай II. обмежив вибори на Колеґію Кардиналів при більшости двох третин голосів і дав Германському імператорови право потверджуваня. Майже два столїтя ішла боротьба за верховенство між олїґархією кардиналів і папським абсолютизмом. Кардинали годили ся досить радо на те, що папа повинен бути абсолютний у своїй заграничній управі, але перед тим як давали на него свої голоси, то вони все старали ся з'обовязати його, аби згодив ся допустити до керми подекуди й їх. Після свого вибору, перед посвяченем, папа кляв ся, що буде держати ся певних умов, як наприклад, дїлити ся доходами з кардиналами; що з'обовязує ся не скидати їх, але позволить їм сходити ся двічі в рік, судити, чи він держить ся своєї клятьби. Папи ломили нераз свою клядьбу. З одного боку, кардинали бажали більшої власти в церковній управі й доходах; з другого, папи не хотїли попустити в доходах або власти. Кардинали бажали визначити ся блиском і пишнотою, а на се треба було великих сум. Раз, один із них мав аж пятьсот бенефіцій; треба було підпомагати своїх приятелїв і прихильників, збогачувати свої фамілії. Казали, що всїх доходів Франції не стало би було на їх видатки. При їх суперечках бувало иноді таке, що папу не вибирали кілька років.

Кардинали от як би бажали показати, що Церква може любісінько обійти ся без заступника Христа.

В кінци одинайцятого столїтя Римська Церква стала Римським двором. Намісь Християнських овець, які йдуть добровільно за своїм пастирем у святі сторони міста, заведено канцелярію писарів, нотарів, екзекуторів, де займали ся справами про привилеї, діспензи та виімки; люди ходили з просьбами від дверий до дверий. Рим був всенаціональним зборищем шукачів посад. Через масу дїлових процесів, ласк, індульґенцій, розгрішень, наказів і рішинців, які посилано в усї частини Европи тай Азії, функції місцевої церкви стали дуже невидні. На се потрібно було Курії з кілька сотень людий. Цїль їх була рости тут, побільшаючи доходи папського скарбу. Увесь Християнський світ став його данником. Тут пропав і слїд релїґії; члени Курії були заняті полїтикою, суперечками та процесами; не чути було нї словечка про духовні справи. Кождий замах пера мав свою таксу. Бенефіції, діспензи, лїценції, розгрішеня, індульґенції, привилеї продавали й купували, як товар. Проситель мусїв підкупляти всїх, від воротаря аж до папи, инакше його справа була пропаща. Бідні люди не могли анї дістати місця, анї надїяти ся на него; і вийшло з того таке, що кождий клєрик чув, що має право йти за прикладом, який він бачив у Римі, та й може тягнути користь із своєї духовної служби ї святих тайн, купивши собі в Римі право робити так і не маючи нїякого иншого способу виплатити свій довг. Перехід сили від Італїянців до Французів, через перенесенє Курії в Авініон, не перемінив нїчогісїнько — лише що Італїянцї почули, що збогачуванє італїянських фамілїй вихопило ся їм із рук. Вони навчили ся були вважати папство своєю власністю тай думати, що під Християнським законом, вони такий-же вибраний Богом нарід, як були Жиди під Мойсеєвим законом.

У кінци тринайцятого столїтя відкрито нове царство, яке могло давати величезні доходи. То було Чистилище. Доказали, що папа міг визволяти з него своїми індульґенціями. Тут уже не треба було нїякого лицемірства. Робили се явно. Первісне зерно апостольського старшованя розросло ся тепер у величезну монархію.

Інквізіція зробила папську сістему непоборною. Всяку оппозіцію карали смертю в огнї. Навіть думку, яка

ще не проявила ся нічим, уважали за злочин. Отся практика Інквізіції ставала чим раз лютїща. Мучили людий на само підозрінє. Обвинуваченому не казали, хто його обвинив. Не позволяли мати ніякого правного порадника. Не було апеляції. Інквізіції наказано було не хилити ся до милосердія. Відкликанє не помагало зовсїм. Безневинній фамілії обвинуваченого конфіскували її власність; половина того допадала ся папському скарбови, половина інквізіторам. Голїсїньке житє можна було лишити синам невірних, як казав Іннокентій III., тай то лише з ласки. З сего вийшло те, що такі папи як Николай III., збогатили свої фамілії здирством за підмогою сего трибуналу. Інквізітори робили звичайно так само.

Боротьба межи Французами тай Італїянцями за володїнє папством мусїла неминуче довести до схизми в чотирнайцятому столїтю. Більше як сорок років, два ворожі папи проклинали один одного, дві ворожі Курії витягали з націй проші. Тягали людий перед три власти і видирали потрійні доходи. Ніхто не міг тепер беспечити за певність святих тайн, бо ніхто не знав добре, хто дійсний папа. Таким чином люди мусїли мислити за себе сами. Їм годї було найти правного мислителя за себе. Вони почали розуміти, що Церква повинна визволити ся з оков Курії тай звернути ся до Загального Собора. Пробували се нераз, при чому хотїли зробити Собор Парляментом Християнства, папу-ж його головним виконуючим урядником. Але не лехко було побороти ті великі інтереси, які виросли з зіпсутя віків; Курія перемогла знов, і церковне крамарство почало ся на-ново. Ґермане, яких не допущено ніколи до участи в Курії, взяли провід у сих пробах реформи. Справи йшли чим раз гірше і через те нарештї й вони переконали ся, що всяка надія на реформу Церкви через собори марна. Еразм говорив: „Коли Христос не визволить свого люду від сего многоформного тиранства, то лекше буде витерпіти тиранство Турків". Тепер продавали ся кардинальські шапки і з Льва X. церковні тай релїґійні уряди продавали просто на лїцитації. Правилом житя став найперше інтерес, а потому честь. Серед урядників не було нї одного ,який міг би бути совістний у темряві та чесний без свідка. Голубі аксамитні кардинальські плащі та білі горностаєві шапки були дійсно покривалом безбожности.

Задля одноти Церкви і, значить задля її сили треба було вживати Латинської мови яко святої. Тут Рим заняв дійсно европейське становище і міг піддержувати загальні інтернаціональні зносини. Се дало йому далеко більшу силу як його буцім-то небесний авторітет і, хоть як би він хвалив ся своїми вчинками, то все-ж таки він винен тим, що мавши в руках такий чудовий спосіб, якого вже не мав ні один його наступник, він не зробив далеко більше. Як би первосвященники дбали були не лише про користи та світське добро задля себе в Італії, то могли були вести на перед усю сушу, мов одного чоловіка. Їх урядники могли лехко йти в кожду націю тай зносити ся одні з одними, від Ірляндії аж до Чехії, від Італії аж до Шотляндії. Знанє спільної мови давало їм у руки орудованє інтернаціональними справами, з інтеліґентними спільниками скрізь які говорили тою самою мовою.

Небезпричинна була ненависть Рима до відновленя Грецької мови і заведеня Гебрейської, та трівога, з якою він дивив ся на новіщі мови, які повставали з простонародних діялєктів. Небезпідставно повторив паризький теольоґічний факультет думку, яка панувала в часи Ксіменеса: „Що буде з реліґією, коли позволити вчити ся Грецької та Гебрейської мови?" Пановане Латини було підпорою сили Рима; впадок її мірою його впадку; невживанє її знаком обмеженя його на невеличке княжество в Італії. Розвій европейських мов то був дійсно спосіб звалити Рим. Европейські мови були гарним способом порозуміня межи жебручими черцями і неписьменним народом, і не було ні однісінької народної мови, яка не показалаби в своїх найстарших творах великої ворожнечі до римства.

Зріст ріжномовної Европейської літератури сходив ся, значить, із упадком папського Християнства; Европейська література була неможливо під Католицькою кермою. Задля великої, врочистої тай величної реліґійної одноти треба було літературної одноти, а задля сего вживаня одинокої мови.

Коли таким чином володінє універсальною мовою так дуже забезпечувало власть Церкви, то властива тайна такого великого її впливу лежала в контролї домашнього житя, яку вона придбала собі так хитро. Вплив її вмен-

шав ся з упадком сеї контролї. В купі з сим вона була відсунена від проводу в дипльоматичних інтернаціональних зносинах.

У старі часи Римського панованя стоянки леґіонів про провінціях бували все осередками цівілїзації. Їх запопадливість і порядок давали користний примір довкола — варварам Брітанії, Ґалії тай Ґерманії. І хоть ті леґіони не були обовязані займати ся діяльно поступом підбитих племін, а швидче мусїли давити їх, аби вдержати їх у послусї, то все-ж таки ставало чим раз краще і в суспільному станї тих племін.

За церковного панованя Рима було подібно. Намісь леґіонних таборів настали, в очищеній країнї, манастирі; по селах і містах церква була центром просвіти. Пишна роскіш манастирів і святе та врочисте навчанє церкви вражали могуче.

Похваляючи папську сістему за те, що вона зробила задля орґанїзації сїмї, задля встановленя горожанського ладу та задля орґанїзації европейських держав, ми все-ж таки мусимо нагадати, що головна цїль церковної полїтики то був зріст Церкви, а не ширенє цівілїзації. Добро, яке допало ся світським людям, не було церкві в голові, але вийшло случайно і посередно.

Не було ширикого та певного пляну задля поправи фізичного стану націй. Не зроблено нїчогісїнько задля їх інтелєктуального розвою; на-виворотъ, стала полїтика була держати людий не лише що неписьменними, але й темними. Минало столїтє за столїтєм і лишало селян мало що лїпшими від худоби в полї. Зносин межи людьми анї перемін місця, які так могуче розвивають ідеї, не піддержувано зовсїм; більшість людий умирала, не зваживши ся нїколи переступити за поріг сусїдства, в своїй рідній сторонї. Задля них особисто не було надії на щось лїпше, на поправу їхньої долї; не було нїякого ширшого пляну против особистої нужди, не було нїякісїнького способу відвернути голод. Пошестям позволяли гуляти без упину, або в найлїпшому разї спиняли їх дурницями. Погана їда, нужденна одежа та плоха хата могли робити своє, і за тисячу років людности Европи не стало й у-двоє більше.

Коли полїтику можна вважати відвічальною і за те, що вона помагає вмирати, то яка-ж тут величезна відвічальність!

В отсїм розслїдї впливу Католїцізму, ми мусимо добре відокромити те, що він робив задля народу, від того, що він робив задля самого себе. Коли здумаємо собі пишний манастир утїленє роскоші, з його гарно покошеними лугами, з його садами тай альтанами, з його фонтанами та дзюркітливими потоками, то мусимо рівнати його не до селянина з пропасницею, що вмирає без помочи в болотах, але до оббата, його пишного коня, його сокола, собак, його набитих пивниць і комор. Він є частиною сістеми, центральний авторітет якої в Італїї. Їй він мусить бути вірний. Їй служать усї його вчинки. Коли ми ще й тепер поглянемо на пишні церкви та катедри тих часів, на ті чудеса будівничої штуки — одинокі дійсні чудеса Католїцізму — коли ми здумаємо собі в уяві незвичайно величні, чесні служби, які відбували ся колись на тій сценї, те тускле, врочисте світло, яке падало крізь ріжнорако закращені вікна, ті тони співу, не гірші, своєю мельодійністю, від небесних голосів, тих попів у свячених одежах, і головно всїх простертих на землї вірних, що слухали лїтанїї та молитви в чужій, незрозумілій мові, то чейже-ж повинні ми спитати себе: Чи все те було задля сих вірних, чи задля слави великого, тьмавого авторітету Рима?

Та може скаже хто: Хиба-ж нема границь задля людського змаганя, чогось такого, чого не може вдїяти нїяка полїтична сістема, нїяка людська сила, хотьби не знати яка гарна була її цїль? Люди не можуть вирости з варварства, сушу годї уцівілїзувати за один день!

Але-ж Католицької власти годї міряти такою мірою. Вона відкидала згорда, та ще й тепер відкидає, людський початок. Вона чванить ся надприродною повновластю. Її найстарший піп є, мовляв, намістником божим на землї. Він безпохожий у своїм судї і може, коли треба, робити все чудом. Він панував як автократичний тіран над розумом Европи тисячу років з верхом; і хоть иноді йому й противили ся непослушні князї, то в загалї се противенство було таке невидне, що фізичну й полїтичну силу над сушею він, можна сказати, мав у своїх руках.

Такі факти, як показані в отсім розділї, були певно добре зважені протестантськими Реформаторами шіснайцятому столїтю, і вони дійшли до того, що Католїцізм розійшов ся зовсім із своєю міссією; що він став величезною сістемою ошуки та брехнї, і що відновити щире Християнство можна лише вертаючи ся до віри й звичаїв первісних часів. Отсей рішинець не настав раптово; так думало давно богато релїґійних і вчених мужів. Набожні Fratricelli (Братчики) середнїх віків казали голосно свою думку, що фатальний дар Римського імператора був осудом дійсної релїґії. Не ставало лише голосу Лютера, аби довести людий усеї Північної Европи до рішинцю, що треба конче зробити конець почитаню Діви Марії, кликаню святих, творено чудес, надприродному лїченю слабостей, крамареню індульґенціями за роблене гріхів і всім иншим користним задля їх таїтелїв лихим звичаям, які були звязані з Християнством, але не належали до него. Католїцізм, яко сістема досягненя людського добра, промахнув ся зовсім, боронячи той свій початок; його діяльність не встояла супротив його великих претенсій; і після доброї нагоди, яка тривала тисячу років з верхом, він лишив маси людий, підданих його впливам, але що до фізичного добра тай інтелєктуальної культури, в станї далеко гіршім, як би повинно було бути.

XI.

ВІДНОСИНИ НАУКИ ДО НОВІЩОЇ ЦІВІЛЇЗАЦІЇ.

Іллюстрація загальних впливів Науки з історії Америки.

Заведенє науки в Европу. — Вона йшла з Мавританської Іспанії до Вишньої Італії, при чому їй помогло те, що папи були далеко в Авініоні. — Наслїдки друку, пригод на морі та Реформації. Заведенє Італїянських наукових товариств.

Інтелєктуальний вплив науки. — Вона перемінила спосіб і напрям думки в Европі. — Іллюстрація сего — розвідки Королївського Товариства в Лондонї тай инших наукових товариств.

Економічний вплив науки іллюструє ся численними механїчними тай фізікальними винайденями від чотирнайцятого столїтя. — Її вплив на здоровлє і домашнє житє, на скуство мира і війни.

Відповідь на запит: Що дала Наука людям?

В епоху Реформації, показує нам Европа наслїдки впливів Римського Християнства в розвою цівілїзації. Америка, досліджувана тепер похожим способом, дає нам іллюстрацію впливів науки.

В сїмнайцятому столїтю оселили ся на західних берегах Атлянтика купки Европейської людности. Французи, приманені ловлею тріски-риби коло Нюфундлянду, мали невеличку кольонію на північ від ріки св. Лаврентія;

Анґлїки, Гольляндцї та Шведи заняли береги Нової Анґлїї та Середнїх Держав; трохи Гуґенотів жило на Каролїнах. Чутки про жерело, яке-дї може давати вічну молодість — жерело житя — привело купку Іспанців у Фльоріду. За селами, які засновували сесї пройдисвіти, була велика та незвісна країна, заселена мандрівними Індіями, яких від Мексіканського лиману до ріки св. Лаврентія, було сто вісїмдесять тисяч, не більше. Від них дізнали ся Европейські чужинцї, що в тих пустих сторонах є озера солодкї води і велика ріка, яку вони звали Міссіссіппі. Одні казали, що вона текла Вірґінією в Атлянтик, другі казали, що вона йшла Фльорідою, ще инші, що вона вливала ся в Тихий Океан, і ще инші, що вона досягла до Мексіканського лиману. Віддїлені від своїх земляків бурним Атлянтиком, на переїзд якого треба було кілька місяців, ті втїкачі були, бачило ся, втеряні задля світа.

Аж-ось не минуло й девятнайцяте столїтє, а потомки сего слабого народця стали одною з великих держав землї. Вони заснували республику, яка простягає ся від Атлянтика до Тихого. З армією поверх мілїон мужа, не на папері, але справдї в полї, вони побідили домашнього ворога. Вони вдержували на морі воєнну фльоту коло сїмсот кораблїв, які двигали пять тисяч пушок, межи ними деякі найтяжші на світї. Поємність отсеї фльоти була пів мілїона тон. На оборону свого національного житя вони видали, за менше як пять років, чотири тисячі мілїонів долярів з верхом. Їх ценз, який бував періодично, показував, що що двайцять пять років людий ставало у-двоє більше; се виправдувало надію, що в кінцї сего столїтя їх буде коло сто мілїонів душ.

Нїма суша перемінила ся в сцену промислу; на нїй заклекотїло від машин та ненастанного руху людий. На колишньому пралїсї стало сотнї міст і місточок. Торгівля деякими найважнїщими товарами, як бавовна, тютюн і хлїб була величезна. Рудокопи давали незвичайно богато золота, зелїза, вугля. Безчисленні церкви, колеґії та публичні школи свідчили, що моральний вплив животворив отсю матеріяльну діяльність. Про переміну місця подбано порядно. Всїх зелїзних доріг стало більше, як у цїлій Европі на купу. В 1873 р. всїх Европейських зелїзних доріг було шісдесять три тисячі триста шісдесять анґлїйських миль, американських же сїмдесять тисяч

шістьсот пятьдесять анґлійських миль. Одна з них, побудована на суші, сполучила Атлянтик із Тихим Океаном.

Але цікаві не лиш отсї матеріяльні результати. Ми мусимо звернути увагу і на инші — моральні тай соціяльні. Визволено чотири міліони Неґрів-невольників. Законодатність, коли хилила ся в користь якої кляси, то в користь бідних. Її ціль була двигнути їх із бідности та поправити їх долю. Ростворено дорогу талантови і при тому без ніякого обмеженя. Все було можливо інтеліґенції тай промислови. Чимало найважніщих публичних урядів займали люди, які підняли ся з найскромніщих відносин житя. Коли не було соціяльної рівности, якої ніколи й не може бути в богатих та цвитучих суспільностях, то видержувано твердо горожанську рівність.

Може скаже хто, що богато з сего матеріяльного добробутку виросло з особливих умов, яких давніще не було ніколи у якого-небудь народу. Тут був великий вільний театр діяльности, вся суша, яка ждала всякого, хто хотів би заволодіти нею. Треба було лише смілости тай праці, аби перемогти Природу та взяти собі її богатства.

Але-ж чи ті люди, які переміняють удатно прапустині в оселї цівілїзації, яких не здержують анї темні лїси, анї ріки, анї гори, анї лячні пустинї, які йдуть своєю здобутною дорогою протягом столїтя по всїй суші, тай держать її у своїх руках — чи не мусїли ті люди бути одушевлені великим прінціпом? Поставмо супроти сих результатів напад на Мексіко тай Перу Іспанців, які звалили в тих країнах чудову цівілїзацію, вищу в богато дечому від їхньої власної — цівілїзацію, придбану без зелїза тай пороху — цівілїзацію, яка стояла на хлїборобстві, що не знало нї коня, нї вола, нї плуга. Іспанцї мали відки розігнати ся і не було їм ніякої перепони до поступу. А вони зруйнували все, що надбали були рідні дїти Америки. Міліони тих нещасних були знищені їх лютістю. Нації, які жили чимало столїть у щастю й гаразді, в порядках, як показувала історія, пригідних задля них, пірнули в анархію; нарід попав у найгидшу забобонність і більша частина його ґрунту та й иншої власности впинила ся в руках Римської Церкви.

Я дав передущу ілюстрацію, взяту з Американської історії, навперед богато инших, які можна би взяти з

Европейської історії, тому що вона показує примір роботи прінціпу, спиненого як найменше чужими умовами. Европейський політичний поступ не такий простий як Американський.

Але перед розбором способу його роботи тай його результатів я роскажу коротенько, як заведено в Европу науковий прінціп.

ЗАВЕДЕНЄ В ЕВРОПУ НАУКИ.

Довгий час хрестові походи не лише що нагонили в Рим величезні суми, видерті від страхополохів, або набожних людий кождої Християнської нації, але й підняли папську власть до найнебеспечніщих границь. При дуалїстичних управах, переважила по всїй Европі духовна; світська була власне її слугою.

В Італїю плили ріки гроший із усїх сторін і під усякими збутками. Світські володарі побачили, що їм лишили ся скупі й невидні доходи. Король Франції Филип Гарний (в 1300 р. після Р. Хр.) не лише що зважив ся спинити сей потік із своєї країни, заборонивши вивозити золото тай срібло, без його дозволу, але й рішив, що духовенство тай церковні маєтности повинні платити йому частину податків. Се завело смертельну ворожнечу з папством. Король був викинений із церкви, але за те він обвинив папу Боніфація VIII. в атеїзмі, домагаючи ся, аби його судив загальний собор. Він післав в Італїю кількох вірних людий, котрі схопили Боніфація в його палаті в Ананії тай обходили ся з ним так остро, що він умер через кілька день. Його наступника, Бенедікта XI. отроєно.

Французький король поклав, що папство треба обчистити тай зреформувати, що воно не повинно бути далї в руках кількох Італїянських фамілїй, які кували штучно гроші з лехковірства Европи — що в нїм повинен переважувати вплив Французький. Задля того він порозумів ся з кардиналами; папою вибрано французького архіепіскопа, під іменем Клементія V. Папський двір перенесоно в Авінїон, у Францію, і Рим перестав бути митрополїєю Християнства.

Так тривало сімдесять років з верхом, і папство було поставлено знову Вічному Місті аж 1376 р. після Р. Хр. Вменшенє його впливу на пів-острові, за той час, дало добру нагоду достопамятному інтелєктуальному рухови, який проявив ся зараз-же в більших торгових містах Верхньої Італії. Рівночасно були й инші користні події. Результат Хрестових походів захитав віру всего Християнства. Всї були переконані, що тут мав вийти рішинець божий, а війни скінчили ся тим, що Свята Земля лишила ся в руках Сараценів; тисччі вояків Християнських, які вернули ся відти, заявляли без ваги, що їх супротивники не такі, як їх малювала Церква, але хоробрі, лицарські, справедливі. В веселих містах Південної Франції ширила ся любов до романтичної літератури; мандрівні трубадури співали свої пісні — не лише про любов до жіноцтва та про воєнні подвиги; вони приспівували часто про лячні лютощі папського авторітета — про релїґійні різні в Лянґедоці, та про заборонені любощі попівства. Із Мавританської Іспанії принесена була чесна й людська ідея лицарства а з нею й величне почутє „особистої чести", яке в свій час мало дати Европі власний закон.

Поворот папства у Рим зовсім не відновив впливу пап на Італїянський Пів-остров. За той час як їх не було, зросло більше ніж два поколїня, то хоть би вони й вернули ся були з первісною своєю силою, то всеж таки не могли би були сперти того інтелєктуального поступу, який зріс за той час, як їх не було. Але папство вернуло ся не то що не сильне, а росколене само в собі, з великою схизмою. Через ті суперечки настали два ворожі папи; ба, иноді було їх і три, і кождий накидав свою власть вірним, кождий проклинав свого супірника. По всїй Европі пішло швидко обуренє, і в купі з тим постанова, що тодїшнїм огидним сценам треба зробити конець. Якже-ж могла, супроти таких скандалїв, вдержати ся доґма про Намістника Божого на землї, доґма про безпохибність папи? Ось-де причина постанови найрозумнїщих церковників того часу, (яка на лихо Европі не могла бути сповнена!), що загальний собор повинен би стати сталим релїґійним парляментом усеї суші, з папою яко головним виповняючим урядником. Як би сей намір був сповнений, то не було би тепер ніякої боротьби межи наукою і релїґією, не було би судорог Реформа-

ції, не було би ворожих протестантських сект. Але собори в Констанції та в Базелї не змогли скинути Італїянського ярма, не встигли досягнути сего чесного результату.

Таким чином Католїцізм ослабав; по мірі того, як спадала його оловяна тяжінь, розум чоловіка ріс. Сарацени винайшли спосіб робити папір із полотняних шматок та з бавовни. Венеціянцї занесли в Европу з Китаю штуку друкувати. Перше з тих винайдень було доконечною умовою остатнього. Оттак явив ся певний спосіб інтелєктуальних зносин всїми людьми.

Винайденє друку то був тяжкий удар задля Католїцізму, який перше користував ся сам один сим неоцїненим монополем обопільних зносин. Із його центра можна було пускати накази всему духовенству тай гриміти з проповідниць. Сей монополь і страшенна сила від него були знищені друком. Новіщими часами вплив проповідницї став невидний. Намісь проповідницї, настали скрізь ґазети.

Але Католїцізм не пускав із рук давньої своєї користи без боротьби. Наколи завважав неминучу тенденцію нової штуки, зараз задумав спинити її цензурою. Хто хотїв надрукувати книжку, мусїв мати дозвіл. Задля сего треба було, аби твір був прочитаний, розібраний і похвалений попами. Мусїло бути свідоцтво, що книжка набожна і правовірна. В 1501 р. папа Александер VI. пустив наказ, що ті друкарі, котрі би оголошували шкодливі доктріни, будуть викинені з церкви. В 1515 роцї Лятеранський Собор постановив, що не можна друкувати нїяких инших книжок, окрім розглянених церковними цензорами, під загрозою викиненя з церкви тай грошевої кари; цензорам було наказано: „дбати як найпильнїще про те, аби не друковано нїчого супротивного правовірній вірі". Так то страшенно лякали ся релїґійних розмов, того, аби не вийшла на верха правда!

Але марні були сї люті змаганя темних сил. Обопільні інтелєктуальні зносини межи людьми були забеспечені. Вони були довершені новіщою ґазетою, яка дає звістки з усїх частин світа день у день. Читати стали всї. В давній суспільности сю штуку знало відносно дуже мале число людий. Новіща суспільність має подякувати сїй переміні за деякі найхарактеристичнїщі свої прикмети.

Такий був результат заведеня в Европі виробу паперу та друкарської машини. Так само і з заведеня морського компаса вийшла величезна матеріяльна тай моральна користь. Відкрито Америку через супірництво Венеціянців та Ґенуезців за Індійську торгівлю; Де-Ґама обплив Африку, а Маґельлян усю землю. Що до остатнього, найбільшого з усїх людських діл, то треба нагадати, що Католїцізм стояв уперто на доґмі про те, що земля пласка і що склеп над нею се підлога неба, а під нею є пекло. Деякі Батьки Церкви, яких авторітет кладено найвище, вивели, як ми вже казали, фільософічні тай релїґійні арґументи проти кулястости землї. Тепер суперечка скінчила ся раптово — показало ся, що Церква помиляла ся.

Поправка сеї ґеоґрафічної помилки не була зовсїм одиноким важним результатом, які вийшли із трьох великих подорожей. Дух Колюмба, Де-Ґами тай Маґельляна увійшов у всїх запопадливих людий Західної Европи. Суспільність жила доти під доґмою: „підданство королеви, послух Церкві". Ось чому суспільність жила задля инших, а не задля себе. Полїтична сила сеї доґми дійшла до вершка за Хрестових походів. Тисячі тисяч погибло у війнї, яка не могла дати їм нїякої заплати, і в результатї вийшла явна невдача. Досвїд показав, що на добро воно вийшло лише папам, кардиналам і иншим церковникам у Римі, тай венецьким корабельникам. Але, коли люди дізнали ся, що богатство Мексіка, Перу тай Індії можна добути кождому запопадливому та відважному чоловікови, то перемінили ся раптово мотіви, які одушевляли непосидющу людність Европи. Оповіданя про Картеза та Пізарра слухали скрізь завлюбки. Морські пригоди стали намісь релїґійного ентузіязму.

Не важко встановити прінціп, який був підвалиною тодїшнїх чудових соціяльних перемін. Доти кождий чоловік служив свойому панови — феодальному або духовному; від тепер він поклав збирати плоди своїх заходів сам. Почав переважувати індівідуалїзм, льоальність упала до почутя. Ми побачимо зараз, як то стояла справа з Церквою.

Індівідуалїзм опирає ся на прінціпі, що чоловік повинен бути сам собі паном, що йому повинно бути вільно складати самому свої погляди, сповняти свої постанови.

Сим він рівняє ся із своїм ближнім. Його житє се проява енерґії.

Рушити тисячолітнє багно Европейського житя, оживити раптово те, що було доти лінивою масою, дати їй індівідуалізм, отсе значило підняти її проти впливів, які її давили. Трівожні боротьби в чотирнайцятому та пятнайцятому столітю, то були лише натяки на те, що мало прийти. В початку шіснайцятого столітя (1517) стали бити ся. Індівідуалізм утілив ся в завзятім Германськім черцю і через те мусів, мабуть не минуче, заявити свої права в теольоґічних формах. Зразу перестрілювали ся за індульґенції тай инші менше важні справи, але швидко проявила ся ясно властива причина суперечки. Мартин Лютер не схотів думати так, як йому наказували церковні начальники з Риму; він казав, що він сам має повне право толкувати собі Біблію.

Рим бачив зразу в Мартині Лютері лише простакуватого, непослушного, сварливого черця. Як би Інквізіція могля була схопити його, то була би швидко упорала ся з ним; але коли боротьба йшла далї, то побачили, що Лютер стоїть не один. Тисячі мужів, таких же рішучих як і він , стали йому до помочи; і тим часом як він воював своїми писанями тай живим словом, вони боронили його заяви мечем.

Лайка, якою обсипали Лютера та його вчинки, була і люта і смішна. Казали, що його батько був не чоловік його матери, але якийсь гидкий змій, який підійшов її; що після десятилїтньої боротьби із своєю совістю він став атеїстом, відкидав безсмертність душі, складав гімни в честь пянства тай сам упивав ся, хулив Святе Письмо, особливо Мойсея, не вірив нї в однїсїньке слово з того, що проповідував, називав посланіє св. Івана дурницею; і, найперше, що Реформація пішла не від него, але від певного астрольоґічного стану звізд. А в тім, межи Римськими церковниками була поговірка, що Еразм зніс яйце Реформації, а Лютер висидів його.

Рим промахнув ся, думаючи зразу, що се лише случайний вибух; він не второпав, що по правдї се був верх нутрішнього руху, який ішов в Европі вже два столїтя тай ставав чим раз дужший; що вже само істнованє трьох пап — трьох підданств — мусїло би було застановити людий подумати, поміркувати й судити самостійно. Со-

бори в Констанції та в Базелї показали людям, що була вища сила від пап. Довгі та кріваві війни скінчили ся Вестфальським миром; і тодї побачили, що Середня тай Північна Европа скинула інтелєктуальне тиранство Рима, що індівідуалїзм зробив своє, встановивши право кождому по своєму.

Але було неможливо, аби встанова сего права особистого суду стала на відкиненю католїцізму. Деякі найвизначнїщі люди, як от Еразм, що був межи першими призвідцями реформації, покинули сей рух у самім його початку. Вони завважали, що богато Реформаторів дуже ненавиділо науку, тому бояли ся, що попадуть ся під забобонні примхи. Протестантська партія, встановивши таким чином своє істнованє незгодою тай роздїлом, мусїла й сама підпасти під ті самі прінціпи. Роздробленє на богато другорядних сект було неминуче. І вони, не маючи вже чого бояти ся від свого великого Італїянського ворога, почали бороти ся одні з одними. Коли в ріжних країнах перемагала ба одна ба друга секта, то кождїсінька з'огидила себе лютощами супроти свого супірника. Смертельні пімсти, заподіювані звичайно, коли з часом яка секта перемагала своїх гнобителїв, переконали суперечників-сектантів, що вони мусять попустити своїм супірникам те, чого домагали ся самі задля себе; і таким чином, із їхнїх суперечок тай проступків вийшов великий прінціп терпимости. Але терпимість се лише перехідний стан; і, в міру того як іде інтелєктуальний росклад Протестантизму, той перехідний стан доведе до вищого, чеснїщого стану — надії фільософії в усї минулі віки світа — до стану, де буде повна воля думки. Терпимість, коли до неї не силує страх, може виходити лише від тих, що здібні приймати й шанувати чужі погляди так як свої власні. Вона, значить, може виходити лише від фільософії. Історія навчає нас аж надто ясно, що фанатізм під'юджує ся релїґією, неутралїзує-ж ся або й викорінює ся фільософією.

Заявлена цїль Реформації була виполоти з Християнства поганські ідеї тай поганські обряди, утовкмачені в него Константином і його наступниками, серед їх проб помирити з Християнством Римську Імперю. Протестанти хотїли завернути його до первісної чистоти; ось чому вони, відновляючи старі доктріни, викинули з него

всї такі звичаї, як поклонене Дїві Марії тай кликане святих. Атже-ж Дїва Марія, як нас переконують Евангелисти, була за мужем і вродила свому чоловікови скілька дїтий. Але коли перемогло божкохвальство, то її перестали вважати жінкою теслї; її зробили королевою неба і матірю божою.

Наука Арабів ішла слїдом за розширенєм їхньої лїтератури, яка пропихала ся в Християнство двома дорогами — через Південну Францію тай Сіцілїю. Маючи добру нагоду, через прогнанє пап до Авінїону тай через Велику Схизму, вона закорінила ся у Верхній Італії. Арістотелївська або Індуктівна фільософія, одягнена в ту Сараценську одежу, яку дав їй Аверроес, надбала собі богато тайних і не мало явних приятелїв. Вона найшла чимало розумних людий, які приймали її палко тай могли її оцїнити. Межи ними був Леонардо да Вінчі, який проголосив головний прінціп, що експерімент і обсервація се одинокі тривкі підвалини розмов у науцї, що експерімент одинокий певний товмач Природи і конче потрібний задля встановленя законів. Він показав, що дїянє двох стрімких одна до одної сил на одну точку те саме, й що поперечка простокутника, якого би вони були боками. Відси був дуже легкий перехід до тези про нахилені сили. Ся теза була відкрита Стевіном у-друге, цїле столїтє після того, і прикладена ним до викладу про механїчні сили. Да Вінчі виложив ясно теорію сил прикладаних скоса до підойми, відкрив закон тертя, доказаний потім Амонтоном, і порозумів прінціп можливих швидкостей. Він дослїдив умову паданя тїл по нахилених площах і кругових дугах, винайшов камеру-обскуру, розбирав вірно деякі фізіольоґічні завдачі і вгадав декотрі великі виводи новіщої ґеольоґії, як от суть викопних останків тай піднятє суш. Він поясняв світло земне відбиване місяцем. Він визначив ся з чудовою лехкістю ґенія яко скульптор, архітект, інжінер, знав дуже добре астрономію, анатомію тай хемію своїх часів. У малярстві він ішов навзаводи з Мікель Анджельом і сучасними клали його дище від остатнього Його „Тайна Вечеря" на стінї їдальнї в Домінїканському манастирі Santa Maria delle Grazie, звісна добре з численних вирізувань тай копій.

Вкорінивши ся раз міцно в Північній Італії, Наука розширила ся швидко по всему пів-острові. Що її при-

хильників ставало чим раз більше, се видко по зростови тай по швидкому розширеню вчених товариств. Се були репродукції Мавританських учених товариств, які істнували колись у Ґранаді та в Кордові. Видною памяткою дороги, по якій приходили цівілїзаційні впливи, є Тулюзька Академія, заснована в 1345 р., яка достояла до наших часів. А в тім, вона репрезентувала веселу літературу Південної Франції тай була звісна під фантастичним імям „Академії Цвітних Жартів". Перше товариство задля ширеня фізікальної науки, Academia Secretorum Naturae (Академія Тайн Природи, заснував Баптиста Порта, в Неаполї. Воно було, як каже Тірабоскі, розвязано церковними властями. Лінксейську Академію заснував князь Фредерік Цезі, в Римі; її прапор показував ясно його намір; рись, lynx, із очима оберненими в небо, розриває своїми пазурями Ц е р б е р а з трьома головами. Accademia del Cimento (Академія Злуки), заснована у Фльоренції в 1657 р., сходила ся на збори в палаті воєводи. Вона істнувала десять років і була скасована під напором папського уряду; в заплату за те зроблено брата великого воєводи кандидатом. Між її членами було чимало великих людий, як от Торічельлї та Кастельлї. Умовою допусту до неї було відректи ся від усякої віри і постановити досліджувати правду. Отсї товариства визволили робітників науки від самоти, в якій вони жили доти і, згуртувавши тай з'єдинивши їх, дали їм усім діяльність і силу.

ІНТЕЛЄКТУАЛЬНИЙ ВПЛИВ НАУКИ.

Тілько що я дав історичний нарис обставин, серед яких була заведена наука в Европі. Тепер я вертаю ся від сего відступу і розгляну спосіб її праці тай її результати.

Вплив науки на новіщу цівілїзацію був двоякий: 1. Інтелєктуальний; 2. Економічний. От, ми й розглянемо його під сими заголовками.

Інтелєктуально наука звалила авторітет переказу. Вона не схотїла приймати без доказів слова якого небудь учителя, хоть би він був не знати-який славний, або ша-

нованиї. Умови допусту в Італїянську Академію del Cimento тай оклик принятиї Королївським Товариством у Лондонї, показують ясно її напрям.

Вона відкинула надприродність і чудесність яко доказ у фізікальних дослїдах. Вона покинула доказ знаком, якого домагали ся давно Жиди, і перечила, немов би можна було доказати щось одно, показуючи щось инше, і таким чином відкинула тоту льоґіку, яка панувала тілько столїть.

При фізікальних дослїдах вона пробувала вартість якоїсь постановленої гіпотези, роблючи обрахунки в якійсь специяльній пригодї на підставі або на прінціпі сеї гіпотези, і потім устроюючи експерімент або роблючи обсервацію, переконувала ся, чи годить ся її результат із результатом обрахунку. Коли нї, то гіпотезу треба було відкинути.

Дамо тут один-два приміри сего способу поступованя:

Нютон, догадуючи ся, що вплив земного притяганя, тягота, може простягати ся до місяця і бути тою силою, від якої він обертає ся своєю дорогою довкола землї, вирахував, що при обкруті своєю дорогою місяць відхиляє ся від стичної що мінути тринайцять стіп; але, встановляючи дорогу, яку пробігають за мінути тїла, що падають на поверхню землї, і приймаючи, що ся дорога буде вменшати ся пропорціонально виворотним квадратам, він мусїв думати, що притяганє на місяцевій дорозї відхиляло би тїло поверх пятнайцять стіп. Ось чому він уважав поки що свою гіпотезу безпідставною. Але вийшло так, що незабаром після того Пікард зміряв на-ново степень докладнїще; се перемінило дотодїшню оцїнку величини землї тай віддаль місяця, яку міряно пів-діяметрами землї. Тепер Нютон узяв ся знов за рахунок і, як я сказав вище, коли рахунок доходив до кінця, і він бачив на перед, що результати зійдуть ся, то його так розворушило, що мусїв попросити свого приятеля, аби докінчив рахунок. Гіпотеза була вірна.

Другий примір покаже добре сей метод. Його дає хемічна теорія фльоґістона. Автор сеї теорії, Сталь казав, що є прінціп палкости, який він назвав фльоґістоном, що-дї з'єдиняє ся з тїлами. Коли таким чином те, що ми тепер звемо металїчною кислятиною, було з'єдинене

з ним, то виходив металь; коли-ж фльоґістон узято геть, металь переміняв ся в свій землистий або скислий стан. Значить, на підставі сего прінціпу, металї були зложені тїла, землї з'єдинені з фльоґістоном.

Але в вісімнайцятому столїтю заведено вагу яко інструмент хемічного досліду. Отже, як би фльоґістична теорія була вірна, то металь повинен би бути тяжший від його кислятини, бо в першім є щось таке — фльоґістон — що додано до остатньої. Але коли важити частину якогось металю і кислятину, яка робить ся з него, то остатня є тяжша, і значить фльоґістична теорія провалює ся. Дальшими дослїдами можна показати, що кислятина або вапно, як її звуть звичайно, стала тяжша тому, що з'єдинила ся з одною складовою частиною повітря.

Сей головний експеримент приписують звичайно Лявуазіє; але факт, що металь, коли його перепалити важить більше, був замічений давнїщими Европейськими експеріментаторами і, правду кажучи, був добре звісний Арабським хемістам. А про те Лявуазіє перший признав велику його вагу. В його руках він зробив революцію в хемії.

Проваленє фльоґістичної теорії показує як радо покидають ся наукові гіпотези, коли покаже ся, що вони не годять з фактами. Авторітет і переказ не значать нїчогісінько. Всяка річ установляє ся оберненєм до Природи. Думає ся, що відповіди, які дасть вона на практичний запит, будуть усе вірні.

Отже рівнаючи фільософічні прінціпи, по яким поступала наука, до прінціпів, на яких стояла церковщина, ми бачимо, що коли перша відкидала переказ, то задля остатньої він був головною підпорою; коли перша домагала ся згоди обрахунку з обсервацією, або рівнаня міркованя до факту, то остатня покладала ся на таємности; коли перша відкидала свої власні теорії зараз-же, скоро лише побачила, що їх годї помирити з Природою, то остатня находила заслугу в вірі, яка приймала слїпо непоясниме та вдоволяла ся думкою „про річи повище розуму". Обі вони розходили ся чим раз більше. По однім боцї була згірдність, по другім ненависть. Безпристрастні свідки бачили скрізь, що наука швидко підкопувала церковщину.

Таким чином математика стала великим інструментом наукового досліду; вона стала струментом наукового мисленя. В одному вона, можна сказати, зробила роботу розуму механічним процесом, бо її знаки визволяли часто від праці мисленя. Навик до духової докладности, піддержуваний математикою, простяг ся й на инші поля мисли і зробив інтелєктуальну революцію. Годі було далї вдоволити ся чудом - доказом, або тою льоґікою, на яку здавали ся люди в середнї віки. Таким чином математика не лише що мала вплив на спосіб мисленя, але й перемінила напрям мисли. Про се ми можемо переконати ся, рівнаючи справи, розглядані в розвідках усїх учених товариств, до розмов, які займали людий у середнї віки.

Але користь із математики не стала на самій провірцї теорій; вона, як було сказано вище, дала й способи вгадувати те, що доси не було обсервовано. Тут вона просто противенство церковних пророцтв. Один такий примір, який дала астрономія, се відкритє Нептуна, а другий, який дала оптична теорія хвильовань, се відкритє конїчної рефракції.

Але за той час, як сей великий струмент вів до такого чудового розвою в природних науках, він і сам розвивав ся — вивершував ся. Я позволю собі сказати коротенько про його поступ.

Зерно альґебри можна бачити в творах Діофанта з Александрій, який жив, як думають, у другому столїтю нашої ери. Перше в сїй Єгипетській школї зібрав Евклїд великі правди ґеометрії тай упорядкував їх льоґічно. Архімед, у Сіракузах, пробував розвязувати вищі завдачі методом вичерпувань. Тенденція справ була така, що як би були й далї опікували ся наукою, то альґебра була би винайдена неминуче.

За знанє початків альґебри ми маємо подякувати Арабам; ми маємо подякувати їм навіть за само імя, під яким звісна ся галуза математики. Вони додали запопадливо до останків Александрійської Школи поправки, добуті з Індії тай дали справі певну суцільність і форму. Знанє альґебри, яке було у них, занесено у-перще в Італїю коло початку тринайцятого столїтя. На него звернули так мало уваги, що минуло майже триста років, поки вийшов якийсь Европейський твір про сю справу. В 1496 р. Паччіолї видав свою книжку під заголовком:

„Arte Maggiore" (Більша Штука) або „Alghebra". В 1501 р., Мілянець Крадан дав метод задля розвязаня квадратних рівнань; инші поправки зробили Сціпіон Феррео, в 1508 р., Тарталєа, Вієта. Після того справою зайняли ся Ґермане. Тоді альґебраїчні знаки були недокладні.

Видане ґеометрії Декарта, де вжито альґебри задля значеня й досліду кривих лінїй (1637), зробило епоху в історії математичних наук. Два роки перед тим появив ся твір Кавалїєрі про Неділимі. Сей метод був поправлений Торрічельлїм і иншими. І от отворила ся дорога до розвою обрахунку Бесконечно Малих, до метода Флюксій Нютона, тай обрахунку Діференціялїв тай Інтеґралїв Лєйбнїца. Нютон знав метод Флюксій чимало років, але не публїкував про него нїчого аж до 1704 року; недокладні знаки, вжиті ним, спинили дуже дриклад його метода. Тим часом, на Суші, головно дякуючи блискучим розвязкам деяких вищих завдач, які зробили Бернульлї, обрахунок Лєйбнїца принятий був загально і поправлений боготьома математиками. Тоді почав ся незвичайний розвій сеї науки, який тривав цїле столїтє. До біномної теореми, відкритої первісно Нютоном, додав тепер Тейлор у своїм „Method of Increments", славну теорему, яка має його імя. Се було в 1715 р. Обрахунок Почастних Ріжниць був заведений Ейлєром у 1734 р. Він був росширений Д'Алямбером, і слїдом за ним пішов обрахунок Варіяцій Ейлєра й Ляґранжа, та метод Виводних Функцій Ляґранжа, в 1772 р.

Але сей великий рух у математицї йшов не лише в Італїї, Ґерманії, Анґлїї та Франції; Шотляндія додала тепер новий бисер до інтелєктуальної діядеми, яка сияє на її чолї, — велике винайдене Льоґарітмів, Непіра з Мерчістона. Годї дати яке понятє про наукову вагу сего незрівнаного винайденя. Новіщий фізик і астроном згодить ся з усеї душі з викликом професора математики в Ґрешемській Колеґії Бріґґса: „Я не бачив нїколи книжки, яка би менї більше подабала ся, і якій би я більше чудував ся!" Не без рації вважає безсмертний Кеплєр Непіра „найбільшим чоловіком свого віка, на тім полї, де він приклав свої спосібности". Непір умер у 1617 р.. Скажемо не за богато, що се винайдене, вкорочуючи працю астронома, вбільшило його житє у-двоє.

Та тут я мушу зупинити ся. Я мушу нагадати, що ціль моя не є дати історію математики, але розглянути те, що дала наука задля поступу людської цівілїзації. І тепер треба знов запитати ся: Як-же се стало ся, що Церква не вродила нї однїсїнького ґеометра за ввесь час свого автократичного пановання, яке тривало дванайцять сот років?

Що до чистої математики, то можна завважати ось що: Занятє нею не потрібує гроший понад маючість найбільшої частини людий. Астрономія мусить мати свою обсерваторію, хемія свою ляборатоірю; але до математики треба лиш особистої охоти та трохи книжок. Не потрібно нїяких більших видатків, анї служби ассістентів. Здає ся, що нема нїчого рідніщого, нїчого миліщого, навіть у самотї манастирського житя.

Хиба що казати так як Евзебій: „Ми думаємо про сї справи так мало через погорду до такої некористної працї; ми-ж обертаємо свої душі на сповненє кращих річий!" Кращі річи! Що може бути краще від абсолютної правди? Хиба що таємности, чудеса та брехливі ошуки — кращі? Отже то вони стали на дорозї тай спинили математику!

Церковні авторітети порозуміли, в самому початку сего наукового нападу, що прінціпи, ширені ним, абсолютно непомиримі з теольоґією. Вони воювали з нею і просто і скоса. Вони так ненавиділи експеріментальну науку, що думали, мов би то виграли бог зна що, коли Accademia del Cimento була скасована. І таке думав не лише Католїцізм. Як було засновано Королївське Товариство в Лондонї, то теольоґічна ненависть підняла ся проти него з такою пізмою, що воно було би пропало неминуче, як би король Кароль II. не став був явно по його боцї, та не піддержав його. Товариство винували за те, що-дї „нищило встановлену релїґію, кривдило Унїверситети тай звалило стару й поважну науку".

Нам би лише перевертати картки Розвідок сего товариства, аби переконати ся, як богато воно зробило задля поступу людий. Воно було засновано в 1662 р. тай інтересувало ся всїми великими науковими рухами й відкритями, зробленими від того часу. Воно видало Нютонові „Principia', помогло подорожі Гельлєя, першій науковій експедиції, заповзятій яким-небудь урядом, пробу-

вало переливати кров і приняло Гарвеєво відкритє оббігу крови. Після його заохоти до щепленя віспи, королева Кароліна випросила на пробу шість присуджених і потім позволила прищепити віспу своїм власнис дітям. При його заохоті Брадлєй зробив своє велике відкритє аберрації сталих звізд і відкритє нутації земної оси; сим двом відкритям, як каже Делямбр, ми маємо подякувати за точність новішої астрономії. Воно помогло поправити термометер, міру температури, тай хронометер, міру часу — годиннником Гаррісона. За його підмогою заведено в Анґлії, 1752 р., Григоріянський календар, не вважаючи на люту релїґійну опозіцію. Декого з його членів переслїдувала вулицями темна та під'юджена товпа, яка думала, що воно вкоротило їй одинайцять день житя; треба було конче сховати імя вченого Єзуїта, отця Уельмеслї, що інтересував ся живо справою; коли-ж серед того руху помер Брадлєй, то казали, що його справедливо покарало Небо, за його злочин!

Як би я хотів оцінити по справедливости заслуги сего великого товариства, то повинен би посвятити чимало сторін таким річам, як ахроматичний телєскоп Дольлюнда, ділюча машина Рамсдена, яка перша дала точність астрономічним обсерваціям, зміряне степеня поверхні земної Масоном і Діксоном, подорожі Кука звязані з переходом Венери, його обплитє землї, його досвід, що від шкорбуту, сего проклятя довгих морських подорожей, можна вилїчити ся, вживаючи рослинної страви; полярні експедіції, встановленє щільности землї експеріментами Маскеліна в Шеґальлїонї, тай експеріментами Кавендіша, відкритє планета Урануса Герешелем, росклад води Кевендішем тай Уаттом, означенє ріжниці довготи межи Лондоном і Парижем, винайденє вольтаїчної батерії, огляди неба Гершелями, розвій прінціпу інтерференції Юнґом і його встановленє хвилюючої теорії світла, вентіляція тюрем і инших будинків, заведенє ґазу, аби світити в місті, встановленє довготи секундного вагадла, зміряне відмін ваги в ріжних широтах, проби встановити кулястість землї, полярна експедіція Росса, винайденє Девієм безпечної лямпи і його росклад алькалїїв і земель, електро-маґнетичні відкритя Ерстеда тай Фаредая, рахункові машини Бебеджа, заходи, на домаганє Гумбольдта, заснувати богато маґнетичних обсервагорій, дослїд одно-

часних маґнетиччних хитань на поверхні землї. Та годї менї на такому обмеженому просторі, дати бодай спис його Праць. Дух його був той самий, що держав Академію del Cimento, і через те його поклик був „Nullius in Verba (Не покладати ся нї на чиї слова)". Воно проганяло забобонність і допускало лиш обрахунок, обсервацію тай експерімент.

Але не треба думати нї раз, що коло сих великих проб, коло сих великих удач Королївське Товариство стояло само одно. В усїх столицях Европи були Академії, Заклади або Товариства, рівно славні тай рівно вдатно працюючі задля ширеня людського знаня й новіщої цівілїзації.

ЕКОНОМІЧНІ ВПЛИВИ НАУКИ.

Наукові дослїди Природи змагають не лише до управильненя тай очесненя інтелєктуальних уяв чоловіка, але й служать до поправи фізичного стану. Вони спонукують чоловіка до дослїду, як би вихіснувати задля себе встановлені факти, прикладаючи їх економічно.

За дослїдом прінціпів ідуть швидко практичні винайденя. Се дійсно характеристична ознака нашого часу. Вона зробила велику революцію в національній полїтицї.

Давнїще воювали задля придбаня невольників. Завоювач переселяв усю людність і силував її до працї на себе, бо людську працю можна було влекшити лише людською-ж працею. Коли-ж відкрили, що фізичні сили тай механїчні комбінації можна вжити до того з безмірно більшою користю, то публична полїтика перемінила ся; коли переконали ся, що приклад нового прінціпу, або винайденє нової машини лїпші від придбаня нового невольника, то мир став вартнїщий від війни. Ще більше: нації, які мали купу невольників або підданих, як се було в Америцї та в Россії, переконали ся, що оглядам на людськість стають у поміч огляди на інтерес, і пустили своїх людий на волю.

Таким чином ми живемо в періоді з характеристичною ознакою — заступити людську й звірячу працю машинами. Механічні винайденя сего періоду зробили суспільну революцію. Задля досягненя наших цілей, ми звертаємо ся до природного, а не до надприродного. Католіцізм не хоче помирити ся з ростучою таким чином „новіщою цівілізацією". Папство відкидає голосно й непохитно сей стан річий, і домагає ся приверненя середновічного стану річий.

Факт, що кусень бурштина, коли його потерти, притягає і потім відпихає лехкі тіла, був звісний ще шість сот років перед Христом. Але він лишив ся одиноким, необробленим фавтом, простою діточою іграшкою ще шіснайцять сот років після Христа. Тоді його стали досліджувати науковими методами математичного рахунку тай експеріменту і прикладати практично результат, і він дав людям можливість зносити ся з собою в одну мить почерез суші тай попід океани. Він сцентралізував світ. Даючи верховному авторітетови можливість пересилати свої накази без огляду на віддаль або час, він зробив революцію в політиці державній і скріпив політичну силу.

В Александрійському Музею була машина, винайдена Героном, математиком, трохи більше як сто років перед Христом. Вона крутила ся від сили пари, і мала таку форму, яку ми тепер назвали би реакційною машиною. Сей початок одного з найважніщих винайдень, яке було зроблено коли небудь, згадувано сімнайцять сот років яко просте чудацтво.

В винайденю новіщої парової машини пригода не грала ніякої ролї. Се був добуток мисленя тай експеріменту. В половині сімнайцятого століття скілька інжінерів механіків пробували покористувати ся прикметами пари; в половині вісімнайцятого століття їх праці довершив Уат.

Парова машина стала швидко робітником цівілізації. Вона працювала за міліони людий. Тим, котрим було бу судило ся працювати тяжко й жити нужденно, вона дала нагоду до кращої праці. Ті, що перше працювали фізично, могли тепер мислити.

Найперше приклали єї до таких занять, де треба було самої сили, як от черпанє води. Але швидко вона по-

казала свою делїкатну спосібність у промислових штуках пряденя тай ткацтва. Вона сотворила великі промислові заклади і дала одежу всему світови. Вона перемінила промисли націй.

Прикладена зразу до плавби по ріках, а потому до плавби по морю, вона більше ніж учетверила колишню швидкість зносин. Давнїще треба було на переїзд через Атлянтик сорок день, тепер лише вісїм. Але найбільше показала ся її сила в зносинах по суші. Чудове винайденє льокомотиви дало людям можливість, за несповна годину віхати більше ніж перше за один день з верхом.

Льокомотива не лише що розширила поле людської діяльности, але й побільшила спосібности людського житя тим, що вменшила простір. Через швидкий перевіз промислових пожитків, вона стала найдужшою спонукою до людського промислу.

Довершенє парової їзди по морю було дуже прискорено винайденєм хронометра, який дав можливість найти певно місце корабля на морі. Великою перепоною задля поступу науки в Александрійській Школї була недостача струментів до міряня часу й температури — хронометра та термометра; правду кажучи, винайденє остатнього необхідне задля першого. Тодї пробували робити клепсідри або водяні годинники, але вони були дуже недокладні. Про одну з них, яка була прикрашена знаком зодіяка та знищена якимось давним християнином, св. Полїкарп робить ось яку великозначну замітку: „В усїх сих гидких демонах видко лише штуку, супротивну Богови". Аж коло 1680 р. став хронометер наближати ся до докладности. Гук, сучасник Нютона, додав до хронометра розгінне колїсце, зо спіральною пружиною, а після того придумано ріжні пристрої, як анкер, стоючий зазубець, подвійний стоючий зазубець, пристрій до накручуваня без ключиків. Заведено віцованя температури. Нарештї він був вивершений Гаррісоном і Арнольдом, і в їх руках став докладною мірою втеків часу. До винайденя хронометра треба додати винайденє зеркального секстанта Ґодфреда. Воно позволило робити астрономічні обсервації, не вважаючи на рух корабля.

Поправки в плавбі по морю мають могучий вплив на розміщенє людности. Вони вбільшують скількість кольонїзації тай переміняють її характер.

Але не одні отсї відкритя й винайденя, витвори наукового досліду, перемінили долю людського роду; чимало й инших відкрить і винайдень, може про себе й невидних, дали в купі чудові результати. Початки розвою науки в чотирнайцятому столїтю підбили чудово винахідний талант, обернений головно на користні практичні результати; а потім його дуже піддержала сістема патентів, які забеспечують призвідцеви слушну пайку в користях його штуки. Доволї згадати як найкоротше про деякі з сих поправок; ми оцінимо до-разу як богато вони дали. Заведенє водяних трачок дало домам деревляні підлоги, які прогнали підлоги ґіпсові, цегольні або камінні; поправки, які подешевили склянні вироби, постачили вікна, що дали можливість огрівати комнати. А в тім, гарно вставляти вікна почали аж у шіснайцятому столїтю. Тодї заведено різанє діяментом. Додаток коменів очистив повітрє комнат, перше задимілих та закоптїлих, як хати дикунів; се дало північним житлам неописану принаду — милий комінок. До того часу на дим була діра у стелї, а на дрова яма серед хати, яку треба було прикривати віком, коли вдарив вечірний дзвін або настала ніч. Ось які невідрадні та недостатні були доти способи огріваня.

Не вважаючи на люте противенство попів, люди почали думати, що пошести се не кари, посилані Богом на суспільність за її релїґійні переступи, але фізичні наслїдки нечистоти та бідности; що добрий спосіб відвернути їх — не молитви до святих, але чистота особиста і громадська. У дванайцятому столїтю треба було вибуркувати вулиці Парижа, бо воняли вони страшенно. Отже після сего вменшили ся до-разу бігунки тай гнилі горячки і настав санітарний стан наближений до того, який був у Мавританських містах Іспанії, що були бурковані ще перед столїтями. В сїй прегарній від тодї столиці заборонено держати свинї, — наказ, який обурив черців аббатства св. Антонія, котрі домагали ся, аби свиням сего святого вільно було гуляти хоть куди; уряд мусїв подати ся в сїй справі, але наказав, аби на шиї тим звірюкам вішати дзвінки. Короля Филипа, сина Людвіка Товстого, убив його кінь, який наскочив на свиню. Заборонено виливати крізь вікна помиї. В кінци папського панованя, 1870 р., один самовидець, автор отсеї книжки завважав

у Римі, що йдучи грузькими та нечистими вулицями сего міста, треба було дивити ся більше на землю як на небо, аби не заваляти ся. Вулиці Берліна не замітано ніколи до початку сімнайцятого століття. Був закон, що кождий селянин, який приїздив на ринок возом, мусів вивезти з міста фіру гною!.

За буркованєм пішли проби, часто недокладні, класти стоки й канали. Всім тямучим людям стало ясно, що сего конче потрібно задля збереженя здоровля не лише по містах, але й по відокромлених домах. Опісля стали освічувати публичні вулиці, якими їздили. Зразу в вікнах домів при вулиці мусіли горіти свічки, або лямпи; потому спробували сістему, яка вживала ся давно у Кордові та Ґранаді з такою великою користю — завести публучні лямпи, — але се довершено аж у теперішньому столітю, коли винайдено світло ґазове. Рівночасно з публичними лямпами поправлено й орґанізацію нічних вартівників і поліції.

Від шіснайцятого століття, механічні винайденя та промислові поліпшеня почали мати видний вплив на домашнє й суспільне житє. Появили ся зеркала, годинники на стінах, комени над комінками. Хоть у богатьох сторонах по кухнях топили ще торфом, але вже стали вживати більше камінного вугля. В обіди на столі появили ся нові ласощі; торгівля давала на стіл заграничні вироби; замісь грубих напитків Півночи настали делікатні вина Полудня. Почали класти ледівні. Просіванє муки, заведене в вітрових млинах, дало біліщий тай кращий хліб. Річи, які були дуже рідкі, ставали мало-по-малу загальні:: Індійський хліб (кукурудзи), картофлі, индики і визначний у довгому списі тютюн. Виделці, Італіянське винайденє, стали при їді намісь нечистих пальців. Можна сказати, що спосіб житя цівілізованих людий перемінив ся тепер радикально. З Китаю прийшов чай, із Арабії кава, з Індії вживанє цукру, і се дуже підкопало кріпкі напитки. На підлогах замісь соломи появили ся килими, у комнатах кращі постелі, у ґардеробах чистіща тай частіще міняна одежа. В богатьох містах заведено водопроводи замісь публичних керниць і колодязів із помпами по вулицях. Стелі, які колись чорніли від саджі та нечисти, прикрашували тепер гарними фресками. Почали

більше вживати лазень; за те стало менше потрібно перфум, аби не чути було вонї від особи. Більшаючий смак до невинних утїх коло садівництва показував ся тим, що в садах заводили богато заграничних квіток: туберози, веснївки, імператорські корони. Перські лїнії, яскори тай африканські горицвіти. На вулицях появили ся зразу ноші, потому замкнені вози і нарештї наємні карети.

Механїчні винайденя дібрали ся навіть до тупих селян і дійшло мало-по-малу до теперішнього вивершеня хлїборобських інструментів, плугів, сїячок, жнивярок, різачок, молотїлок.

Не вважаючи на проповіди жебручих черців, люди почали розуміти, що бідність се жерело переступу, запора знаня; що торгівля богачів далеко краща нїж добуванє власти війною. Бо, хоть би й були правдиві слова Монтескіє, що торгівля, з'єдиняючи нації, роз'єднує особи тай торгує марольністю, то все-ж таки вона одна може з'єдинити світ; її мрія, її надія се всесвітний мир.

Задля слушного показу полїпшень у домашнім і суспільнім житю, під благодатним упливом науки, тай при підмозї винахідного таланту задля торгівлї, треба би не кількох сторін, але цїлих томів, а про те є річи, яких годї обминути мовчки. Іспанські халїфи вели з Барцельонського лиману величезну торгівлю і вони то зі своїми помічниками — Жидівськими купцями — переймали або й самі завели богато торгових винайдень і передали їх, у купі зо справами чистої науки, торговим суспільностям Европи. Таким чином була занесена у Верхню Італїю штука подвійної бухгальтерії. Принято ріжні способи асекурації, хоть попи противили ся їй завзято. Попи виступали проти асекурації від вогню тай від нещастя на морі тому, що се, мовляв, значило спокушати божий промисл. Асекурацію на житє вважали вони за вмішанє в наслїдки волї божої. Доми задля позички гроший на процент або на застав, то є банки та позичкові каси обвиняли люто, особливо піднимало ся обуренє проти високих процентів, які пятновано яко лихву — думка, яка істнує й доси в декотрих малопоступових суспільностях. Приняті векслї в теперішній формі й виразах, установлено уряд публичного нотаря, подавано протести за незаплачені довжні записи. Можна сказати, не вбільшуючи,

що теперішня торгова машинерія була заведена, таким чином, іще тоді.

Я вже завважав, що через відкритє Америки перемінило ся лице Европи. Чимало богатих Італїянських купців і богато запопадливих Жидів оселили ся в Гольляндії, Анґлії, Франції тай принесли в ті країни всякі торгові новини. Жиди, яким анї в голові були папські проклятя, богатїли через папські виступи проти позики гроший на великий процент; але Пій II., завваживши сей промах, перестав робити так. Нарештї позичкові каси були з'авторізовані Львом X., який грозив викиненєм із церкви тим, хто писав проти них. Своєю дорогою, тепер Протестанти незлюбили ті заклади, які з'авторізував таким чином Рим.

Люди стали сумнївати ся в теольоґічній доґмі, що пошесть, як і землетрясенє, се неминучий допуст божий за людські гріхи, тай спробували спиняти їх поступ, устроюючи карантіни. Коли Могаментанське відкритє щепленя природної віспи було принесено з Константинополя в 1721 р., добродійкою Марією Вортлї Монтеґю, то попи виступили проти того дуже завзято, і воно було заведено лише тому, що його приняла анґлїйська королївська фамілїя. Похоже противенство підняло ся й тодї, коли Дженнер завів своє велике довершенє, щепленє коровячою віспою; ще в столїтє перед тим рідко можна було бачити лице не споганене віспою — тепер таке лице було виїмкою. Подібно противили ся попи, коли до злогів прикладено велике Американське відкритє анестетичних лїків, і противили ся сему не так ізза фізіольоґічних рацій, як ізза того, що, мовляв, безбожно пробувати відвернути муки, наложені на жінки в книзї Бития III., 16.

Вигадливий дух не став на продукції самих користних річий, він додавав і забавні. Незабаром після заведеня в Італії, в домах знавців штуки ставало повно всяких чудних механїчних несподїванок або, як їх тодї звали, маґічних ефектів. Сим остатним стало в великій пригодї винайденє маґічної лїхтарнї. Не без резону ненавидїли церковники експеріментальну фільософію, бо з неї виходила немаловажна річ: ошуканець став удатним

супірником того, хто творив чудеса. Набожні ошуки, роблені по церквах, утратили свою чудесність, коли їх було рівнати до штучок, які витворяв чародій по ярмарках: він зияв поломіню, ходив по грани, держав у зубах розжарене зелїзо, висотував собі з рота повні коші яєць, творив чудеса маріонетками. Але важко було знищити стару віру в надприродне. Коня, якого пан навчив був усяких штук, судили в Лїзабонї 1601 р., рішили, що в нїм сидить біс і спалили. Ще пізїнще було спалено на вогнищах богато відьом.

Але відкритя й вигадки, заведені раз, ішли без перестанку на перед і то все швидше та швидше. Вони впливали одні на одних і підкопували наднатуралїзм. Де-Домінїс почав, а Нютон довершив пояснене веселки; вони доказали, що се не буде божа воєнна зброя, але наслїдок паданя сонїшного проміня на каплї води. Де-Домінїса заманили в Рим, обіцявши йому архіепіскопство тай кардинальську шапку. Поселили його в пишній палатї, але стерігли пильно. Завинили його в тому, що спонукував до згоди межи Римом і Анґлїєю, заперли за те в тюрму св. Ангела, і там він умер. Тодї принесли його в домовинї перед церковний трибунал, признали винним у єресї, тай кинули його тїло з купою єретицьких книжок в огонь Франклїн, доказуючи тотожність блискавки тай електричности, відняв у Юпітера його громову стрілу. Намісь чудес забобонности настали чудеса правди. Два телєскопи, зеркальний і ахроматичний, винайденя остатнього столїтя, дали чоловікови можливість поглянути в безконечні величности вселенної, порозуміти, на кілько се можливо, її безкраї простори, її незміримі часи; а трохи пізнїще ахроматичний мікроскоп ростворив перед його очима світ бесконечно-малий. Бальон підняв його повище хмар, дзвін водолазний довів його аж на дно моря. Термометер дав йому вірну міру перемін тепла, барометер давленя повітря. Заведенє ваги дало хемії точність доказало незнищимість матерії. Відкритє кислороду, водороду тай богатьох инших ґазів, відокромленє алюмінїя, кальція тай инших металїв, показало, що земля, повітрє тай вода не є первісні складові частини. Покористувано ся з прехвальною запопадливістю переходами Венери і посилаючи експедиції в ріжні сторони, означено віддаль землї від сонця. Поступ Европейського розуму

межи 1456 і 1759 пояснила Галлеєва комета. Коли вона появила ся була в першому з тих років, то її вважали передтечею пімсти божої, ширителькою найлячніщих божих відплат, війни, пошести, голоду. По наказу папи, вдарено в усі церковні дзвони Европи, аби її прогнати, вірні мусїли додавати що днини нову молитву; і коли в часи затьміня, посухи тай дощів на їхні молитви бували часто відповіди, то, розуміє ся, і в сїй пригоді було заявлено, що папа побідив комету. Тим часом Галлей, покладаючи ся на обяви Кеплєра та Нютона, відкрив, що її рухи вела доля по еліптичній дорозї, зовсїм не дбаючи про молитви Християнства. Галлей, знаючи, що Природа не дала йому можливости бути свідком сповненя його сміливого пророцтва, молив астрономів дальшого поколїня, аби вважали на поворот комети у 1759 р., і вона дїйсно появила ся.

Хто хоче дослїдити безпристрастно, що дав Католїцизм інтелєктуальному поступови Европи, за своє довге пановане, а що дала наука за свій короткий період працї, той не може, я переконаний, прийти до иншого виводу, лише до того, що коли він рівнає се, то виходить противенство. А я-ж показав на передущих сторонах лише дуже недокладний, дуже невдоволяючий спис фактів! Я не сказав нїчого про вбільшене знаня від розширеня штуки читати й писати, через публичні школи, тай про сотворене, таким чином, читаючої суспільности; про способи виробляти публичну опінїю ґазетами та часописями, про силу журналїзму, про розширене звісток публичних і приватних поштою тай через дешеву оплату, про особисті й суспільні користи з анонсів. Я не сказав нїчого про заведене шпиталїв, яких першим приміром був Шпиталь Інвалїдів у Парижі; не сказав нїчого про поправлені тюрми, поправчі заклади, доми працї, пристановища, про поведїнку з божевільними, бідними, переступниками; не сказав нїчого про будову каналів, про санїтарні інжінерські працї, про переписї; не сказав нїчого про винайдене стереотипів, про біленє хльором, про машину до чищеня бавовни, або про чудові пристрої, яких повно по фабриках задля виробу бавовни — пристрої, що дали нам дешеву одїж і вбільшили, значить, чистоту,вигоду, здоровлє; не сказав нїчого про великий поступ медицини тай хірурґії, або про відкритя фізіольоґії, про плеканє гар-

них штук, поліпшеня у хліборобстві тай сільській господарці, про заведенє хемічного гноєня тай хліборобських машин. Я не згадав про виріб зелїза тай звязані з ним великі промисли, про ткацькі фабрики, про збиранє музеїв натуральної історії, старовини, рідкостей. Я не зазначив навіть великої фабрикації промислових машин, винайденя колїсця від тертя, машини до гибльованя тай богатьох инших пристроїв, за підмогою яких можна робити машини майже з матемотичною докладністю. Я не сказав нїчого вдоволяючого про сістему зелїзних доріг, про електричний телеґраф, анї про камінний друк або лїтоґрафію, про помпу на повітрє або вольтаїчну батерію, про відкритє Урануса або Нептуна та більше нїж сотнї астероідів, про звязь метеоричних потоків із кометами; не сказав нїчого про експедіції сущею й морем, які висилали ріжні правителства задля розвязаня важних астрономічних або ґеоґрафічних завдач; не сказав нїчого про дорогі й докладні експеріменти, роблені задля встановленя головних фізікальних фактів. Я був такий несправедливий задля нашого власного столїтя, що й не натякнув на декотрі з його найбільших наукових тріюмфів: на його великі погляди в натуральній історії, його відкритя маґнетізму тай електричности, його винайденя пишної штуки фотоґрафії, його приклади спектральної аналїзи, його проби підвести хемію під три закони Авоґарда, Бойля та Маріотта і Чарльза, його штучну продукцію орґанїчних матерій з неорґанїчного матеріялу, фільософічні наслїдки якої важні незвичайно, його переріб фізіольоґії на підставі хемії, його поліпшеня тай поступи в топоґрафічнім оглядї та в докладнім означеню поверхнї землї. Я не сказав нїчого про нарізну стрільну зброю та про кораблї з пушками, анї про революцію в воєнній штуцї не сказав нїчого про дар жінкам, машину до шитя; не сказав нїчого про чесне супірництво тай тріюмфи штуки мира — промислові вистави та всесвітні ярмарки.

Ось вам лише катальоґ, тай то який ще недокладний! Він дає лише сякий-такий погляд на вічноростуче інтелєктуальне заворушенє — згадку про річи, які попадають ся на очи случайно. Яке-ж величезне противенство межи сею лїтературою, сею науковою діяльністю і застоєм середнїх віків!

Інтелєктуальна просвіта, звязана з сею діяльністю, принесла людському родови добро незміриме. В Росії

вона визволила масу кріпаків, в Америці дала волю чотиром міліонам Неґрів-невольників. Намісь скупої милостині під ворітьми манастирів, вона з'орґанізувала добродійність і прихилила до бідного праводатність. Вона показала медицині її властиву завдачу, швидше відвертати ніж лічити слабість. Вона завела в державній управі наукові методи, кладучи намісь поверховної тай емпіричної законодатности пильне встановленє суспільних фактів перше ніж прикладати до них законодатні ліки. Спосіб як вона піднимає людий, такий очевидний тай магучий, що й старезні нації Азії звертають ся тепер до неї. Не забуваймо, що вплив наш на них мусів іти в парі з впливом їхнім на нас. Коли знищено до тла поганство тим, що принесено всїх його богів у Рим і поставлено лице до лиця, то тепер, коли наша чудова полекша в подорожах звела до купи чужі нації й ворожі релїґії — Могаметанина, Буддіста, Браманця — всї вони мусять неминуче перемінити ся. В сив сходинах остоїть ся одна наука, бо вона дала нам величнїщі погляди на увесь світ, чеснїщі понятя про Бога.

Дух, який дав житє сему рухови, який оживив отсї відкритя та винайденя, се Індівідуалїзм: у деяких умах надія на користь, у инших, чеснїщих, сподїванка почестей. Ось чому нема дива, що сей прінціп узяв на себе і полїтичну подобу і підняв в остатньому столїтю двічі суспільні судороги — Американську та Французьку Революцію. Перша скінчила ся посвяченєм суші Індівідуалїзмови — там, під республїканськими формами, ще перед кінцем теперішнього столїтя ітиме своєю дорогою сто мілїонів людий свобідно, з обмеженєм хиба лише задля їх власної беспеки. Французька революція, хоть і перемінила полїтичний вигляд усеї Европи тай була іллюстрована незвичайними воєнними вдачами, а про те ще не сповнила своїх цїлей; вона наводила на Францію все нові й нові грізні нещастя. Її дуалїстична форма управи — її підданство двом володарям, полїтичному тай духовному — зробили були її раз і провідницею і противницею новіщого проґресу. Одною рукою вона вивела на трон Розум, а другою привертала назад і піддержувала папу. І ся аномалїя в її поведінцї не скінчить ся доти, доки вона не дасть дійсного вихованя всїм своїм дїтям, навіть дїтям найбіднїщого селянина.

Інтелєктуальний напад Французької Революції на інстнуючі погляди мав характер не науковий, але літературний; він був критичний і напастний. Наука-ж не була ніколи напастницею. Вона все робила своє й боронила ся тай лишала нечемні напади своєму противникови. Але-ж літературна незгода не є така небеспечна, як наукова; бо література, по своїй природі, місцева — а наука космополітична.

Коли ми запитаємо ся тепер: Що-ж дала наука задля підмоги новіщій цівілізації; що дала вона задля щастя й добра суспільности? то відповідь ми найдемо таким же способом, яким досягли справедливої оцінки того, що дало Латинське Християнство. Читач передущих параґрафів виведе певно, що доля людської породи мусить бути краща; але коли ми прикладемо пробний камінь статистики, то сей вивід стає докладний. Міру впливу фільософічних сістем і релїґійних форм на людий видко при загальних переписях. Лятинське Християнство не змогло подвоїти людности Европи за тисячу років; воно не вбільшило замітно тривку особистого житя. Але, як показав др. Джервіс у своїм рапорті Массачусетській Раді Здоровля, то за Реформації „середній тривок житя в Женеві чинив 21.21 років, межи 1814 і 1833 р. 40.68, тепер-же тілько-ж людий доживає до сімдесяти років, кілько перед тристома роками доживало до сорока. В 1693 р. Британський Уряд позичив гроший, продаючи доживотя, від дітий і вище, на підставі пересічного віка. Умова вийшла користна. В девятьдесять сім років опісля видано иншу тонтіну, або скалю процентів, на підставі тої самої сподіванки житя, що в минулому столітю. Але-ж остатні доживотники жили богато довше від своїх попередників, так що ся позичка вийшла занадто дорога задля уряду. Показало ся, що коли першим разом умерло, не доживши до двайцять вісім років, по десять тисяч людий обох полів, то другим разом, у сто років після того, вмерло в тім самім віці лише пять тисяч сімсот сімдесять два мущини та шість тисяч чотириста шісдесять жінок".

Ми рівнали церковне до практичного, видумане до реального. Правила, яких держали ся в першім і другім

періоді, дали свої неминучі результати. В першому правило було: „Темнота то матір Набожности", в остатньому: „Знанє то Сила".

XII.

НАВИСЛА КРІЗА.

Ознаки наближеня релїґійної крізи. — Пануюча Християнська Церква, Римська, чує се і ладить ся до того. — Пій IX. скликує Церковний Собор. — Відносини ріжних Европейських урядів до папства. Відносини Церкви, висловлені в Енціклїцї та в Сіллябусї.

Заходи Ватиканського Собора коло безпохибности папи та коло Науки. — Огляд дотичних рішинців.

Стичка межи Пруським Урядом і папством. — Се є суперечка Держави і Церкви за верховенство. — Наслїдок дуалїстичної управи в Европі. — Заява Ватиканського Собора супроти Науки. — Доґматична Констітуція Католицької віри. — Її дефінїція Бога, Об'яви, Віри, Розуму. — Її проклятя. — Її завина проти новіщої цівілїзації.

Протестантска Євангельська Спілка та її заходи.

Загальний огляд передущих дефіцій і заходів. — Теперішній стан суперечки тай її будущі вигляди.

Хто знає теперішню силу думки у Християнстві, той не може сховати від себе факту, що грозить інтелєктуальна релїґійна кріза.

Ми бачимо з усїх боків чорні хмари, чуємо шум наближаючої ся тучі. У Ґерманії національна партія стає против ультрамонтанської, у Франції проґрессівні люди борють ся з непроґрессівними, і серед їх суперечки полї-

тичне верховенство тої великої країни майже з'неутралїзоване або її пропаще. В Італії, Рим допав ся в руки виключеного з церкви короля. Володар-первосвященник, чинячи ся, що він у тюрмі, мече з Ватікана свої проклятя і каже, супроти найпевнїщих доказів усяких своїх промахів, що він безпохибний. Один католицький архієпіскоп заявляє справедливо, що вся світська суспільність Европи, в своїм публичнім житю, немов би виходить із Християнства. В Анґлії та в Америці релїґійні люди бачать, зо страхом, що інтелєктуальна підвалина віри підкопана духом часу. Вони ладять ся проти наближаючого ся лиха, по змозї, як найкраще.

Суспільність перебуває найсеріознїще нещастє тоді, коли скидає з себе окови релїґії. Історія Греції тай Рима показує нам най-очивиднїще, яка велика ся небеспека. Але-ж релїґії не вічні. Вони переміняють ся неминуче, з інтелєктуальним розвоєм чоловіка. Кілько країн держить ся тепер тої самої релїґії, якої держали ся в часи Христового різдва?

Всеї Европейської людности рахують коло триста одного мілїона. З сего сто вісїмдесять пять мілїонів Римо-Католики, трийцять і три мілїони Греко-Католики. Протестантів, розділених на богато сект, є сїмдесять один мілїон. Жидів пять мілїонів; Могаметан сїм мілїонів.

Докладної статистики релїґійних підрозділів Америки дати годї. Увесь Християнський Південь Америки є Римо-Католицький, то само можна сказати про Центральну Америку й Мексіко, тай про іспанські та французькі володїня у Західній Індії. В Сполучених Державах і в Канадї перемагає Протестантська людність. Так само в Австралії. В Індії рідка Християнська людність дуже невидна супроти двіста мілїонів Могаметан тай инших Східних вір.

Римо-Католицька Церква розширена найдалї тай з'орґанїзована найміцнїще з усїх новіщих суспільностей. Се далеко більше полїтична нїж релїґійна спілка. Прінціп її той, що вся сила у попівстві та що світські люди мають лише слухати. Республїканські форми, під якими істнували Церкви в первісному Християнстві, пірнули мало-по-малу в абсолютну централїзацію, з одним чоловіком, яко віце-Богом, на чолї. Отся Церква каже, що порука Божа, по якій вона робить, обіймає і цівільну впра-

ву; що вона має право вживати держати задля своїх власних цілей, але держава не має мішати ся до її справ; що навіть у Протестантських країнах вона не лише рівний уряд, але й верховна власть. Вона стоїть на тому, що держава не має ніяких прав ні над чим, що, по її заяві, належить до неї, та що Протестантізм не має ніякісінького права, яко простий бунт; що навіть у Протестантських громадах Католицький епіскоп одинокий законний духовний пастир.

Ясно, значить, що з Християн є найбільше Католиків; і папство домагає ся верховенства так авторітетно, що при всякім огляді теперішнього релїґійного стану Християнства, треба звертати увагу головно на його вчинки. Його рухи йдуть за найвищою інтелїґенцією тай штукою. Католицтво слухає наказів одного чоловіка, і через те у него є спільність, суцільність, сила, яких не мають Протестантскі секти. Окрім того, воно бере неоцінену могутність із споминів про велике імя Рима.

Папство поглянуло в очи наближаючій ся інтелєктуальній крізї, без ваги. Воно приголосило свій рішинець і стало, як йому бачить ся, на найпевнїщий ґрунт.

Означенє його позиції ми находимо в актах остатнього Ватиканського Собора.

Пій IX., булею 20-ого юня 1868 р. скликав Вселенський Собор у Рим, на 9-ого декабря 1869 р. Засїданя собора скінчили ся в юлї 1870 р. Між иншими справами предложеними йому до розгляду, найвизначнїщі дві: встановленє безпохибности Римського первосвященника тай означенє відносин межи релїґією і наукою.

Але скликанє Собора було принято далеко не з загальною похвалою.

Погляди Східних Церков були, по найбільшій частинї, некористні. Вони казали, що бачили бажанє Римського первосвященника покласти себе головою Християнства, тим часом як вони признають головою Церкви одного Бога, Суса Христа. Вони думали, що Собор доведе лише до нових суперечок і скандалїв. Думку сих шановних Церков видко добре з того, що коли 1867 року Несторіянський Патріярх Сімеон був запрошений Хальдейським Патріярхом вернути ся до Римо - Католицької спілки, то доказував у своїй відповіди, що нема ніякісінької надії на згідливе поступованє межи Сходом і За-

ходом: „Ви запрошуєте мене поцілювати покірно пантофель Римського Епіскопа; та чи він-же, не такий самий чоловік, як і ви — чи достоїнство його вище від вашого? Ми не допустимо ніколи завести в наші святі храми поклонене образам і статуям, які є лише поганими та нечистими ідолами. Як! ми маємо дати Всемогучому Богови матір, так як се смієте робити ви? Геть від нас, таке богохульство!"

Нарешті в Соборі взяло участь сімсот чотири патріярхи, архіепіскопи тай епіскопи з усіх сторін світа.

Рим бачив дуже ясно, що Наука не лише що підкопувала швидко доґми папства, але й ставала великою політичною силою. Він признав, що по всій Европі образовані люди швидко відпадають від него, тай що дійсним осередком сего відпаданя є Північна Ґерманія.

Ось чому Рим дивив ся на Прусько - Австрійську війну з глибоким інтересом, підбиваючи Австрію, як лише міг. Битва під Садовою була задля него гірким розчарованєм.

Опісля він дивив ся з радістю на вибух Французько-Пруської війни, не сумніваючи ся, що конець її буде користний задля Франції, а, значить, і задля него. Тут йому знов судило ся розчароване, коло Седану.

Коли, таким чином, пропала надія на вдачу від явної війни, на довгі роки, то Рим поклав собі спробувати, що моглоби дати внутрішнє повстанє, і теперішній рух у Ґерманській Імперії се результат його махінацій.

Як би взяла була верх Австрія, або Франція, Протестантізм був би пропав у купі з Прусією.

Але, тим часом як ішли сесї воєнні рухи, почав ся инший рух, інтелєктуальний. Його прінціп був — відновити порохнаві середновічні доктріни тай звичаї, доволячи їх до краю, все одно, що би з того вийшло.

Казали не лише те, що папство має від Гога право панувати в усіх країнах на рівні з їх світськими авторітетами, але й те, що треба признати в сїй справі верховенство Римови; та що в усякій суперечці межи ними світський авторітет повинен слухати його.

А що стан його загрожений був головно поступом науки, то він і взяв ся встановити її поле тай покласти

межі її авторітетови. Та се ще не все: він рішив ся завинити новіщу цівілїзацію.

Сї заходи були обдумувані незабаром після того, як його Святість вернув ся з Ґаети 1848 р. і взяли ся за ті заходи за порадою Єзуїтів, які надіючи ся на неможливе від Бога, думали, що папство може, на старість, відмолоднути. Орґан Курії заявив абсолютну незалежність Церкви від держави, залежність епіскопів від папи, залежність дієцезального духовенства від епіскопів, обовязок Протестантів покинути свій атеїзм і вернути ся у стадо тай абсолютний осуд усякої терпимости. На зборах епіскопів у декабрі 1854 року папа проголосив доґму про безгрішне початє. В десять років опісля він пустив славну Енцікліку тай Сіллябус.

Енцікліка має дату 8-го декабря 1864. Вона була зложена вченими церковниками, потім обговорена на Конґреґації Святого Уряду, далї подана прелатам і нарештї переглянена папою тай кардиналами.

Проти її осуду новіщої цівілїзації виступило богато попів. Деякі кардинали не хотїли прикласти руки до Енцікліки. Але католицькі часописї надрукували її радо і без жалю. Протестантські правителства не робили їй нїяких перепон, католицькі були затурбовані нею. Франція дозволила опублїкувати лише ту частину, де проголошено юбилей. Австрія тай Італїя дозволила завести її, але без похвал. Полїтичні часописї тай законодатні тїла Католицьких країн приняли її неприхильно. Чимало з них плакало над нею, бо було імовірно, що вона вбільшить западню межи Церквою та новіщою суспільністю. Італїянські часописї вважали її за поклик до війни межи папством і новіщою цівілїзацією, війни безперестанної і безперемирної. Навіть у Іспанії були часописї, які жалували ся на „впертість і слїпоту Римського двора, який пятнував і проклинав новіщу цівілїзацію".

Енцікліка завиняє тоту „страшенно небеспечну тай божевільну думку, що воля совісти й богослуженя се право кождого чоловіка, і що се право повинно бути проголошено і впевнено законом у кождісінькій порядній державі; що воля народу, проявлювана публичною опінею тай иншими способами, се найвищий закон, незалежний від усяких божих і людських прав". Вона перечить, немовби то родичі мали право виховувати дїти

свої поза Католицькою Церквою. Вона завиняє за „безличність" тих, хто хоче піддати авторітет Церкви й апостольського Престола, „переданий йому Христом Господом нашим, осудови цівільного авторітету". Його Святість поручає шановним братам, до яких обернена Енціклїка, молити ся раз-у-раз; „аби-ж Бог послухав чим борше наших і ваших молитов, то звернїм ся з усїм довірєм до нашої заступниці перед ним, Діви Марії, матери Божої, що сидить яко королева по правій руці свого єдинородного Сина, Господа нашого Суса Христа, в золотій одежі, одягнена в усякі прикраси. Нема нїчого, чого би вона не могла випросити від него".

Ясно, що прінціп, висловлений отсе папством, мусїв посварити його навіть із тими правительствами, які доси дружили з ним. Дуже невдоволена була Россія і те, що вийшло з сего, викликало промову його Святости (ноябр 1866) р.) проти сего правительства. На се Россія відповіла заявою, що касує ся Конкордат 1867 р.

Не налякавши ся результату битви під Садовою (юль, 1866), — очивидного глибокого захитаня полїтичного стану Европи, особливо-ж відносин папства, папа проголосив промову (27 юня, 1867 р.) потверджуючи Енціклїку тай Сіллябус. Він заявив, що хоче скликати Вселенський Собор.

І дійсно, як ми вже згадали, в рік опісля (29 юня, 1868 р.), була видана буля, яка скликала той Собор. Але тепер вийшли непорозуміня з Австрією. Австрійська Державна Рада ухвалила закони, які заводили рівність горожанських прав задля всїх горожан імперії тай вменшали вплив Церкви. Се викликало докір з боку папського правительства. Австрійське Правительство зробило так само як Россія — скасувало Конкордат із 1855 р.

У Франції, як ми замітили, не позволено опублїкувати всего Сіллябуса; але Пруссія, бажаючи бути в гарних відносинах із папством, не забороняла його. Домаганя папства зросли. Заявлено просто, що вірні повинні тепер посвятити Церкві свою власність, житє і навіть свій інтелєктуальний доробок. Гукнено на Протестантів і Греків, аби покорили ся.

Собор отворено в назначений день. Він мав завести в житє Сіллябуса, приняти доґму про папську безпохиб-

ність і встановити відносини релїґії до науки. Зроблено все задля того, аби назначені на перед точки були сповнені. Епіскопам заявлено, що вони зійшли ся в Рим не на те, аби розбирати, але на те, аби потвердити декрети, видані перше безпохибним папою. Не було й гадки про щось таке як вільна розмова. Не вільно було переглядати протоколів зборів; оппозіційним прелатам дозволено по гіркій біді говорити. 22-ого января 1870 р. показано петіцію з домаганєм, аби встановити безпохибність папи внесено й петіцію оппозіційної меншости. Але після того заборонено меншости радити ся тай публїкувати свої наради. І хоть Курія бачила на перед, що по її боці стане велика більшість, то все-ж таки вважено користним видати наказ, що до принятя якого-небудь внесеня не треба однодушної ухвали, досить простої більшости. На закиди меншости не звернули уваги.

Коли Собор гнав навпростець до своєї цїли, то заграничні правительства були збентежені його безоглядною рішучістю. Петіція, зложена віденьським архіепіскопом і підписана богатьома кардиналами тай архіепіскопами, молила його Святість не давати на розгляд доґми про безпохибність, „бо Церква має тепер видержати незвісну в давнїщі часи боротьбу з людьми, які виступають проти самої релїґії, яко інстітуції, пагубної задля людської природи, то й не пора тепер накидати на Католицькі нації, спокушувані тількими махінаціями, більше доґм як оповістив Тридентський Собор". Петіція додавала, що „згадана постанова далаби нову зброю в руки ворогів релїґії, аби підняти проти Католицької Церкви невдоволенє безперечно найкращих людий". Австрійський мінїстер-президент післав папському правительству протест, остерігаючи його перед якими-небудь кроками, які вели би до посяганя на права Австрії. Післало папі ноту і французьке правительство, натякаючи на те, аби який французький епіскоп пояснив Соборови стан і права Франції. На се відповів папський уряд, що епіскоп не може помирити двох обовязків: амбасадора і Батька Собора. На се завважало Французьке правительство, в дуже чемній ноті, що задля спиненя того, аби крайні погляди не стали доґмами, воно здає ся на поміркованість епіскопів і розвагу Святого Батька; оборону-ж горожанських і полїтичних прав від посягань теократії воно по-

ручає суспільному розумови тай патріотизмови Французьких Католиків. До сих заяв пристала й Північно-Ґерманська Федерація, домагаючи ся серіозно, аби папське правительство розважило їх.

Пруський амбасадор фон-Арнім і Французький міністер Дарю натякнули Курії, 23-ого апріля, на невмістність відновленя середновічних ідей. Під'охочена сим меншість епіскопів стала домагати ся, аби перше ніж говорити про папську безпохибність, означити відносини власти духовної до світської, тай рішити, чи дав Христос св. Петрови й його наступникам власть над королями тай імператорами.

На се не звернули уваги і навіть не згодили ся відкласти справу. Єзуїти, які були потайними проводирями сего руху, накрутили збори хитро в свою користь. Собор видумував, що лише міг, аби сховати ся від прилюдної критики. Його засїданя відбували ся як найтайнїще; всї участники його були звязані врочистою клятьбою мовчати.

13-ого юля зібрано голоси. На 601 голосів, 451 були притакуючі. Під кермою більшости заявлено, що ухвала перейшла, і в пять день після того, папа проголосив доґму про свою безпохибність. Завважували часто, що се був як раз день, коли Франція заявила війну Прусії. В вісїм день після того французькі війська виведено з Рима. Державник і фільософ згодять ся може на те, що безпохибний папа був би великим помирним елементом, як би лише здоровий людський розум міг його признати.

Після того король Італії післав папі власноручне письмо, кажучи дуже чемно, що його війська мусять рушити й заняти позіції „потрібні задля забеспеченя його Святости і задля піддержаня порядку", та що, вволяючи волю нації, голова Католицтва „може вдержати на берегах Тибра свій славний престіл, незалежний від ніякого людського верховенства, серед пошани італїянської людности".

На се відповідала його Святість коротеньким, але гризким листом: „Я дякую Богови, що дозволив вашому величеству наповнити полином остатні днї мого житя. А в тім, я не можу сповнити декотрих просьб, анї згодити ся з прінціпами, що в вашім письмі. Я знов обертаю ся до Бога тай віддаю в його руки мою справу, бо се-ж

його справа. Я молю Бога дарувати вашому величеству богато благодатей, визволити нас від небеспек і післати вам своє милосердє, якого вам так дуже треба".

Італїянським військам противили ся мало. Вони заняли Рим 20-ого сентября 1870 р. Видано маніфест, який викладав подробиці плєбісціта, з тайним голосованєм, аби рішити справу „з'єднаня Італії". Результат його показав, що італїянський народний розум визволив ся зовсїм від теольоґії. В Римських провінціях записано було в лїстах 167,548 голосів, голосувало 135,291, і з того голосувало за злукою 133,681, проти злуки 1,507; уневажнено голосів 103. Італїянський Парлямент потвердив рішинець Римського народу за злукою 239-ма голосами проти 20. Після сего звістив королївський декрет про прилуку Папських Держав до Італїянського королївства і видано маніфест із подробицями виповненя. Він заявляв що „сим попустом Італїянське Правительство бажає доказати Европі, що Італія шанує верховенство папи згідно з прінціпом вільної Церкви у вільній державі".

В Прусько-Австрійській війнї папство надіяло ся, що відновить Ґерманську Імперію під верховенством Австрії тай зробить Ґерманїю Католицькою нацією. В Французько-Ґерманській війнї Франція ждала ультрамонтанських сімпатій у Ґерманії. Зроблено все задля того, аби під'юдити Католиків проти Протестантів. Не щадили нїяких лайок. Казали, що вони атеісти, заявляли, що вони не можуть бути чесними людьми, торочили, що їх секти, відпавши від Католицтва, пропадають. „Прихильники Лютра, мовляв, найбільше пропащі люди в усїй Епрові". Навіть сам папа, думаючи, що ввесь світ геть забув історію, не завагав ся сказати таке: „Нехай Ґерманський нарід порозуміє, що нїяка инша Церква, лише Римська є Церквою волї й поступу".

Тим часом, серед Ґерманського попівства з'орґанїзувала ся партія задля виступу проти папської гординї і навіть задля противенства їй. Вона запротестувала проти того, що „чоловік сїв на престолї Божому", проти всякого віце-Бога, тай не хотїла піддати свої наукові переконаня під церковний авторітет. Декотрі зважили ся завинити самого папу, що він єретик. Супроти сих непокірних виступів Рим почав гриміти і нарештї став домагати ся, аби скинути декотрих професорів та вчителїв і

покласти намісьним безпохибників. Пруське Правительство не хотіло сповнити сего домаганя.

Пруське Правительство бажало щиро лишити ся в дружних відносинах із папством, воно не думало мішати ся до теольоґічної суперечки, та мало-по-малу воно мусіло переконати ся, що справа ся не була релїґійна, але полїтична: ішло про те, чи власть державна може бути вжита проти держави. Одного ґімназіяльного вчителя виключено з церкви; правительство, від якого домагали ся, аби воно його прогнало, не хотіло зробити сего. Церковні авторітети взяли се за напад на віру. Імператор піддержав свого мінїстра. Орґан бепохибницької партії грозив імператорови оппозіцією всїх добрих Католиків і казав йому, що в суперечцї з папою сістеми управи можуть і мусять переміняти ся. Тепер стало ясно всякому, що справа поставлена ось як: „Хто є паном у державі, чи правительство, чи Римська Церква? Годї-ж було людям жити під двома правителствами, з яких одно вважає неправедним те, що наказує друге. Коли правительство не хоче піддати ся Римській Церкві, то вони собі вороги". Таким чином, Пруссія була присилувана до боротьби з Римом,— і в сїй боротьбі, Рим, спонукуваний своєю ворожнечею до новіщої цівілїзації, безперечно нападач.

Уряд, порозумівши тепер свого супостата, боронив ся тим, що скасував Католицький департамент у мінїстерстві Публичного Культу. Се було в половині лїта 1871. В ноябрі 1872 р. Державний Парлямент ухвалив закон, що церковники, над'уживаючи свій уряд до заколоту публичного супокою, повинні бути карані кріміналом. І, на підставі прінціпу, що будущина того, чия школа, підняв ся рух задля віддїленя шкіл від Церкви.

Єзуїтська партія простягала тай скріпляла свою орґанїзацію по всїй Ґерманії, на підставі прінціпу, що державні закони не обовязують у церковних справах. Се був акт явного бунту. Чи міг-же уряд дати себе налякати? Ерменляндський епіскоп заявив, що не буде слухати державних законів, коли вони доторкатимуть ся Церкви. Правительство сперло йому плату і, розуміючи, що супокою не може бути доти, доки вільно жити в країнї Єзуїтам, воно поклало прогнати їх і сповнило се. В кінци 1872 р. його Святість проголосив промову, де доторкнув ся „переслїдуваня, Церкви в Ґерманській Імперії"

тай запевняв, що лише Церква має право встановляти границї межи володїнєм своїм і державним — небеспечний і недопустимий прінціп, бо під словом моральність Церква розуміє всї відносини людий одні до одних, і каже, що лише не помагає їй, те давить її. В відповідь на се, в кілька день опісля (9-ого января 1873), правительство видало чотири закони: 1.Закон, який управильняв способи як може особа пірвати свою звязь із Церквою; 2. Закон, який спиняв Церкву в накладаню церковних кар; 3. Закон, який управильняв церковну дісціплїнарну власть, забороняв тїлесну кару, вправильняв грошеві кари тай виключуваня, забеспечував право апеляції до Королївського Суду задля Церковних Справ, яко остатньої інстанції; 4. Закон, який установляв початкове вихованє тай настановленє священників. Священники мусїли бути добре виховані, здати публичний державний екзамен і знати фільософію, історію тай Ґерманську лїтературу. Заклади, які не схотїлиби піддати ся державі, мали бути скасовані.

Закони сї показують, що Ґерманїя вже рішучо не буде слухати наказів кількох Італїянських фамілїй, анї не дасть їм робити собі клопотів, що вона хоче бути паном у своїй хатї. Вона побачила в стичцї не справу релїґії чи совісти, але боротьбу межи верховенством державної законодатности і верховенством Церкви. Вона поставила ся до папства не яко до сили релїґійної, але яко до сили полїтичної, тай поклала підперти заяву Пруської Конституції, що „вживанє релїґійної волї мусить не перешкоджати обовязкам горожанина супроти сусіпльности і держави".

Кажуть справедливо, що папство устроєно не по вселенському, не яко унїверсальна Церква, задля всїх націй, але в користь кількох Італїянських фамілїй. Погляньте лише на його склад! Належить до него папа, кардинали-епіскопи, кардинали-діякони, які тепер усї Італїянцї; кардинали-священники, те-ж майже всї Італїянцї; урядники тай секретарі Святої Конґреґації в Римі, всї Італїянцї. Від середнїх віків Француза не було папою. Так само й Австрійця, Портуґальця, Іспанця. Не вважаючи на всї проби перемінити сю виключну сістему, відчинити достоінства Церкви всему Католїцізмови, нї один чужинець не може досягнути святого престола. Признано, що Церква

се володінє, дане Богом Італїянським княжеським фамілїям. Із пятьдесяти пятьох членів теперішньої Колеґії Кардиналів, сорок Італїянці — себ то трийцять і два поверх того, що би їм належало ся.

Колодою задля поступу Европи була її подвійна сістема правительства. Поки у якої небудь нації були два володарі, один світський, дома, і другий, духовний на чужині — при чому у ріжних нації були ріжні світські пани, а лиш один однісінький заграничний пан задля всїх, первосвященник у Римі — поти історія не могла бути чимось иншим як оповіданєм про боротьбу сих супірних властей. Хто лише подумає про сей стан справ, той побачить чому власне тоті нації, які скинули з себе сю дуалїстичну форму правлїня, поступили найбільше. Він порозуміє причину паралїжу, який постиг Францію. Франція хоче, одним боким, бути провідницею Европи, а другим, учепила ся мертвої минувшини. Аби приподобати ся своїм темним клясам, вона хапає ся за полїтику, яку її інтелїґенція мусить осудити. Дві верховні власти, під якими вона живе, майже рівні собі, так що все переважує раз одна, раз друга; і часто одна вживає другої за спосіб досягнути свої цїли.

Але близить ся конець сїй дуалїстичній сістемі. Північним націям, менше чудацьким і менше забобонним, вона вже давно остогидла; в часи Реформації вони відкинули були її геть, не вважаючи на протести тай претенсії Рима. Россія, щасливіща від инших, не признавала нїколи впливу якої-небудь заграничної духовної власти. Вона гордила ся тим, що держала ся давнього Грецького обряду, і бачила в папстві лише непосидющого відступника від первісної віри. В Америцї світська й духовна власть були роздїлені абсолютно — остатній зовсїм не вільно мішати ся до справ держави, хоть в усїм иншім їй признано волю. Стан Нового світа доказує нам і те, що обі формі Християнства, Католицька і Протестантська, втратили свою розширну силу; нї одна нї друга не може вийти за встановлені давно межі — католицькі республїки все католицькі, а Протестантські протестантські. І серед остатнїх пропадає охота до сектярського відокромленя; люди ріжних обрядів сходять ся з собою без ваги. Вони беруть свої біжучі погляди із ґазет, а не з Церкви.

В рухах, які ми розглянули, мав Пій IX-ий на оці

дві цїли: 1. Повнїща централїзація папства, з духовним автократом, який присвоює собі привилеї Бога на чолї; 2. Догляд над інтелєктуальним розвоєм Християнських націй.

Льоґічний наслїдок першої з сих цїлей — полїтичне вмішанє. Папа стоїть на тому, що світська власть мусить піддавати ся духовній в усїх пригодах; всї закони незгідні з інтересами Церкви, мусять бути скасовані. Вони не обовязують вірних. На передущих сторонах я росказав коротенько про декотрі комплїкації, які вийшли з проби піддержати сю полїтику.

Тепер я розберу спосіб як папство думає встановити свій інтелєктуальний догляд; як воно дефінїює свої відносини до свого противника, Науки, і змагаючи відновити середновіччину, противить ся новіщій цівілїзації тай накидає ся на новіщу суспільність.

В Енцікліцї та в Сіллябусї є прінціпи, які мав завести в житє Ватиканський Собор. Сіллябус пятнує пантеїзм, натуралїзм, абсолютний раціоналїзм, обвиняючи такі погляди, як ось, що Бог се світ, що нема иншого Бога, лише Природа, що теольоґічні справи треба дослїджувати так само як і фільософічні, що методи й прінціпи, по яким старі схолястичні доктори займали ся теольоґією, вже не вдоволять вимогам часу й поступови науки; що кождому вільно приняти й визнавати тоту релїґію, яку він, ідучи за світлом свого розуму, може вважати правдивою; що горожанська власть має означувати права й границї, в яких Церква може бути авторітетом; що Церква не має права вживати сили або якої-небудь безпосередної чи посередної світської власти; що Церква повинна бути віддїлена від держави, а держава від Церкви; що вже не яло ся вважати Католицьку релїґію за одиноку державну релїґію, виключаючи всї инші обряди; що люди, які оселяють ся в Католицьких країнах, мають право сповняти пиблично своє власне богослуженє; що Римський первосвященник може й повинен помирити ся тай згодити ся з поступом новіщої цівілїзації. Сіллябус домагає ся задля Церкви права публичної контролї над школами і відкидає права держави в сїй справі; він домагає ся контролї над подружями тай розводами.

Ті з повищих прінціпів, які вгодно було Соборови сформулувати, він завів у „Доґматичну Конституцію Католицької Віри". От ми її розберемо найважнїщі точки сеї конституції, головно ті, які доторкають ся відносин межи релїґію та наукою. Мушу завважати, що далї я не даю цїлого документу, а лише витяг того, що в нїм, на мою думку, найважнїще.

Ся дефінїція починає ся острим оглядом прінціпів і наслїдок Протестантської Реформації:

„Відкинене божеського авторітету Церкви навчаня тай піддане всїх релїґійних справ під осуд усякої людини, виробили богато сект, а що вони думали ріжно тай перечили ся одні з одними, то не в одній душі пропала всяка віра в Христа, і Святі Писаня стали вважати мітами та байками. Християнство відкинуло і намісь него поклали царюванє чистого Розуму, як вони кажуть, або Природи; чимало людий, падаючи в безодню пантеїзму, матеріялїзму тай атеїзму і відкидаючи розумну природу чоловіка тай усяку ріжницю межи добром і злом, працюють, аби звалити дійсні підвалини людської суспільности. Сеся безбожна єресь ширить ся скрізь, і звела вона не мало Католиків. Вони перемішали людську науку з божеською вірою.

„Але Церква, Мати й Панї націй, усе готова покріпити слабого, пригорнути до свого лона тих, що навертають ся, тай повести їх до лїпших річий. І ось, коли епіскопи всего світа зібрали ся на сїм Вселенськім Соборі і Дух Святий витає над ним і судить із ними, ми поклали заявити з отсего престола св. Петра спасительну Христову науку, тай заборонити й засудити супротивні помилки.

„Про Бога, Творця Всїх Річей. — Свята Католицька Апостольська Римська Церква вірить, що є один істинний Бог, Творець і Господь Неба й Землї, Всемогучий, Вічний, Безмірний, Непонятний, Бесконечний в розуміню й волї, і Всевивершений. Він окремий від світа. По своїй власній, зовсїм вільній радї він зробив із нїчого два творива, духове і світське, ангельське і земне. Після того зробив він людську природу, зложену з обох. Окрім того, Бог береже промислом своїм усї річи і кермує ними, сягаючи могуче від краю до краю і наладжу-

ючи все до гармонії. Всяка річ явна перед його очима, навіть річи, які мають настати з вольного вчинку його сотворінь".

„Про Об'яву. — Свята Мати Церква думає, що Бога можна взнати певно природним світлом людського розуму, але-ж йому вгодно було й об'явити себе тай вічні рішинці своєї волї надприродним способом. Отся надприродна об'ява, як заявив Святий Тридентський Собор, є в книгах Старого й Нового Завіту, які названі в ухвалах того Собора і напечатані в старій Вульґаті латинського виданя. Вони є святі, бо написані під натхненєм Духа Святого. Автор їх Бог і яко такі вони були передані Церкві.

„І задля здержаня духів несупокійних, які можуть давати хибні толкованя, покладено — відновляючи ухвалу Тридентського Собора — що ніхто не сміє толкувати святі Писаня проти того, як вони витолковані Святою Матірю Церквою, що одна й має право на таке толковане".

„Про Віру. — З огляду на те, що чоловік залежить від Бога яко від свого Пана, і сотворений розум залежний зовсім від несотвореної правди, він повинен, коли Бог робить об'яву, слухати його віруючи. Ся віра то надприродна чеснота і початок спасеня чоловіка, який вірить, що річи об'явлені правдиві не від своєї внутрішньої правди, яку можна бачити природним світлом розуму, але від авторітету Бога, який їх об'являє. Та, не вважаючи на те, що віра може сходити ся з розумом, Бог зволив додати чудеса й пророцтва, які, показуючи Його всемогучість і знанє, є доказами, понятними всім. Такі докази ми маємо в Мойсею та в пророках і найперше в Христї. Далї, треба вірити в усї ті річи, які написані в слові Божім, або передані переказом, у який Церква, своїм навчанєм, запропонувала вірити.

„Ніхто не може бути виправданий без сеї віри і ніхто не може доступити вічного житя, лише той, хто видержав у ній до кінця. Ось чому Бог, через свого єдинородного Сина, поклав Церкву сторожем і вчителем свого об'явленого слова. Бо лиш одна Католицька Церква має всї тоті знаки, які доказують очивидячки достовір-

ність Християнської віри. Ба, ще більше: навіть сама Церква, з огляду на своє чудесне розширенє, свою величну святість, свою невичерпану плодючість у всему що добре, свою Католицьку єдність, свою непорушну сталість, дає велике її очивидне право на віру і безперечний доказ своєї божеської міссії. Церква показує таким чином дітям своїм, що віра, якої вони держать ся, стоїть на найміцнїщій підвалинї. Ось чому зовсїм инакше стоять тоті, що за підмогою небесного дару віри приняли Католицьку правду, ніж тоті що, ведені людськими поглядами, ідуть за фальшивою релїґією.

„Про Віру і Розум". — Окрім того, Католицька Церква все казала тай тепер каже, що є двояке знанє, ріжне одно від одного і прінціпом і предметом. Прінціпом тому, бо в одному ми узнаємо природним розумом, а в другому божеською вірою; предметом тому, бо окрім тих річий, які може похопити наш природний розум, подають ся нам задля віруваня і тайни, заховані в Бозї, яких ми не могли би взнати, як би він їх не об'явив.

„Правда, коли розум є просвічений вірою і дослїджує пильно тай набожною розвагою, то може при дарі Божому, дійти до деякого розуміня тайн, обмеженого ступнем, але незвичайно благодатного в своїх наслїдках, і то як по анальоґії річий звісних природним способом, так і по звязи тайн одні з одними і з остатним кінцем чоловіка. Але розум нїколи не в силї похопити тайни зовсїм так, як він розуміє ті правди, якими власне має займати ся. Бо тайни Божі, своєю дїйсною природою, так дуже виходять поза межі сотвореного інтелєкту, що навіть тодї, коли подають ся об'явою тай приймають ся вірою, вони вкриті самою вірою мов би покривалом і, як були, так є заховані в темряві, за все отсе смертне житє.

Але хоть віра є над розумом, то все-ж таки не може бути нїколи дїйсної ріжницї межи ними, бо той самий Бог, який об'являє тайни та вливає віру, дав душі людській світло розуму, а Бог не може відкидати себе самого, анї не може одна правда коли-небудь перечити другій. Ось чому пуста тїнь такої суперечки виходить головно з того, що або доктріни віри не розуміють ся і не викладають ся так, як їх дїйсно держить Церква, або

марні видумки тай погляди людської вважають ся вказівками розуму. Отже ми заявляємо, що бріхня всяка говірка, яка суперечить просвіченій правді віри. Окрім того, Церква, яка вкупі з своїм апостольським урядом навчаня повинна й берігти скарби віри, має від Бога й право й обовязок осудити „так зване знанє", „аби ні одного чоловіка не зводила фільософія тай марна ошука". Тому то не лише забороняє ся всім Християнським вірним піддержувати, яко виправдані, тоті виводи, які, як звісно, противні доктрині віри, особливо коли вони прокляті Церквою, але й наказує ся їм абсолютно, вважати їх помилками, які показують ся немов би то й правда.

„Віра й розум не лише що не можуть ніколи суперечити одно одному, але навпаки, вони швидше помогають одно одному. Бо здоровий розум се підвалина віри і він, за підмогою її світла, плекає науку про божеські річи; віра-ж, зі свого боку, визволяє й береже розум від помилок і богатить його всяким знанєм. І так церкві ані в думці противити ся плеканю людських штук і наук, вона швидше помагає їм і ширить їх усяко. Знає-ж вона тоті користи, які ринуть із них задля житя чоловіка, тай не гордує ними; навпаки, вона признає, що коли вони вийшли від Бога, Господа знаня, та коли плекати їх так як треба, то вони, за ласки божої, й вернуть ся до Бога. Церква й не забороняє ні одній з тих наук уживати свої власні прінціпи і свій власний метод на своїм власнім полї; але-ж, допускаючи сю слушну волю, вона журить ся, аби вони, суперечали науці Божій, не попали в помилки, або, пере ступаючи дійсні межі, не напали на царство віри або не наробили в нім заколоту.

„Адже-ж доктріна віри, об'явлена Богом, не була запропонована яко якесь фільософічне відкритє задля того, аби її вивершував дотеп людський, але була передна княгині Христовій яко божеський скарб, аби її берігти вірно тай ширити безпохибно. Ось чому всї правила віри святої треба все викладати згідно зо змислом і думкою Церкви; і не вільно ніколи відступати від них задля буцім-то просвіченїщого викладу. Нехай-же з поколїня в поколїнє, і з віка в вік, розуміє, знанє й мудрість усякого, людий і всеї Церкви, ростуть борзо тай більшають незвичайно, але лише своїм способом: себ то, зберіга-

ючи чисто й непорушно і змисл і думку і віру тої самої доктріни".

Між иншими канонами проголошено ось які:

„Нехай буде проклятий —

„Хто відкидає одного правдивого Бога, Творця й Господа всїх річий, видимих і невидимих;

„Хто каже, без сорому, що окрім матерії нема нікого;

„Хто каже, що матерія або суть Бога і всїх річий се то само;

„Хто каже, що конечні річи, тїлесні й духові, а бодай духові, се еманації божеської матерії, або що суть Бога, проявляючи ся чи розвиваючи ся, стає всїми річами;

„Хто не признає, що світ і всї річи в нїм були зроблені Богом із нїчого;

„Хто скаже, що чоловік може й повинен досягнути нарештї всю правду й добро своїми власними заходами, способами сталого поступу.

„Хто не схоче приняти за святі й канонїчні, книги Святого Писаня цїлком, із усїми їх частинами, так як вони вичислені святим Тридентським Собором, або скаже, що вони не натхнені Богом;

„Хто скаже, що розум людський такий незалежний, що Бог не може домагати ся від него віри;

„Хто скаже, що об'ява Божа не може стати імовірна від зверхних доказів;

„Хто скаже, що не можна робити нїяких чудес, або що їх нїколи не можна знати на певно, тай що годї доказати ними божеський початок Християнства;

„Хто скаже, що в об'яві Божій нема нїяких тайн, але що всї доґми віри можна порозуміти тай доказати просвіченим, як треба, розумом;

„Хто скаже, що науки людські треба розвивати в такім дусї волї, аби можна було вважати їх твердженями правдивими навіть тодї, коли вони суперечать об'явленій доктрінї;

„Хто скаже, що в поступі науки може вийти колись таке, що доктріни, ширені Церквою треба брати в иншому розуміню, нїж те, в якому їх усе приймала тай приймає Церква".

Незвичайні і, правду кажучи, гороїжні претенсії сих ухвал були приняті просвіченими католиками зовсім не радо. Ґерманські університети підняли ся проти них і, коли в кінци року ухвали Ватиканського Собора були в загалї приняті, то не з переконаня про правду їх, але з дісціплїнарного почутя послуху.

Богато найнабожнїщих Католиків дивили ся з найщиріщою турботою на ввесь сей рух і на його результати, Отець Гіяцінт каже, в листї до игумена свого манастиря: „Я протестую проти безбожного і нерозумного розводу, який хочуть завести межи Церквою, нашою вічною матірю, і суспільностю девятьтнайцятого столїтя, якої ми дочасні діти, і задля якої ми те-ж маємо обовязки й пошану. Я переконаний глибоко, що коли Франція почастно і латинська раса в загалї попали в соціяльну, моральну тай релїґійну анархію, то головна причина сему бесперечно не самий Католїцізм, але спосіб як, довгий час, розуміли тай сповняли Католїцізм".

Але, не вважаючи на свою безпохибність, у якій є і всезнайство, його Святість не вгадав кінця Французько-Приської війни. Як би у него був пророцький талан, то він завважав би несвоєчасність заходів свого Собора. Він просив у пруського короля військової підмоги задля своєї світської власти, і, розуміє ся, марно. Проклятий італїянський король, як ми бачили, заняв Рим. Терпка папська енціклїка, чудно незгідна з делїкатною чемністю новіщих державних паперів, видана 1-ого ноября 1870 р., вдарила на заходи Піємонтського двора, „який пішов за порадою погубних сект". Його Святість заявляє тут, що він у неволї та що не помирить ся з Беліялом. Він проголошує ще більше проклятє, з засудами й карами, проти ворогів своїх, і молить ся, „аби його заступила безґрішна Діва Марія, мати Божа, тай святі апостоли Петро й Павло".

Деякі Протестантські секти зібрали ся, задля поради, під назвою Евангельської Спілки. Їх остатні збори були в Ню-Йорцї в осени 1873 р. На сї збори зійшло ся чимало набожних репрезентантів зреформованих Церков, Европейських і Американських, а про те вони не мали нї блиску нї авторітета Великого Собора, який недавно скінчив свої засїданя в церкві св. Петра в Римі. Вони не могли покликати ся на безперервних предків за тисячу

років з верхом; вони не могли промовляти з авторітетом, рівним авторітетови імпереторів і королів, або й вищим від него. Тим часом як у всім що робив Ватиканський Собор, блискала глибока інтеліґенція тай світська державна мудрість, Евангельська Спілка зійшла ся без ясного та певного погляду на свої цїли, без нїякісїньких означених намірів. Вона бажала з'єдинити тїснїще ріжні Протестантські Церкви, але не мала нїякої певної надії досягнути сего бажаного результату. Се було неминуче дїло прінціпу, на якому повстали тоті Церкви. Вони були засновані на незгоді тай істнують окремо.

А про те в заходах Евангельської Спілки можна завважати деякі дїйсно важні факти. Вона відвернула очи свої від свого давного супротивника — того супротивника, який ще кілька років тому лаяв і завиняв Реформацію — вона зупинила їх, як і Ватиканський Собор на Науцї. Під сим лячним імям стояв перед нею якийсь опуд; він не мав певної форми, але ріс що година тай грозив. Иноді Спілка звертала ся до сеї чуднопояви з чемними словами, иноді з тоном завини.

Спілка не порозуміла, що новіща Наука се рідна сестра — властиво близня — Реформації. Вона не порозуміла, що хоть і годі з'єдинити масу ворожих сект, а про те всї вони можуть помирити ся на науцї, та що їх дїйсна полїтика не в недовірстві до неї, але в сердечній згодї з нею.

Лишає ся завважати ще дещо про „Констітуцію Католицької Віри", встановлену Ватиканським Собором.

Аби річи показали ся ріжним людям в тих самих відносинах, то треба дивити ся на них із того самого погляду. В справі, яку ми осьдечки розглядаємо, релїґійний чоловік стоїть на своєму окремому становищі; учений чоловік на иншім, зовсїм ріжнім. Анї один, анї другий не може домагати ся, аби його суглядач допустив, що панорама фактів, розстелена перед ним, дїйсно така самісїнька, як йому бачить ся.

Доґматична Констітуція стоїть на допущеню, що Римська Церква працює під божеською порукою, даною лише їй однїй. На підставі сего великого авторітету вона домагає ся від усїх людий, аби вони відрекли ся своїх інтелєктуальних переконань, і від усїх націй, аби вони слухали її цівільної власти.

Але таке страшенне домаганє мусить бути піддержано як найпевніщими, непохитними достовірствами; доказали не лише самопонятними тай посередними, але й ясними, рішучими та доладними; доказами, в яких годі булоби сумнївати ся.

Тим часом Церква заявляє, що вона не хоче піддавати свого права під осуд розуму людського; вона домагає ся, аби його приняти згори, яко точку віри.

Як би се допустити, то треба би неминуче згодити ся з усіми її домаганями, хотьби якими безмірними.

Доґматична Констітуція відкидає, з чудною недоладністю, розум, кажучи, що він не може розсуджувати сих справ, але зараз-же дає йому арґументи задля розсуду. По правді, можна сказати, що ввесь виріб се пристрастне вговорюванє Розуму, аби здурнів у користь Римського Християнства.

При таких супротивних поглядах годі, аби Релїґія й Наука могли показувати річи однаково. Тай годі добути загальний вивід инакше, як лише звертаючи ся до Розуму, яко верховного й остатнього судії.

Є чимало релїґій на світї; декотрі з них старші й поважніщі, декотрі мають більше вірних від Римської. Якже-ж можна вибрати з межи них инакше, як обернувши ся отак до Розуму? І Релїґія й Наука мусять піддати свої домаганя тай свої незгоди під осуд Розуму.

Ватиканський Собор протестує проти сего. Він кладе віру вище розуму; він каже, що се два окремі ряди знаня, які займають ся окремими річами — тайнами і фактами. Віра має до дїла з тайнами, розум із фактами. Кажучи, що віра рішучо вища, він старає ся зацитькати непослушний дух чудесами та пророцтвами.

З другого-ж боку, Наука відвертає ся від непонятного тай стоїть на правилї Вікліфа: „Бог не силує чоловіка вірити в те, чого він не може порозуміти". Коли на боцї її противниці нема вдоволяючих доказів, то вона дивить ся, чи в історії папства та в житєписях пап є щось таке, що моглоби підперти вдоволяючо божеську припоруку, щось таке, що виправдувалоби безпохибність первосвященника, або всилувати до того без'условного послуху, який належить ся віще-Богови.

Одна з найчуднїщих і найбільше противурічивих прикмет Доґматичної Констітуції — те, що вона признає хоть і нерадо, інтеліґенцію чоловіка. Вона дає дефініцію фільософічної підвалини Католїцізму, але ховає від очей гидкі риси простонародної віри. Вона росказує про прикмети Бога, Творця всїх річий, словами, які показують добре його величність, але не зважує ся сказати, що сю найшановнїщу і вічну Істоту породила земна мати, жінка Жидівського теслї, яка від тодї стала королевою Неба. Бог, намальований нею, се не Бог середнїх віків, який сидить на золотому тронї, серед ангельських хорів, але Бог Фільософії. Констітуція не каже нїчогісїнько про Трійцю, анї про почесть задля Діви — навпаки, посередно відкидає її рішучо; не каже нїчогісїнько про транссубстанціяцію, або робленє попом Божого тїла і крови; нїчогісїнько про кликанє святих. На її лицї видко піддане думцї віка, вираз інтелєктуального поступу чоловіка

Показавши нам оттак прикмет божі, вона навчає нас далї про спосіб управи світом. Церква каже, що вона має надприродний догляд над усїми матеріяльними тай моральними подїями. Попівство, як до ріжних своїх ступнїв, може встановляти подїї будущини, або вживаючи своїх власних прикмет, або своїм впливовим кликанєм сил небесних. Володар-первосвященник може вязати й розвязувати, як йому злюбить ся. Беззаконно відкликувати ся від його присуду до Вселенського Собора, так мовби то до земного судії, вищого від него. Така сила годить ся з самовільним панованєм, але чому Доґматична Констітуція стоїть твердо за безперестанні вмішуваня промислу божого; вона не хоче нї раз допустити, що в природних річах подїї виходять невідмінно одні з одних і в людських справах факти йдуть неминуче за фактами.

Хиба-ж цівілїзація не йшла так само в усїх частинах світа? Хиба зріст суспільности не похожий на зріст індівіда? Хиба обоє не показують нам фаз молодости, пристиглости тай старости? Хиба людинї, яка слїдила щиро за проґрессівною цівілїзацією людських груп землї в далеких одна від одної сторонах, яка розглядала тотожні форми, під якими показувала ся тота поступова цівілїзація, хиба їй не ясно, що сей хід означує ся законом? Релїґійні ідеї Перуанських Інкасів і Мексіканських імператорів, церемонії їх двірського житя, були ті самісїнькі,

що й в Европі — ті самісінькі, що й в Азії. Хід мисли був той самий. Рій бжіл, перенесений в яку небудь далеку країну, будуватиме свої суспільні порядки так само, як і зробилиби инші незвісні рої; так-же само воно і з почастними відокромленими роями людий. Ся консеквенція мисли й учинку така невідмінна, що є фільософи, які приміряючи давну пригоду з азіятської історії до Европи, не вагували би ся піддержати ось яку тезу: коли є римський епіскоп і скілька століть, то ви матимете Лямаізм — той самий, до якого дійшла Азія вже давно.

Що до початку тілесних і духових річий, то Доґматична Констітуція підносить урочисто свої заяви, проклинаючи всіх тих, хто признає доктріну про еманацію або вірить, що видима Природа се лише проява Сути Божої. Тут автори її мали перед собою не-аби яку важку завдачу. Вони мусіли побороти ся з тими лячними ідеями, старими й новими, які в наші часи так могуче вражають мислячих людий. Доктріна про збережене тай сувідносини Сили се льоґічний наслідок прадавньої Східної теорії про еманацію; доктріни про Еволюцію тай Розвій счіпають ся з доктріною про послідовні творчі акти. Перша стоїть на тому головному прінціпі, що скількість сили в світі незмінна. Ся скількість не може ні зрости, ні вменшити ся, але форми, під якими проявляє ся Сила, можуть переміняти ся одна в одну. Доси ся доктріна ще не зовсім доказана науково, але арґументи, які наводять ся в її користь, такі численні тай такі важкі, що вона вже стоїть могуче, майже яко авторітет. Отже виходить, що Азіятська теорія про еманацію тай абсорпцію годить ся з сею великою ідеєю. Вона не каже, що при початю людської істоти, Бог творить осібно задля неї душу з нічого і дає її їй, але каже, що їй дає ся частина вже істнуючої, божої, універсальної інтеліґенції; коли-ж житє минуло ся, то ся частина вертає ся назад і прожирає ся загальним жерелом, із якого вона первісно вийшла. Автори Констітуції забороняють держати ся сих ідей, під загрозою вічної кари.

Так само роблять вони і з доктрінами про Еволюцію тай Розвій, стоючи бовванoвато на тому, що Церква вірить в окремі творчі акти. Доктріна про те, що всяка жива форма виходить із якоїсь передущої, стоїть науково

далеко краще від доктріни про Силу, і мабуть можна вважати її певною, хоть які булиби новіщі додатки до неї.

В своїм осуді Реформації, Церква викочує свої ідеї про піддане розуму вірі. В її очах Реформація се безбожна єресь, яка веде в безодню пантеїзму, матеріялїзму тай атеїзму і намагає звалити самі підвалини людської суспільности. Ось чому вона хотїла би спинити „тих непосидющих духів", які, йдучи за Лютером, піддержують „право кождого чоловіка толкувати Писаня по своєму". Вона каже, що давати Протестантам такі самі полїтичні права, як Католикам, се нужденна помилка спиняти-ж і давити їх — святиїй обовязок; що гидко позволяти їм засновувати виховавчі заклади. Григорій XVI. називав волю совісти божевільною дурницею, а волю друку погубною помилкою, проти якої мало ся виступати як найрішучіще.

Але акже-ж можна признати натхнену й бозпохибну пророчню з над Тибра, коли нагадати собі, що папи раз-у-раз суперечили один одному; що папи винували собори, а собори винували пап; що в Біблїї Сикста V. було тілько очивидних помилок — майже дві тисячі — що самі автори мусїли її відкликати? Як можна дїтям Церкви вважати „брехливими помилками" кулясту форму землї, її позіцію яко планети в сонїчній сістемі, її крутїнє на своїй оси, її рух довкола сонця? Як можуть вони перечити, що є антіподи тай инші світи окрім нашого? Як можуть вони вірити, що світ був зроблений із нїчого, вивершений за один тиждень, викінчений саме так, як ми його бачимо тепер; що він не перемінив ся нї раз, а про те частини його зроблені так недбало, що потрібують раз-у-разних вмішувань Бога?

Коли, таким чином, Науцї кажуть відречи ся своїх інтелєктуальних переконань, то чи може-ж вона не попросити церковника нагадати минувшину? Суперечка про форму землї тай поміщенє неба й пекла скінчила ся проти него. Церква казала, що земля се простяжна площа, а небо се твердь, підлога дїйсного неба, крізь яку, як бачено, пролїтали-ж люди не раз у небо. Коли-ж астрономічні факти тай подорож Маґельлянового корабля доказали кулястість землї так, що годї було й писнути, то церква ще й тодї стояла на тому, що земля центральне тїло всего світа, що всї инші тїла піддані її і вона є ве-

ликий предмет уваги божої. Прогнана із сеї позіції, Церква казала потому, що земля нерухома, що сонце та й звізди крутять ся довкола неї, так як воно видить ся. Винайденє телєскопа показало, що й тут вона помиляла ся. Тоді вона казала, що всї рухи сонїчної сістеми реґулюють ся вмішанєм промислу божого; Нютонові „Principia" показали, що ті рухи йдуть по невідмінному закону. Далї вона казала, що земля тай усї небесні тїла були сотворені зо шість тисяч років тому, тай що за шість день був установлений лад Природи і заведені всякі рослини тай звірі. Приперта масою супротивних доказів, вона простягла свої дни в періоди неозначеної довготи — але лише на те, аби побачити, що й сеся видумка була за коротка. Шість віків, з їх шістьома специяльними сотворінями, не могли встояти ся далї, коли відкрито, що рід виринав помалу в однім віцї, доходив до верха у другім і вимирав помалу в третім; до сего простираня з одного віка в другий требаби не одного сотворіня, але більше. Церква казала, що була потопа, яка вкрила всю землю геть аж поверх вершків найвищих гір, і що води сеї повени були висушені вітром. Вірні ідеї про розміри атмосфери й моря, та про випари, показали, які нетривкі сесї рахунки. Про прародичів людської породи вона казала, що вони вийшли з руки своєго Творця вивершені, тїлом і душею, та потім упали. Тепер вона мусить дбати про те, як би як найкраще збути ся чим раз більшої купи доказів про дикий стан перед-історичного чоловіка.

Чи дивнож, після того, що людий, яким зовсїм байдужні погляди Церкви, так швидко стає більше! Як можна мати за вірного провідника в невидимому того, хто робить тілько помилок у видимому? Як можна мати довірє в моральних, духових справах до того, хто так дуже промахував ся в фізичних справах? Годї-ж замазати сї ворожі факти такими словами як „пусті тїни", „марні видумки", „мрії які йдуть від фальшивого знаня", „помилки з брехливим лицем правди", як їх пятнує Церква. Се, навиворoть, невмолимі свідки, які свідчать певно й непохитно проти церковного домаганя безпохибности, і переконують про його неуцтво тай слїпоту.

Але папство не пробує зовсїм пояснити справу, хоть йому доказують тілько помилок. Воно не хоче знати всего того. Ба, ще більше: здаючи ся на успіх сміливо-

сти, воно піддержує домаганє безпохибности навіть до очей з отсими фактами.

Але-ж первосвященникови не можна признати ніяких инших прав, окрім тих, які він може мати перед судом Розуму. Він не може домагати ся безпохибности в справах релїґійних і зрікати ся її в спрвах наукових. Безпохибність обіймає всї річи. В нїй є всезнайство. Коли вона важна задля теольоґії, то мусить бути важна і задля науки. Та якже-ж можна помирити безпохибність папства з добре звісними помилками, які воно робило?

Чи не треба виступати конче проти папства, коли воно домагає ся силуваня до своїх поглядів; відкинути зовсїм заяву, що „Інквізіція конче потрібна через невірство теперішнього віка", тай запротестувати голосно, в імя людської природи, проти лютощів і теророзму тої інстітуції? Хиба-ж совість не має невідмінних прав?

Неперехідна і що година то ширша безодня стає межи Католїцізмом і духом часу. Католїцізм опирає ся на тому, що слїпа віра вища від розуму, що тайни важнїщі від фактів. Він-ді одинокий товмач природи тай об'яви, найвищий судія знаня; він відкидає геть усю новіщу критику Писань і наказує приймати Біблїю згідно з поглядами Триденських теольоґів; він показує явно ненависть до вільних інстітуцій тай виборних сістем, і заявляє, що проклята помилка того, хто вважає згоду папи з новіщою цівілїзацією можливою або бажаною.

Але-ж дух часу питає ся: чи розум людський має піддавати ся Тридентським Батькам, або фантазії непросвічених і некритичних людий, які писали в давнїщі віки Церкви? Він не бачить ніякісїнької заслуги в слїпій вірі, а швидше не вірить їй. Він намагає поправити простолюдське правило про імовірність задля рішинця межи фактом і фікцією. Він не вважає своїм обовязком вірити в казки та бріхнї, видумані задля церковних цїлей. Він не находить ніякісїнького арґументу на підпору їх правди в довговічности переказів та леґенд; оттут перекази тай леґенди Церкви далеко нижші від поганських фабул. Та сама Церква довговічна не через божу протекцію, або боже вмішанє, але через штуку, з якою вона приладжувала свою полїтику до істнуючих обставин. Як би давнина була ознакою достовірности, то треба би признати

домаганя Буддуїзму; він дає поруку кращу, бо старшу на богато століть. Не можна ніяким чином оборонити тоті навмисні фальшованя історії, тоті хованя історичних фактів, якими так часто користувала ся Церква. В сих справах ціль не виправдує способів.

Отже по правді дійшло до того, що Римське Християнство і Наука, як то признають їх прихильники, непомиримі абсолютно; вони не можуть істнувати побіч себе; одно мусить уступити ся другому; люди мусять вибирати — вони не можуть мати їх разом.

Коли мабуть такий кінець Католіцізму, то помиренє Реформації з Наукою не лише що можливе, але й лехке, як би лише Церкви Протестантські жили по правилу, яке проповідував Лютер і яке було встановлено тількими роками війни. Се правило — право приватного толкованя Писань. Воно було підвалиною інтелєктуальної волї. Але, коли допустити особисте толкованє книги Об'яви, то акже-ж відкидати його що до книги Природи? Що до непорозумінь, які були, то ми все мусимо тямити про людські хиби. Поколїня, які настали безпосередно після Реформації, можна, бачу звинити за те, що вони не порозуміли всеї ваги її головного прінціпу тай не держали ся його в усїх природах. Коли Кальвін казав спалити Сервета, то він був одушевлений не прінціпами Реформації, але прінціпами Католіцізму, від яких не міг визволити ся зовсїм. І коли попівство впливових Простестантських обрядів пятнувало дослїдників Природи яко невірних тай атеїстів, то можна сказати те саме. Помиреню Католіцізму з Наукою стоять на дорозї страшенні, мабуть непоборні перепони. Задля Протестантізму їх нема, і він може досягнути сей великий результат. У першій пригодї треба поборити люту, смертельну ворожню; у другій відновити приятельство, яке розлучили непорозуміня.

Та хоть які були би приготови до тої великої інтелєктуальної крізи, якої зазнає швидко й неминуче Християнство, то ми можемо бути певні, що мовчазне відпаданє від публичної віри, яке так зловіщо характеризує теперішнє поколїнє, найде нарештї полїтичний вираз. Щось воно значить те, що Франція піднимає ультрамонтанські змаганя своєї черни, устроюючи прощі, чудеса тай небесні появи. Присилувана своєю долею робити так, вона чинить се, паленїючи з сорому. Щось воно зна-

чить те, що Ґерманія зважує ся визволити себе від мари подвійного правительства, виключаючи італїянський елемент і дбаючи про вивершенє тої Реформації, яку, три столїтя тому, вона лишила недокінчену. Настає час, коли люди мусять вибирати або стоючу, нерухому віру, або вічно-поступаючу Науку — віру, з її середновічними потїхами, Науку, яка сїє раз-у-раз по стежках житя своє матеріяльне добро, піднимає долю чоловіка на сему світї тай з'єдиняє людську породу. Її тріюмфи дійсні і тривкі. Але той блиск, який міг би осияти Католїцізм від боротьби з матеріяльними ідеями, був би в найлїпшім разї лише похожий на блиск небесних метеорів, коли вони доторкають ся земної атмосфери — минучий і пустий.

Хоть думка Ґізо, що Церква ставала все на бік деспотизму, аж надто вірна, то треба нагадати, що в полїтиці, якої держить ся Церква, є богато полїтичної необхідности. Її давить девятнайцять столїть. Але коли в її вчинках показує ся невідпірне, то в житю її виходить неминуче. Бо з папством так само, як з чоловіком. Воно зазнало натуг молодости, показало енерґію пристиглости і, зробивши своє, мусить упасти в слабощі тай воркітливість старости. Воно не може відмолоднути нїколи. Лишить ся лише вплив його споминів. Як поганський Рим кинув свою передсмертну тїнь на державу тай закрасив усї її думки, так і Християнський Рим кидає свою передсмертну тїнь на Европу.

Чи новіща цівілїзація згодить ся покинути дорогу поступу, яка дала її тілько сили тай щастя? Чи згодить ся вона вернути ся назад у пів-варварське неуцтво тай забобони середнїх віків? Чи піддасть ся вона наказам власти, яка чванячи ся божеським авторітетом, не може дати нїякого достовірства на свій уряд; власти, яка держала Европу цїлі столїтя в стоючому станї, задавляючи люто вогнем тай мечем усяку пробу проґресу; власти, яка стоїть на туманї тайн, яка кладе себе вище розуму і простого змислу, яка викрикує свою ненависть до волї думки тай давити першу і нищити другу, як лише буде нагода; яка волї горожанських інстітуцій, яка висловляє свій намір винує яко найшкідливіщу тай божевільну думку про те, що воля совісти й віри се до кождої людини; яка протестує проти того, аби се право було проголошувано та впевнювано законом у кождій порядній державі; яка

відкидає згірдно прінціп, аби воля народу, що проявляє ся публичною опінією (як то кажуть) або й иншими способами, була законом; яка не признає нї одному чоловікови і крихітки думки в релїґійних справах, але каже, що він по-просту повинен вірити в те, що йому велить Церква, тай слухати її наказів; яка не хоче позволити нї одному світському правительству встановляти права й межі церковного авторітету; яка заявляє, що вона не лише що може, але й буде вживати сили задля вихованя непослушних людий; яка лїзе у святощі приватного житя, роблючи, в сповідниці, жінку, доньки тай служниці запідозріного чоловіка, шпіонами й донощиками на него; яка судить його без завинителя і муками добуває з него свідоцтво проти себе самого; яка перечить родичам право виховувати дїти свої поза власною Церквою, тай стоїть на тому, що вона одна має право доглядати домашнє житє тай контролювати подружя й розводи; яка винує в „безличности" тих, хто хоче піддати авторітет Церкви горожанському авторітетови, або підпирає розділ Церкви від Держави; яка відкидає абсолютно всяку терпимість і каже, що Католицька релїґія має право вважати ся одинокою релїґією в кождій країнї, виключаючи всї инші обряди; яка домагає ся, аби скасувати всї закони, що спиняють її інтереси, якби-ж сего не сповнено, то наказує всїм своїм вірним не слухати їх?

Отся власть, знаючи, що не може зробити нїякого чуда в свою користь, не вагує ся трівожити суспільність своїми інтриґами проти правительств і старає ся досягнути свої цїли спілкою з деспотизмом.

Такі домаганя, се-ж повстанє проти новіщої цівілїзації, намір знищити її, хоть би не знати яким суспільним коштом. Аби піддати ся сим домаганям без ваги, на те люди мусїли би бути дїйсно рабами!

Чи може-ж хоть один чоловік сумнївати ся що до кінця грядущої боротьби? Усе, що стоїть на фікції тай ошуці, буде звалено. Інстітуції, які орґанїзують ошуку тай ширять бріхнї, мусят показати, яке вони мають право на істнованє. Віра мусить відповісти перед Розумом. Тайни мусять уступати ся фактам. Релїґія мусить покинути те гороїжне, пануюче становище, яке вона довго займала супроти Науки. Мусить бути абсолютна воля думки. Церковник мусить навчити ся житя в межах того

царства, яке собі вибрав, і перестати тиранити фільософа, який, чуючи свою силу тай чистоту своїх понук, не хоче вже терпіти такого вмішаня. Ще й тепер важні слова Ездри, написані на вквітчаних івами берегах Вавилона, більше як двайцять три столїтя тому: „Правда триває і все вона міцна; вона живе й завойовує вічно”.

———o———

ПОКАЗЧИК.

А.

Абсорпція, доктріна про 89.
Абубекер нападає на Сірію 62.
Августин обжаловує Пелаґія 41; огляд його писань 42 до 45; про антіподів 46.
Аверроїзм 91, 101; в Андалюзії 103; поборіований Домініканами 104; в Европі 108; в Італії 109, 155.
Аґезіляй, його похід 4.
Аквін, св. Тома, поборює Аверроїзм 109.
Активний інтелєкт 101.
Александер нападає на Персію 5; його смерть 11.
Александрія, її засноване 12; Музей 13; бібльотека 14; її здобуває Амру 68.
Аль-Ґаццалї, цітат із него 73; про душу 93.
Альґазен 85.
Альґебра, винайдена Сараценами 81, 220.
Альмаґест 82.
Аль-Мамун міряє землю 79, 113; його бібльотеки 81; цітат із него 83; обжалуваний 103; перекладає "Syntaxis" 115.
Альмазор у Баґдаді 81.
Америка, її відкрите 118; її проґрес 212.
Американська революція 238.
Амру нападає на Єгипет 67; радить ся халїфа в справі Александрійської Бібльотеки 75.
Anaesthetica 234.
Анахтема, Нікейська 39; Ватиканського Собора 258.
Андалюзія, її здобуте 69; цівілїзація 112.
Анґлїя, її людність 194.
Антіподи, св. Августина про них 46.
Аполлоній, його математичні твори 21; водяний годинник 22.
Араби, їх фаталїзм 77; лїтература 81; промисл і хлїборобство 85; винайденя й від критя 115.
Арбеля, битва коло 6.
Арґіль, князь, цітат із него 165.
Арій 37; собори що до 152.
Арістарх 114.
Арістотельська фільософія 16.
Арітметика, Індійська 83.

Архімед 20.
Асекурація 233.
Ассірійське печатанє 10.
Астрономія, Арабська 84; періоди поступу 172.
Атмосферична рефракція 85, 115.

Б.

Баґдад, центро науки 80.
Багіра навертає Могамета 57.
Батьки Церкви, їх характер 139.
Беда Шановний, цітат із него 47.
Безпохибність 167.
Бекон. льорд, 172.
Битиє, підвалина Християнства 42; Августинів виклад його 43; його критика 164.
Біблїотека, Александрійська 13; її роснесенє 39; її знищенє 75; Каірська 82; Андалюзька 82;
Боздра, її впадок 63.
Брадлей відкриває аберрацію звізд 125.
Бруно 129; спалений 131; (його побіда 132—4).
Буддізм, доктріна про душу 89; його суть 101.

В.

Вавилон 7.
Вавилонська астрономія 9.
Вавилонська Вежа 137.
Вагадло, винайдене 84.
Валентінїян переслїдує Платоністів 48.
Валєрій добуває покаранє Пелягія 41.
Вальдензи, їх заява 155.
Ваніні, його вбійство 160.
Варфоломейська Ніч 158.
Васко Де Ґама 118.
Ватинканський Собор 243.
Ведаїзм 88.
Венера, її перехід 126, 236.
Винайденя, наукові 230.
„Вільний Дух", Брати й Сестри 155.
Вільям із мельмсбері про Анґльо-Саксів 196.
Вінець із терня 199.
Вінчі Л. да 172, 220.
Вічне Евангеліє 108, 153.
Вселенна, кермованє нею 170.

Г.

Гакем, його біблїотека 104.
Галилей, його відкритя 123; покаранє 124, механіка 173.
Галлеєва комета 199, 236.
Гарун - аль - Рашід орґанїзує школи 80.
Геґґінс про мраки 179.
Геометрія, поправлена Сараценами 81.
Гераклїй, його похід на Константинопіль 54; війна з Хозроесом 55; розлука з Сірією 65.
Герон винаходить парову машину 22.
Гершель про подвійні звізди 176; про небулярну гіпотезу 177.
Гіяцінт, Отець, його погляди 259.
Ґізо, його думка 268.
Гілярій Пуатієський, цітат із него 151.
Гіпатія, вбита 40.

Гіппарх 21.
Глиняні бібльотеки 10.
Гоніян, торговець книгами 82.
Гранада, її піддане 107.
Граціяна „Decretum" 156, 200.
Гибер про комахи 94.
Гумбольдт про вражінє від природи 8.

Д.

Дамаск, його впадок 55, 64.
Д'Елькано, Севастиян, довершує облитє 120.
Де Ґама 118, 217.
Де Домініс, його покаранє 235.
Декарт про автомати 95; його ґеометрія 225.
Декреталії, Ізидорові 200.
„De Tribus Impostoribus" 108.
Діва Марія Мати божа 52; її молоко 199.
Діоклетіян виступає проти Християнства 28; скидає ся 28.
Діонізій Менший складає хронольоґію 136.
Доґматична констітуція католицької віри 263.
Доля, її ланцюх, 78.
Домашнє житє, його поліпшеня 231.
Доходи, папські, 202—204.
Дуалізм 11.
Дуалістична управа 197, 252.
Дух Святий, його палець 200..
Душа 88; Ватиканський Собор про неї 88; її природа 93.
Дю Боа-Реймонд про муравля 94.

Е.

Евангельська Спілка 260.
Евклід 19.
Еволюція, доктріна про 183.
Европа, її соціяльний стан 195, 198, 199; в часи Реформації 196, дуалістична управа в ній 197; людність 193, 241; секти 242.
Едесса, її колеґія 53.
Ездра, автор Пятикнижія 164; цітат із него 270.
Еймерік, інквізітор 154.
Електричний телеґраф 229.
Еманація, доктріна про 89, 263.
Енея Сільвія опис Британських Островів 196.
Енціклїка 259.
Енціклїопедії, Арабські 82.
Епіфаній про мінеральоґію 159.
Ератостен, його твори 20; міряє землю 113.
Еріґена, його фільософія 91.
Ефес, Собор у нім 52.

Є.

Єзуїти в Пруссії 251.
Єрмук, битва коло 64.
Єрусалим піддає ся Александрови 5; Хозроєсови 55; Сараценам 65.

З.

Закон, кермує світом 170.
Збережене сили 263.
Звізди, їх віддаль 128; нові 130.

Звірі, чи вони автомати? 93 100.
Зелізні дороги 212.
Земля, її форма 79; зміряна Аль-Мамуном 79; теольоґічні погляди на неї 112; її міряня 113, 121; її обплитє 119; її мірянє Французами 121; її простір 121, 126, 127; віддаль від сонця 126; 127; її вік 136; сплощенє 140; її формація 140; її давнота 144; упадок її тепла 181.
Зенон 16.
Зороастер, його релїґія 11.
Зосим касує думку Іннокентія I. 40.

Ж.

Жиди, їх навернене вриває ся 76; вплив на Сараценів 76; їх псіхольоґія 91; в Іспанії 107; прогнані з Іспанії 107.

І.

Ібн-Юніс 84, 116.
Іван Граматик 76.
Ізіс, поклонене їй, відновлене 34, 51.
Ієсуіяба зносить ся з Могаметом 76.
Індійська аритметика 83.
Index Expurgatorius 160.
Індівідуалїзм 217.
Індульґенції 157.
Інкаси, їх релїґійні ідеї 263.
Інквізіція 106, 154, 206; доконечна потреба 266.
Іспанія, напад на неї 69.

К.

Кааба, 62.
Каєтан до Лютера 157.
Кальвін 158; палить Сервета 160; про напереднє назначенє 187.
Кальлістен, його смерть 11.
Кардинали, їх колеґія 204.
Картаґіна, спалена Сараценами 68; завела Латинське Християнство 69.
Кассіні відкриває сплощенє Юпітера 139.
Католицтво, його впадок 210, 236.
Кеплер, його закон 170; його осуд 171; він забігає наперед Нютона 172.
Кирил, убійця Гіпатії 40; підкупляє евнухів 52.
Клєменсові Конституції 156.
Козьма Індікоплейст 46, 112.
Колєнзо про Пятикнижіє 162.
Колізей 190.
Колеґії, Арабські 83.
Колюмб, його подорож 117; відкритє невідхильної лінії 118.
Комахи 94.
Константин імператором 28; його дар папі 201.
Конституція, доґматична, Католицької віри 254, 261.
Коперник 122; його сістема встановлена 124.
Коран, його Бог 61.
Королівське Товариство 226.
Космоґонія, наукова 139.
Кріза, нависла 241.
Ксерес, битва коло 69.

Ксіменес палить Арабські рукописї 76; його зрада 107.
Ктезібій винаходить сикавку гасити вогонь 22.
Купецькі винайденя 231.
Курія, її крамарство 202.

Л.

Ланцюх Долї 78.
Латинське Християнство, його результат 189; мова, її вживанє 207.
Леґати, їх обовязок 202.
Лейбніц, завина проти Нютона 162.
Лїкарі, Жидівські 77.
Льоґарітми, їх винайденє 225.
Льоренте про Інквізіцію 106.
Людність, теорія про неї 194.
Лютер 157, 218; против Арістотеля 159.
Ляктанцій, цітат із него 46.
Лямаїзм 263.
Лямбета статі 187.
Ляпляс про гіпотезу мрак 179.

М.

Маври, прогнані з Іспанії 107.
Маврикій, Імператор 53.
Маґельлян, його подорож 119, 217.
Маґіянїзм 11; звалений Могаметом 66.
Маймонїдес 104.
Македонський похід 5.
Мартель, Кароль, побиває Сараценів 70.
Математика 224.
Медичні колеґії, Сараценські 83; поліпшеня 234.
Мексію, вменшенє людности 194; його цівілїзація 213.
Мену, його Закони 89.
Міссіссіппі, її поступ 140.
Міські поліпшеня 231.
Моавія, Халїф 80.
Мова, первісна 138.
Могамет, у Бозрі 56; його одруженє 58; битви 59; смерть 60; релїґійні погляди 60.
Могаметанїзм виплив із Несторіянїзму 61; його простонародні доктріни 62, 72.
Мойсейське оповіданє, закиди проти него 144.
Молитви, Християнські і Могаметанські 78.
Монотеїзм, його тенденція 26; початок 50.
Мраки, гіпотеза про них 177-180.
Музей, Александрійський 13, 14, 24.
Мушлї,, купи їх 147.

Н.

Намістник Христа 202.
Напереднє назначенє 186.
Настанє рівних днів і ночий 21, 140.
Наука, свята 45; її заведенє в Европу 214; її вплив 228.
Небо, його опис 50; Могаметанське 79.
Неґри, їх неволя 213.
Нептун, його відкритє 175.
Нервова сістема, її функції 95.
Нестор 37; іде за поглядами Теодора з Мопсуєстії 51; суперечка з Кирилом 52;

його муки 52; йомо смерть 52.
Несторіяне були Арістотелїянами 52; могаметанїзм їх виплив 61; вплив на Сараценів 76.
Нікея, Собор у нїй 37, 38, 151.
Нірвана 89, 102.
Ное дїлить землю 137.
Нютон, добродїй І., відкриває здавленє землї 140; його „Principia" 174, 175; зразок його фільософії 222.
Нютон, епіскоп, цітат із него 36.

О.

Обплитє землї 120.
Обсерваторія в Севільлї 83.
Огляд нервових вражінь 98.
Ознака правди 149.
Олена поганить Християнство 34.
Омар, Єрусалим піддає ся йому 65; в Медінї 80.
Орґанїзми, їх переміна 182.
Охолода землї 181.

П.

Память, що таке вона 98.
Пандекти Юстінїяна 156.
Папа безпохибний 165, 248; його вибір 214.
Папір, його винайденє 216.
Папство, його переміна 200; його централїзація 201; Італїянське 252.
Папські доходи 199, 214.
Паральлякса сонця 126; звізд 128.
Парова машина 229.
Патріярхи, довгота їх житя 138.
Патрістична фільософія 45; хронольоґія 136.
Пеляґій, його доктріна й присуд 40.
Пеляйо, епіскоп, його звіт 204.
Перґамум, бібльотека в нїм 15, 75.
Перед-історичний чоловік 145.
Перехід з місця на місце 229.
Перзеполіс 8.
Персія 3; її інтелєктуальний стан 9; її релїґія 10; її воєнний похід 53.
Перу, його цівілїзація 213; релїґійні ідеї Інкасів 263.
Печатанє, його наслїдки 100, 217.
Писанє, його наслїдки 100.
Піґафетті 119.
Пій IX., його закиди 253.
Пікард міряє землю 120, 175.
Пітаґорейська сістема 114.
Плотін 90.
Плятонїзм 18.
Позідоній міряє землю 113.
Поліґамія, її практичний наслїдок 72.
Помішанє язиків 138.
Потопа, її час 138.
Привиди, їх релїґійна причина 59.
Протестантізм, його роспад 218; помиренє з наукою 267.
Пруссія, її боротьба з папою 249; її церковні закони 251.
Птоломей, австроном 21; його сістема 114.

Птоломей Сотер, його народини 12; король Єгипта 12; автор 19.
Птоломеї, їх політика 22.
Пусей, др. цітат перекладу 44.
Пятикнижіє, Тертуліян про него 29; його критика 163.

Р.

Реформація 157, 218, 219, 264.
Рим, за Реформації 191; його політичний стан 192; його соціяльний стан 193; занятий італїянською армією 248.
Римські обряди приняті в Християнство 36; аристократичні фамілії, поганські 37.
Ренан про Аверроїзм 101.
Ріг Африки, його обплитє 118, 217.
Романи, Арабські 82, 85.
Романус, його зрада 63.

С.

Салєрно, колеґії в нїм 83.
Сарацени, добувають Єрусалим 65; Александрію 67; Картаґіну 68; нападають на Іспанію 69; на Францію 70; знеславляють Рим, 70; незгоди серед них 71; їх байдужність на Европейську опінію 71; їх дінастії 80.
Сервет, його погляди і спаленє 160, 267.
Сикст V., його Біблія 264.
Сила, її незнищимість 92.
„Syntaxis" Птольомея 21.
Сіллябус 245; його аналїза 253.
Сірія, нападена Хозроесом 54; Сараценами 65.
Сіфіліс 199.
Смерть, її заведенє у світї 41.
Собори означують правду 151; задля безпохибности 165.
Созіґен поправляє календар 22.
Сонце, його віддаль 126.
Сотворінє тай еволюція 143.
Софроній піддає Єрусалим 65.
Спілка Евангельська 260.
Спіноза 108.
Сповідь у вухо 153.
Степень, його мірянє 120, 175.
Стоїцізм 16, 185.
Схід, його спеціяльні релїґійні погляди 50.
Схізма, Велика 206, 215.

Т.

Тарік нападає на Іспанію 69.
Тейльора теорема 225.
Телеґраф, електричний 229.
Телєскоп винайдений 123.
Теодозій замикає святинї 39.
Теорія про розвій 85, 183.
Теофіль розносить Александрійську Бібльотеку 39.
Терпимість 219.
Тертуліян, його апольоґія 29—33.
Товариства, Італїянські наукові 221.
Торквемада, інквізітор 106;

палить Східні рукописі 106.
Тридент, Собор у нім 158.
Тріґонометрія винайдена Сараценами 81, 84.
Трійця, св. Августин про неї 44; Плотін про неї 90.
Трінітаріянська суперечка 38.
Тягота, універсальна 174.

У.

Управа світа законом 169.

Ф.

Фавст, його поклик до Августина 35.
Фаталїзм, Арабський, 77.
Фернель міряє землю 120.
Филип Гарний 214.
Филип Македонський 4.
Фільо Жид 90.
Фільопонос, Іван, просить за Александрійську Бібльотеку 74.
Фільософія державний проступок 48.
Фльоґістон 222.
Фокас, його повстанє 53.
Французька Революція 238.
Fratricelli, їх погляди 210.
Фрауенгофер про спектра 178.
Фридерих II., його „Сіцілїйські Запити" 110.

Х.

Халдейські обсервації 9; Церква встановлена 53.
Халїд, Сараценскьий ґенерал 62.
Халїфати, три 71.
Хемія, її початок 81, 84.
Хитаня компаса 118.
Хозроес панадає на Римську Імперію 54; здобуває Єрусалим 54; забирає хрест 55.
Християнство, його початок 25; опоганенє 33; переміна в полїтичну сістему 37.
Хронольоґія, звичайна 136; патрістична 137.
Хронометер 230.

Ц.

Цензура 216.
Церква, Католицька, число її вірних 242; її претенсії 243; доходи Італії 251; її домаганя 269.

Ч.

Чародійство 234.
Чистилище 205.
Чоловік, його давнота 145; розвій 184.
Чудеса-докази 47, 152.

Ш.

Шакія Мунї 101.

Щ.

Щепленє 234.

Ю.

Юстініян закриває поганські школи 40; його Пандекти 156; наслїдки його Італїянських воєн 194.

КІНЕЦЬ.

ДРУКАРСЬКІ ПОМИЛКИ.

Стор.	Рядок.	Надруковано	Має бути.
2	9 з низу	ноети	поети
5	1 з гори	тисач	тисяч
8	3 з низу	стаяли	стояли
19	11 з гори	не	на
19	20 з гори	Вони	Вона
26	8 з низу	ростустниці	роспутниці
32	21 з гори	вибийають	вибирають
35	19 з низу	Тіари	Тіатри
38	3 з гори	натмненю	натхненю
38	4 з гори	кві.	кві.
38	6 з низу	подилив	подивив
42	3 з гори	фільосохічні	фільософічні
53	2 з низу	дроводом	проводом
63	10 з гори	Холіф	Халіф
65	16 з гори	монетелітськії	монетелітської
70	4 з гори	чужді	нужді
80	7 з низу	медітінські	медіцінські
89	6 з низу	засноваию	засновано
93	7 з низу	вийили	вийшли
100	19 з низу	,финкції	функції
102	20 з гори	Вільософія	Фільософія
106	10 з гори	бла	була
106	10 з гори	бачии	бачити
106	7 з низу	дурге	друге
113	14 з гори	Нншиі	Инші
114	20 з гори	різвідка	розвідка
128	8 з гори	діповідній	відповідній
129	10 з гори	звіряти	зміряти
129	3 з низу	Явіря	Звіря
155	1 з гори	штуба	шруба
155	13 з гори	а	на
160	18 з гори	вусокому	високому
178	11 з гори	різсіяні	розсіяні
185	заголовок	Розвід	Розвій.
190	19 з гори	вовозборами	водозборами
201	1 з гори	лєгати	лєґати